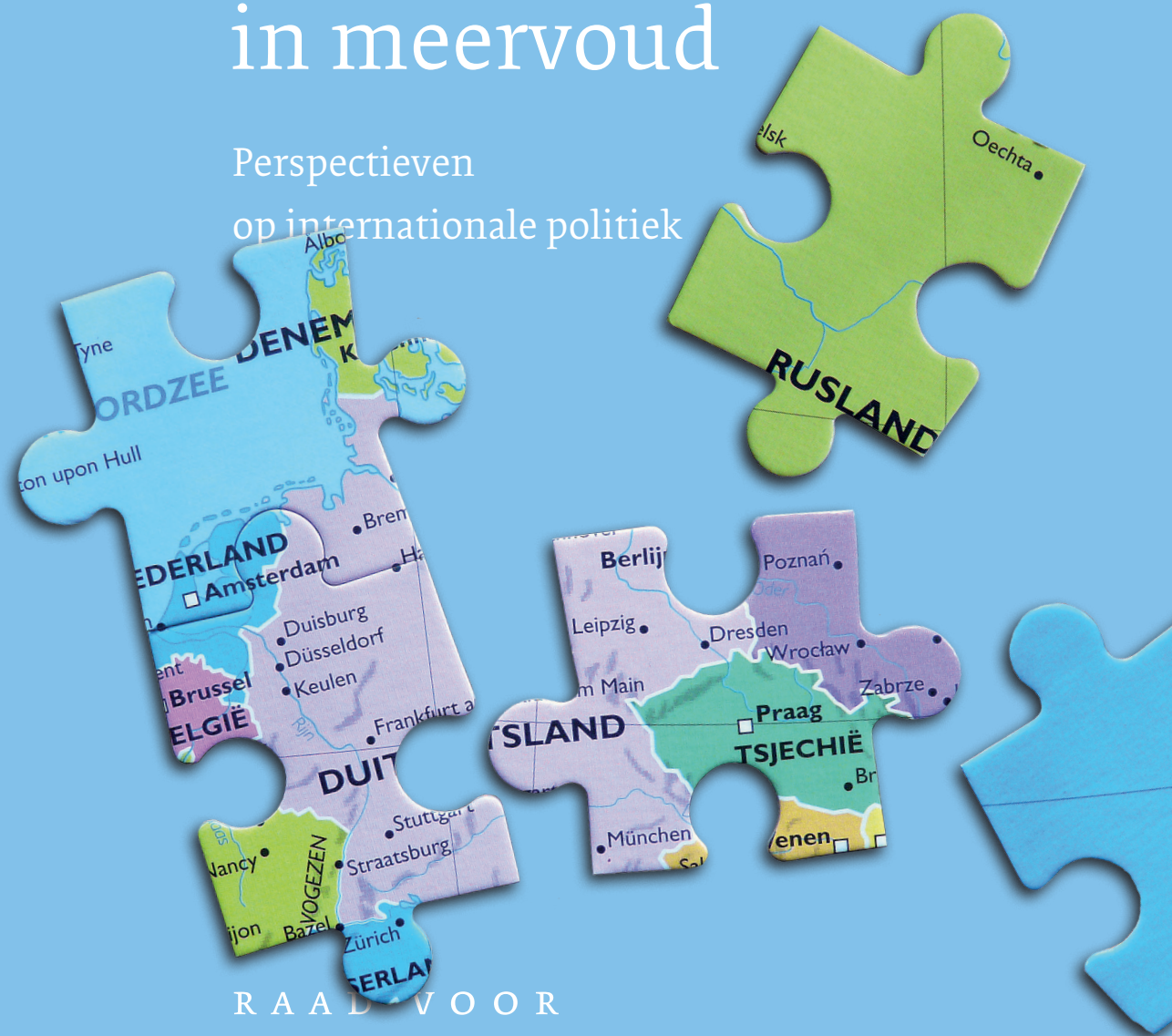

Nationaal belang in meervoud

Perspectieven
op internationale politiek

RAAD VOOR

MAATSCHAPPELIJKE

ONTWIKKELING

Nationaal belang in meervoud

Nationaal belang in meervoud

Perspectieven op
internationale
politiek

Den Haag, juli 2014

R A A D V O O R
M A A T S C H A P P E L I J K E
O N T W I K K E L I N G

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling is de adviesraad van de regering en het parlement op het terrein van participatie van burgers en stabiliteit van de samenleving. De RMO werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken.

De Raad bestaat uit onafhankelijke kroonleden: de heer mr. S. Harchaoui (voorzitter), de heer drs. B.J. Drenth, de heer prof. dr. P.H.A. Frissen, de heer dr. E. Gerritsen, mevrouw drs. J.G. Manshanden MPA, de heer prof. dr. L.C.P.M. Meijs en mevrouw prof. dr. I. van Staveren. De heer dr. R. Janssens is algemeen secretaris van de Raad.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Rijnstraat 50

Postbus 16139

2500 BC Den Haag

Tel. 070 340 52 94

www.adviesorgaan-rmo.nl

rmo@adviesorgaan-rmo.nl

ISBN 978 90 77758 48 9

NUR 740

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Basisontwerp: Christoph Noordzij, Wierum

© Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag, 2014

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welk wijze dan ook zonder toestemming van de rmo.

Inhoud

Voorwoord 7

De vlag als klederdracht?

Nationaal belang in internationaal perspectief 17

Jaap de Wilde

De nieuwe taalgrenzen

Meertaligheid in Nederland 34

Virginie Mamadouh

Nederlandse politieke keuzes en de internationale gevolgen 60

Rob de Wijk

De ziekte van de oikofilie 83

Abdelkader Benali

Burgerbetrokkenheid bij internationale samenwerking

Lessen voor de participatiemaatschappij 96

Sara Kinsbergen en Lau Schulpen

‘The World Is Not Flat’

Over de dialectiek van de globalisering 112

René Cuperus

Nederland, de euro en Europa 131

Arend Jan Boekestijn

Het onbehagen in Europa 151

Martin Sommer

Een gevoel van verlies

De hardnekkige onvrede met de moderniteit 167

Bart Jan Spruyt

Het verdelende verdriet van Nederland 182

Hans Goslinga

De koopman en de kalasjnikov

Gewapende conflicten en het Nederlandse belang 204

Willemijn Verkoren

De gasbel is leeg, hoera! 222

Daan Eijwoudt

Over de auteurs 227

Overzicht van uitgebrachte publicaties 230

Voorwoord

Het dagelijks leven van Nederlanders kent talloze internationale dimensies. Sommige worden heel bewust beleefd; andere zijn zo vanzelfsprekend dat er niet eens meer bij stilgestaan wordt. Nederlanders kijken Amerikaanse tv-series, Skypen met een vriend in het buitenland, gaan zonder grenscontroles op vakantie naar Italië, eten Thais, Mexicaans of sperziebonen uit Marokko. Mensen dragen kleding die gemaakt is in Bangladesh, steunen een schooltje in Gambia, laten zich behandelen in een Belgisch ziekenhuis, werken samen met een Poolse collega of studeren een periode in het buitenland. Kortom: Nederland is verweven met het buitenland.

In een Nederland dat meer onderdeel is van de wereld en in een wereld die meer onderdeel is van Nederland is de grens tussen nationaal en internationaal soms lastig te trekken. Daarmee krijgt het vraagstuk van stabiliteit en participatie – de kernopdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling – een andere dimensie. Standpunten in buitenlands beleid en nationaal beleid over geïnternationaliseerde onderwerpen hebben immers gevolgen voor de stabiliteit van de Nederlandse samenleving en de participatie van Nederlandse burgers.

In de samenleving bestaat een spanning tussen nationale en internationale oriëntatie. Enerzijds is er sprake van een ‘internationale onvermijdelijkheid’ als gevolg van de verstrengeling van politieke, economische, maatschappelijke en technologische ontwikkelingen die de landsgrenzen overstijgen. Anderzijds zijn voor burgers de repercussies van die onvermijdelijkheid vooral binnen de nationale grenzen zichtbaar en leiden die daar tot discussie en vaak ook onvrede. Veel gebeurt in Europa en daarbuiten, maar de podia en media voor discussie en voor het creëren van draagvlak liggen vooral in eigen land.

In deze essaybundel agendaert de Raad het evenwicht tussen nationale en internationale oriëntatie. Op basis van gesprekken met diverse deskundigen heeft de Raad deze opdracht geconcentreerd rond het thema ‘Nederlands belang in internationaal perspectief’. Internationalisering betekent niet dat er geen nationaal belang is. Sterker: nationaal belang bestaat bij de gratie van internationalisering. Maar de vraag is wel hoe het Nederlands belang ten opzichte van deze internationale context wordt

gedefinieerd en welke belangen daarin precies meewegen. Gaat het alleen om economisch belang waar Nederland rekening mee moet houden? Om meer of minder op de handelsbalans? Of heeft bijvoorbeeld sociale stabiliteit elders in de wereld ook gevolgen voor het nationaal belang van Nederland? Hoe wegen Nederlandse sociale en culturele belangen mee? En komt de veelzijdigheid van maatschappelijke belangen in de behartiging van het nationaal belang voldoende tot haar recht?

Om de complexiteit en de gelaagdheid van dit vraagstuk in beeld te brengen heeft de RMO een aantal essayisten gevraagd in te gaan op het thema 'Nederlands belang in internationaal perspectief'. De volgende vragen hebben zij meegekregen:

- *Wat zijn de (positieve en negatieve) dimensies van internationalisering in de Nederlandse samenleving? Welke risico's en kansen zijn daarmee gemoeid op de middellange termijn?*
- *Wat doet internationalisering met (groepen) burgers en wat doen (groepen) burgers met internationalisering? Wat betekent dat voor de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving?*
- *Op welke wijze kunnen opvattingen, ideeën en belangen vanuit de Nederlandse samenleving de vormgeving van en de dialoog over buitenlands beleid en nationaal beleid met en over internationale aspecten verrijken?*

De essays: tendensen en ontwikkelingen

De essayisten reflecteren, ieder vanuit zijn of haar eigen expertise en invalshoek, op bovenstaand thema en bovenstaande vragen. Dit legt verschillende tendensen en ontwikkelingen bloot. Een aantal is direct afgeleid van internationalisering, andere spelen ook rondom nationale vraagstukken.

De wereld is in beweging, maar beweegt Nederland voldoende mee?

Op het internationale toneel is veel aan het veranderen. Er dienen zich meer en andere spelers aan: de rol van de Europese Unie is groter en zichtbaarder en het aantal internationale organisaties neemt sterk toe. Ook vindt er met de opkomst van onder andere Aziatische landen, Brazilië en Mexico een economische verschuiving plaats.

Deze veranderingen beïnvloeden de mogelijkheden van Nederland in zijn relatie tot het buitenland. *Jaap de Wilde* bespreekt dat de toename aan inter-

ationale organisaties Nederland de mogelijkheid biedt zich in internationaal verband wendbaar en strategisch op te stellen. En dat is hard nodig. In reactie op de onherroepelijke complexiteit van internationalisering hebben mensen namelijk de neiging zich af te sluiten, om vervolgens via groot-schalige inzet van oude machtspolitieke instrumenten de complexiteit naar eigen hand te zetten. Het is daarom volgens De Wilde nu tijd de complexiteit te aanvaarden en ons te realiseren dat er geen andere optie bestaat dan internationalisering. Dat betekent niet het opgeven van het nationaal belang, maar maakt het mogelijk om vanuit dat belang flexibel en strategisch in internationale verbanden te opereren. Internationale organisaties vormen de netwerken waarin Nederlanders hun belangen kunnen behartigen en andere staten op hun beleid kunnen aanspreken. Dat werpt meer vruchten af dan solo als natiestaat op te treden.

Terwijl het internationale speelveld verandert, gebeurt dat ook nationaal. Nederlanders mengen zich meer in internationale aangelegenheden, maken in hun dagelijks leven de positieve en negatieve gevolgen van internationalisering mee en ventileren sterker dan voorheen gearticuleerde ideeën over internationale politiek. Dat dit tot lastige politieke vraagstukken leidt, schetst *Virginie Mamadouh* in haar essay over taalkwesties. Zo levert de beheersing van bepaalde talen mogelijkheden en van andere talen juist achterstanden op de arbeidsmarkt op. De ene vreemde taal veroorzaakt in de openbare ruimte een onbehaaglijk gevoel, de andere niet. Mamadouh bespreekt deze vraagstukken aan de hand van vier misverstanden en drie hedendaagse taalkwesties. Internationalisering brengt ten aanzien van meertaligheid nieuwe uitdagingen en mogelijkheden mee, maar daarvoor zijn volgens haar wel duidelijke politieke keuzes nodig.

Ook de politieke keuzes in het buitenlandbeleid zijn ingewikkelder geworden. Door de nabijheid van internationale vraagstukken en de betrokkenheid daarbij van de burger is volgens *Rob de Wijk* het buitenlands beleid niet langer het exclusieve domein van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Opvallend is dat deze nabijheid volgens hem vooralsnog niet leidt tot een integrale afweging van belangen. Mensen wegen in het geweld van publieke opinievorming uitgaven ten behoeve van zogeheten binnenlandse thema's als zorg en onderwijs af tegenover uitgaven aan buitenlandbeleid en defensie. En die weging valt niet verwonderlijk negatief uit voor het laatste, wat weer gevolgen heeft voor politieke keuzes. Volgens De Wijk leidt de terughoudende opstelling van Nederland in het

buitenland echter tot reputatieschade, het mislopen van economische deals en uiteindelijk tot beschadiging van het nationaal belang. Vergeten wordt dat het buitenlandbeleid om besluiten vraagt die niet altijd op draagvlak bij de bevolking kunnen rekenen. Dit eist krachtiger politiek leiderschap waarbij politici en bestuurders hun besluiten naderhand met een beroep op het nationaal belang uitleggen.

We stellen ons ronduit oikofiel op, zo typeert *Abdelkader Benali* deze situatie. Nederland duikt weg voor de werkelijkheid en is een reservaat waaromheen een onzichtbare muur is gebouwd. Op deze manier, betoogt hij, houden we ons niet staande te midden van complexiteit en onzekerheid. We sluiten ons af, gaan op zoek naar uniformiteit en eenheid die er niet zijn, vervreemden anderen van ons en staan niet meer open voor hun inbreng. Dit plaatst Nederland uiteindelijk, aldus Benali, op achterstand.

Geslotenheid is ook waarneembaar bij ontwikkelingssamenwerking. Mensen verliezen langzamerhand het vertrouwen in de overheid en in de gevestigde niet-gouvernementele organisaties (ngo's). Tegelijkertijd is er een groei van Particuliere Initiatieven (pi's) zichtbaar. Mensen zetten zich persoonlijk in voor ontwikkelingshulp. Lange tijd probeerde de politiek deze pi's in te zetten voor overheidsdoelen, zo schetsen *Sara Kinsbergen* en *Lau Schulpen*. Aanvankelijk stelde de overheid veel geld voor deze initiatieven beschikbaar vanuit de veronderstelling dat dit het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking versterkte. Maar langzaam aan verminderde de overheidsfinanciering en verschoof de focus van het vergroten van draagvlak 'hier' naar de effecten op armoedebestrijding 'daar'. Dat het volgens onderzoek schort aan de draagvlakfunctie en de duurzaamheid van armoede-interventies van pi's, maakt het er niet beter op. Desondanks stellen Schulpen en Kinsbergen dat het belang van pi's nog lang niet is uitgespeeld: ze passen in het ideaalbeeld van de participatiesamenleving en kunnen fungeren als casus voor de binnenlandse doe-democratie.

De rode draad verdwijnt

De veranderende houding van mensen jegens internationaal beleid wordt mede beïnvloed door veranderingen in de politieke tijdgeest en de media. Mensen nemen van politici of beleidsmakers niet zomaar (meer) alles aan. Doordat de media incidenten breed uitmeten, kan iedereen bovendien eenvoudig een standpunt innemen en weer aanpassen. De politiek worstelt met deze fluctuerende opinies en reageert door continu mee te bewegen.

Het 'nationaal belang' wordt daarbij te pas en te onpas als argument aangedragen. De balans tussen wat de moeite waard is om te behouden en wat hervormd kan worden, tussen wat verandert en wat blijft, verdwijnt daardoor uit het zicht.

Samenleven doen we voortaan op de tast, zo duidt *René Cuperus* dit. In een wereld waarin mensen en landen naar elkaar toegroeien, wordt de complexiteit en onoverzichtelijkheid groter, en de Nederlandse samenleving en politiek hebben moeite daarmee om te gaan. Doordat we de geschiedenis veronachtzamen, is onduidelijk wat hetzelfde blijft en wat de moeite waard is te verdedigen. Permanente hervorming is het antwoord om met complexiteit om te gaan, met een continue onrust in de samenleving tot gevolg. Aan de ene kant is het positief dat hierover discussie ontstaat. Want er is sprake van normalisering van de normaliteit: we ervaren bepaalde verworvenheden, zoals de naoorlogse stabiliteit, als normaal en vanzelfsprekend. Aan de andere kant is de groeiende xenofobie volgens de auteur zorgwekkend.

De discussie kan echter ook voortdurend polariseren. Het lijkt soms of elke kwestie alleen maar uitersten kent: het verlaten van de Europese Unie versus een federaal Europa, open versus gesloten grenzen, internationale solidariteit versus ieder voor zich, en het internationaal uitdragen van waarden zoals mensenrechten versus het nastreven van (economische) eigen belangen.

Die polarisatie beschrijft *Arend Jan Bokestijn* in relatie tot de discussie over Europa. Bokestijn plaatst kanttekeningen bij de drie gangbare verhalen om het democratisch tekort van Europa te bestrijden en kiezers bij de verkiezingen te betrekken. Het eerste verhaal is dat een Europees volk onvermijdelijk is, het tweede dat de natiestaat te allen tijde verdediging behoeft, en het derde dat Europese samenwerking vooral economisch voordeel moet opleveren. Alle drie de verhalen hebben volgens hem geen oog voor de dynamische effecten van beleid en politieke afwegingen. Het zijn technocratische antwoorden op een vraagstuk dat politiek complex, gelaagd en doordrenkt van machtsverhoudingen is. Zelf komt de auteur uit bij zo weinig mogelijk permanente symmetrie (dus niet én een gekozen regering in Nederland én gekozen vertegenwoordigers in Brussel) en zo weinig mogelijk overdrachten naar Europa. In plaats daarvan pleit hij voor een sterke natiestaat en nationale vertegenwoordigers met dubbelmandaten in Brussel.

Ook *Martin Sommer* zet vraagtekens bij een uitgesproken pro-Europees verhaal en de wijze waarop dit verhaal verteld wordt. 'Eurofielen' verspreiden hun ideeën door er standvastig aan vast te houden en met enige irritatie nog-

maals uit te leggen wanneer hun publiek het belang van een sterk verenigd Europa niet begrijpt. Pogingen om de weerstand tegen Europa te bevatten blijven echter achterwege: verdere Europese integratie, andere opties zijn er niet. Sommer analyseert in dit verband de opkomst van het populisme en de wijze waarop 'Europa' een thema van het volk is geworden. Met verschillende voorbeelden uit het verleden en het heden duidt hij het belang van de natiestaat en concludeert dat er behoorlijk wat op het spel staat, namelijk onze invulling van het burgerschap én de manier waarop we onszelf kunnen blijven. Het is daarom ook niet vreemd dat de gemoederen zo hoog oplopen.

Bart Jan Spruyt duidt de discussie en de polarisatie in de samenleving als een verzet tegen moderniteit en internationalisering. Hij beschrijft de groei van populistische partijen, de onmacht van de gevestigde orde om daarmee om te gaan en de ervaren onvrede met de huidige 'vervreemdende' tijd. Aan de hand van een aantal voorbeelden laat hij zien hoe onvrede in het verleden tot een breuk in de geschiedenis (een oorlog, ander bewind of ander systeem) heeft geleid. Spruyt pleit ervoor deze onvrede serieus te nemen: de stabiliteit van de samenleving is daarbij gebaat.

Dat het de gevestigde orde niet lukt om de extremen te besturen constateert ook *Hans Goslinga*. Hij wijst op de noodzaak van een slagvaardige democratie en stelt dat het juist daaraan ontbreekt: het politieke midden is leeg. We zijn toe aan een nieuw bewustzijn waarbij gelaveerd wordt tussen houvast en verandering. We zijn niet langer op onszelf, en we zijn ook niet langer het geopolitieke epicentrum van de wereld. De kracht van Nederland in het internationale verkeer zit, aldus Goslinga, in beweeglijkheid en het organiseren van nieuwe vormen van zeggenschap, zoals het mobiliseren van burgers en organisaties rond grote en kleine maatschappelijke vraagstukken.

De lange termijn als uitgangspunt

De Nederlandse politieke en maatschappelijke discussie centreert zich, met een gebrek aan historisch bewustzijn, rond incidenten. In beleid en politiek wordt de langetermijnvisie steeds meer losgelaten. Keuzes die uitsluitend indirect voordeel voor Nederland opleveren, zoals het steunen van bondgenoten, zijn impopulair. En de focus op langetermijnbelangen, zoals vrede en veiligheid, raakt vertroebeld. Steeds vaker kiest Nederland voor eigen belangen op de korte termijn, waarbij het nationaal belang in de praktijk verwordt tot een nauw eendimensionaal economisch belang.

Hoe problematisch deze invalshoek is bespreekt *Willemijn Verkoren* in haar essay over de Nederlandse rol in gewapende conflicten elders. Ze stelt dat

economische agenda's van rijke landen als Nederland op de langere termijn het Nederlands belang schaden. Conflicten elders groeien mede dankzij ons internationale handelen, en schaden op hun beurt op den duur de stabiliteit van ons land. Daarom is het goed te investeren in mondiale stabiliteit, niet zozeer door te kijken naar wat elders beter kan, maar door te investeren in richtlijnen die het eigen handelen toetsen. Op de korte termijn doet dat pijn in de portemonnee; op de lange termijn neemt het de voedingsbodem voor oorlogen weg – oorlogen die ver weg lijken, maar die zijn ingebed in mondiale structuren waarvan ook Nederland deel uitmaakt.

De kracht van de kleine schaal

De winnaar van de studenten-essaywedstrijd, *Daan Eijwoudt*, betoogt tot slot dat 'de Nederlandse gasbel', het ideaal van een rijker, ouder en hogeropgeleid Nederland, steeds leger wordt. Hij constateert een verschuiving van een positief naar een negatief toekomstbeeld waarin het buitenland als zondebok wordt aangewezen. Het is echter geen somberheid en geslotenheid, maar positivisme dat dit essay tekent. De auteur signaleert een tegenbeweging van eigen verantwoordelijkheid en gezamenlijkheid, en ziet een generatie waarin duurzaamheid en realisme overheersen. De kleine schaal, de schaal van lokale netwerken, buurt en familie, is essentieel voor het organiseren en effectueren van acties. Voor internationalisering ziet Eijwoudt mogelijkheden in de grensgebieden voor deze kleine schaal. Daar worden ze momenteel nog onvoldoende benut.

Een divers en pluriform nationaal belang

De wereld globaliseert en Nederland internationaliseert. Nationaal en internationaal zijn een werkelijkheid van vervlechting, interdependenties, conflicten en tegenstellingen. De stabiliteit van de Nederlandse samenleving en participatie van burgers vormen daarmee niet meer uitsluitend een binnenlandse aangelegenheid, en de opdracht van de RMO kent derhalve ook een internationale dimensie.

Het internationaal beleid van Nederland is een vat vol tegenstellingen. Meer of minder EU? Meer of minder uitgaven voor defensie? Wel of geen deelname aan vredesmissies? Dergelijke tegenstellingen zijn zichtbaar in de wensen en meningen van burgers en in de koersen die politieke partijen varen. Het nationaal belang wordt gebruikt om deze tegenstellingen te over-

bruggen: door het economische belang van Nederland voorop te stellen bij optreden in het buitenland, bij open Europese grenzen en bij de overdracht van nationale verantwoordelijkheden aan 'Brussel'.

Uit de essays blijkt dat deze wijze van behartiging van het nationaal belang de Nederlandse samenleving, anders dan verondersteld, geen goed doet. De auteurs spreken van reputatieschade en indirect economische schade. Daarbij groeit de onvrede van burgers met de internationale koers. Er doet zich een situatie van toenemende 'tweezijdige polarisatie' voor, waarin de aanwezigheid van twee tegengestelde kampen domineert en de pluriformiteit aan opvattingen vermindert. Polarisatie over de invulling van het nationale belang is geenszins een probleem, mits deze veelzijdig is en die veelzijdigheid ook binnen een rechtsstatelijk kader waarneembaar en bespreekbaar is. Maar voor de politiek blijkt het tot dusver lastig manoeuvreren tussen nationaal en internationaal. Meerdere essayisten signaleren een spanning tussen de natiestaat, het opgaan in internationale systemen – zoals de EU en internationale handelsverdragen – en de druk die dat veroorzaakt op de democratie. René Cuperus beschrijft dit trilemma aan de hand van de globaliseringsparadox van Rodrik. Die betoogt dat hyper-globalisering (het opgaan in internationale markten of in een superstaat zoals een federaal Europa), de natiestaat en democratische politiek niet samen kunnen gaan. Hyper-globalisering leidt volgens hem tot een uitholling van de eigen democratische fundamenteën: *'The paradox of globalisation is that pushing it too far undermines its own institutional foundations'* (in Cuperus, p.123).

Er is sprake van een toenemende spanning. Enerzijds zijn democratische fundamenteën als inspraak, zeggenschap en tegenkracht essentieel voor een stabiele samenleving. Anderzijds treedt juist daar, waar deze fundamenteën op het niveau van de natiestaat vorm krijgen, tweezijdige polarisatie op. Dat maakt de politiek vleugellam, met een steeds minder genuanceerde en flexibele opstelling van Nederland tot gevolg. We zullen daarom moeten komen tot een herdefiniëring van het nationaal belang. Het is als uitgangspunt voor internationale (én nationale) politiek alleen bruikbaar wanneer het niet eenzijdig economisch wordt ingevuld. Dat betekent dat de diverse ideeën en verschillende belangen en tegenstellingen, zoals in de essays verwoord en in de samenleving aanwezig, zichtbaar dienen te zijn. Discussies en gesprekken over internationale onderwerpen behoren niet alleen binnen

de context van het ministerie van Buitenlandse Zaken te worden gevoerd, en dat is gelukkig ook lang niet altijd het geval. Maar zoals ook veel essayisten betogen, dienen we de complexiteit en internationalisering te accepteren en kunnen we het internationale dossier verder democratiseren. Hierin is een belangrijke rol weggelegd voor politiek, overheid en diplomatieke dienst.

De opdracht aan de politiek is om een weg uit tweezijdig gepolariseerde standpunten te vinden en tot een pluriforme discussie te komen. Om de complexiteit van een geïnternationaliseerde samenleving te omarmen en er wendbaar mee om te gaan. Het wendbaar omgaan met deze inherente spanning vraagt van de politiek dat ze soms, in het kader van internationaal belang, tegen de publieke opinie ingaat. Dat ze op andere momenten nationale boven internationale solidariteit verkiest, maar vooral dat ze behendig en zorgvuldig omspringt met de natiestaat. In wezen is de kernvraag van internationaal beleid niet het in stand houden of juist loslaten van de natiestaat, maar het behendig manoeuvreren met de natiestaat, te midden van de internationale verwevenheid met andere staten, in internationale verbanden en bij internationale vraagstukken.

Deze essaybundel bevat verschillende suggesties en handreikingen voor bovenstaande opdracht aan de politiek. Wij danken de auteurs voor hun inspirerende essays en spreken de hoop uit dat de bundel bijdraagt aan een levendige discussie over een pluriform nationaal belang in internationaal perspectief.¹

Sadik Harchaoui
Voorzitter

Rienk Jansens
Algemeen secretaris

Noot

- 1 Deze bundel is voorbereid door een commissie van de RMO die bestaat uit Sadik Harchaoui, Paul Frissen, Irene van Staveren, Anke van der Heul, Dienneke de Ruiter en Lotte van Vliet.

De vlag als klederdracht?

Nationaal belang in internationaal perspectief

Jaap de Wilde

Nederland bestaat dankzij het buitenland. Nederlanders bestaan dankzij buitenlanders. De statelijke identiteit en de culturele identiteit van Nederland zijn historisch gevormd. Daarover is iedereen het wel eens. Als het om een oorspronkelijke identiteit gaat, hebben de Friezen betere papieren. De Friezen binnen en buiten Nederland kunnen volkenkundige wortels claimen tot ver voor de christelijke jaartelling. In de middeleeuwen, vanaf ongeveer 500 tot 734, hadden ze bovendien hun eigen rijk, Magna Frisia, dat zich op het hoogtepunt uitstreckte van Brugge tot Bremen. De Franken lijfden het in, maar de Friese identiteit is nooit verloren gegaan.

Nederlanders, waartoe veel Friezen zijn gaan behoren, komen pas later in beeld: bij de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in 1581. De opstand tegen de Habsburgers, die in het huidige Spanje hun machtsbasis hadden, duurde volgens de geschiedenisboekjes tachtig jaar (1568-1648). Die periode heeft veel bijgedragen aan de identiteitsvorming. Internationale handel, de Gouden Eeuw en bijbehorende handelsoorlogen met vooral Engeland droegen nog meer bij. Ondertussen was door een groot deel van de Nederlanders de reformatie omarmd en werden vele burgers protestants. Protestants op een wijze die opvallend verschilt van de omringende Lutherse kerk. Onder Nederlanders overheerste het calvinisme, met een sterke neiging het kerkelijk gezag steeds weer ter discussie te stellen, leidend tot kerkplitsing na kerkplitsing. Ook noemt een groot deel van de bevolking zich uitgesproken 'niet-kerkelijk'; een typisch calvinistisch trekje.

Staatkundig verdween Nederland vervolgens weer van de kaart tussen 1795 en 1813/1815. De Fransen hadden de macht. De bevolking 'boven de rivieren' probeerde een nieuwe identiteit te smeden als Bataven. De Bataafse Republiek (1795-1801) en het Bataafse Gemenebest (1801-1806) ston-

den echter onder Franse controle en moesten plaatsmaken voor Koninkrijk Holland (1806-1810), onder Lodewijk Napoleon Bonaparte. Onderdeel van de Nederlandse identiteit is protest tegen die benaming 'Hollander'. Hollanders zijn provincialen in het westen – zij het uit de meest internationaal georiënteerde en dus machtigste provincies.

Veel bestuurlijke hervormingen die door de Fransen werden doorgevoerd, bleken van blijvende betekenis, met name de invoering van het bevolkingsregister en de burgerlijke stand. Ook de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW) en het Rijksmuseum danken hun bestaan aan de Franse overheersing.

In 1815 kwamen de staten die Napoleons legers verslagen hadden in Wenen bijeen, en zij besloten tot erkenning van het Koninkrijk der Nederlanden, dat twee jaar eerder was uitgeroepen door Willem Frederik van Oranje: koning Willem I. Hij noemde zich de soevereine vorst van het land, ook al waren de Fransen niet door hem, maar door de Pruisen en de Russen verdreven. Het moderne Nederland was een feit. Althans bijna. In 1830 kwamen de Belgen in opstand tegen het Hollandse bewind. Toen Willem I daar militair een eind aan wilde maken, werd hij teruggefloten door de grootmachten van die tijd. Die waren verenigd in het zogeheten Concert van Europa; een voorloper van de huidige Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Het Concert was een club van grootmachten die trachtten de wereldpolitiek enigszins in evenwicht te houden. Dat ging niet lang goed, maar bedenk dat er geen permanent secretariaat was en dat de communicatie per brief en postkoets plaatsvond. Het terugfluiten van Willem I is echter toch een succesje geweest: een burgeroorlog is in de kiem gesmoord.

Nederland was ondertussen wel een koloniale mogendheid geworden en de negentiende eeuw was een goede eeuw voor de blanken in het koninkrijk: de staatsmacht centraliseerde zich, het nationalisme groeide en werd in het onderwijs geïnstitutionaliseerd, er kwamen grondwetshervormingen en iets wat op democratie begon te lijken. Dit koninkrijk heeft formeel nooit opgehouden te bestaan. Wel werd het vijf jaar lang ingelijfd door Duitsland (1940-1945), na een alweer verloren oorlog. Wederom was Nederland aangewezen op hulp van buitenaf om zijn bestaan te redden. Dankzij de Sovjetunie, Groot-Brittannië, Frankrijk, de Verenigde Staten en Canada is de bezetting tijdelijk gebleken – al heeft die diepe sporen in de levens van de overlevenden nagelaten.

Een nasleep van de Tweede Wereldoorlog is de dekolonisatie van de Europese rijken. Nederland voerde een smerige oorlog in Indonesië en werd ook daar teruggefloten. Dit keer door bevrijder en bondgenoot de Verenigde Staten van Amerika. De zelfstandigheid van Suriname volgde in 1975 en die van Curaçao, Aruba en Sint Maarten in 2010, al maken deze nog wel deel uit van het Koninkrijk. Nederland is daarmee staatkundig steeds provincialer geworden. Op een enkele buitengaats gemeente na (Saba, Sint Eustatius en Bonaire) zijn we weer terug bij de Batavieren, de Friezen en de Saksen ... en de Zeeuwen en de Brabanders, de Drenten, de Limburgers, zo niet ook de Utrechtse, de Mokummers, de Rotterdammers en natuurlijk de Texelaren, de Turkse en Marokkaanse Nederlanders, de Molukse Nederlanders ... – ja, ja, hoe meer je Nederlanders tracht te definiëren hoe meer ze in deelgroepen uiteenvallen en hun eigen identiteit opeisen of opgedrongen krijgen.

Waarom deze geschiedenis? Om aan te geven dat Nederland en Nederlanders hun bestaan niet aan zichzelf te danken hebben, maar aan de internationale gemeenschap van staten. Nederland en Nederlanders zullen hun toekomst ook niet aan henzelf te danken hebben. Die toekomst hangt af van wereldpolitiek (oorlog of vrede), wereldeconomie (crises of ontwikkeling) en mondiale milieuvraagstukken (rampen of beheersing). Nationale belangen liggen verankerd in die driehoek.

Wat is nationaal belang en wie bepaalt het?

Voor begrip van de internationale dimensie van nationale belangen moet allereerst vastgesteld worden wanneer een belang een nationaal belang is. In veel politieke discussies fungeert het ‘nationaal belang’ als de hoogste troefkaart in het spel. Als iemand daarmee gaat wapperen of die op tafel legt, dan verstomt alle oppositie. Er wordt dan impliciet gerefereerd aan voorwaarden voor het bestaan van Nederland en zijn samenleving. Vaak is nationaal belang een synoniem van het staatsbelang en een beroep op de soevereiniteit van volk en vaderland. Hoe vager en hoe algemener het nationaal belang geformuleerd is, hoe sterker de mystieke en paralyserende (depolitiserende) werking ervan. Aan de Vlag mag je niet komen! Mensen zijn eerder bereid hun leven te geven voor hun moederland dan voor een anonieme buurman of voor hun werkgever. Met de staat is blijkbaar een hogere orde in het geding, die gesymboliseerd wordt door de vlag. Wat er onder die vlag wappert, wordt bepaald door de politiek.

Vaak wordt politiek gedefinieerd als een strijd om macht, maar dat is een veel te beperkte opvatting. In die visie draait het vooral om de vraag wie zichzelf in een positie weet te manoeuvreren waarin gezaghebbende beslissingen genomen kunnen worden. Maar de strijd om die posities zegt weinig over de inhoud van de politiek. Ook wordt veel gebruikgemaakt van de definitie van de Amerikaanse politicoloog David Easton. Hij beschouwt politiek als de gezaghebbende toewijzing van waarden in een samenleving (Easton 1965: 50). Er is een machtscentrum waar beslissingen genomen worden over de collectieve goederen en de collectieve voorzieningen (en *en passant* over de beloning van degenen die de beslissingen nemen). Simpelweg: de politiek bepaalt de hoogte van de belastingheffing op burger en bedrijf en beslist vervolgens over de herverdeling van die gelden. Ook dat is een te beperkte visie.

Politiek is treffender gedefinieerd door een andere Amerikaanse politicioloog, Quincy Wright, en wel als een kunst. Politiek is de kunst om ondanks verdeeldheid gemeenschappelijke standpunten te bereiken en uit te dragen (Wright 1955).¹ Politiek is de plaats waar de uiteenlopende groepsbelangen van een samenleving samenkomen. Welke mensen en groepen aan de politiek mogen deelnemen, is een kwestie van staatsinrichting en gegroeide praktijk. De staatsinrichting legt de spelregels neer, variërend van enigszins representatieve democratie tot wrede vormen van autocratie – al zie je dat laatste nooit in de grondwet terug. De gegroeide praktijk toont tevens de niet-officiële spelers, variërend van legale lobbypraktijken van bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties, en persoonlijke netwerken tot illegale omkopingspraktijken. De politieke macht van de Italiaanse maffia is roemrucht en ook Nederland kent zijn bouwfraudes. Daar doorheen spelen de media een verre van neutrale hoofdrol bij de communicatie tussen staat en samenleving. Of politiek eerlijk is of niet, doet er niet toe; zij moet de kunst verstaan voldoende te overtuigen om geaccepteerd te worden.

Nationale belangen en nationale identiteiten ontwikkelen zich in de politiek van decennia en eeuwen. Tijdens de Koude Oorlog (1945-1991) dreef het buitenlands beleid van Nederland op twee pijlers: Europese integratie en Trans-Atlantische verbondenheid. Dat kwam neer op steun aan de Europese Gemeenschappen en aan de NAVO. De EEG was er voor de economische schaalvergroting en de NAVO voor militaire solidariteit. Het samenspel van Koude Oorlog (gemeenschappelijke vijand), Amerikaanse hegemonie in West-Europa en integratie leidde tot een demilitarisering van de diplo-

matieke betrekkingen in het Westen. Een historisch kunststuk. Na de Koude Oorlog is die demilitarisering in stand gebleven en heeft zich uitgestrekt tot geheel Europa, inclusief de Russische Federatie – al ervaren sommige voormalige Sovjetrepublieken en voormalige Warschaupactlanden nog steeds een traditionele Russische militaire dreiging (De Wilde 2013). Niet onbelangrijk daarbij was en is de rol van andere Europese internationale organisaties. Zij zijn helaas in het huidige politieke debat volledig ondergesneeuwd.

Dit betreft eerst en vooral de Raad van Europa en het daarbij horende Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Deze organisatie speelt al sinds haar oprichting in 1949 een cruciale rol in het handhaven en bevorderen van de mensenrechten, niet alleen in de landen van de Europese Unie, maar ook in bijvoorbeeld Turkije, Rusland en Oekraïne. In totaal heeft de Raad 47 lidstaten, goed voor zo'n 800 miljoen inwoners. Sommige Nederlandse politici noemen de Raad van Europa een lastige bemoeial: de kritische rapporten van de Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI) – opgericht door de Raad van Europa – worden met een zuur gezicht ontvangen. Onze historische staat van dienst is toch al niet om over naar huis te schrijven: slavenhandel, uitbuiting, politionele acties. We worden daar liever niet aan herinnerd. Maar de Multatuli's in Nederland zullen zich juist gesteund weten door dit zelf aangegane toezicht op de naleving van universele normen.

In de tweede plaats moet de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (ovse) genoemd worden, opgericht in 1973 toen Oost en West tijdelijk toenadering zochten. De ovse bestond uit de landen van Oost en West (inclusief Canada en de vs) en heeft het politieke kader geboden waarin de regering-Gorbatsjov zonder gezichtsverlies de Koude Oorlog kon beëindigen. Gorbatsjov hamerde op het belang van een pan-Europees Huis, waarin alle volkeren vreedzaam konden samenleven. In het Charter van Parijs voor een Nieuw Europa, dat door de ovse-landen in 1990 werd ondertekend, is deze doelstelling min of meer neergelegd. Na de ontmanteling van het Oostblok en de Sovjetunie zijn de nieuwe Centraal- en Oost-Europese staten lid van de ovse gebleven of geworden en tot op de dag van vandaag ondersteunt de ovse met missies en *monitoring* (kritische waarneming) de democratiseringsprocessen in haar lidstaten. Die zijn tot ver in Centraal Azië te vinden. In Nederland woedde in januari 2014 een discussie over delegaties die op het hoogste staatsniveau naar de Winterspelen in

Sotsji gingen. Of onze regering daar wel of niet is, maakt echter slechts voor de binnenlandse discussie uit. Als je iets wilt doen aan de mensenrechten in Rusland – de focus was op homorechten, maar er zijn meer misstanden – investeer dan in de OVSE en de Raad van Europa. Het wordt tijd om een nationale discussie te voeren over verhoging van de nationale bijdrage aan deze organisaties. Neem het voortouw waar het zin heeft.

Op eigen kracht mensenrechtenbeleid vormgeven kan Nederland al lang niet meer. De lakmoesproef was het beleid van minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk van 1989 tot 1998. In 1995 trachtte hij Indonesië de les te lezen op mensenrechtengebied en kreeg het lid op de neus: Indonesië verbrak de economische banden met Nederland. Een symbolisch bewijs dat een zelfstandige machtspolitieke rol in de wereld voor Nederland definitief was uitgespeeld. De enige manier waarop de regering de belangen van de Nederlandse samenleving kan dienen is via internationale organisaties. De consequentie daarvan is dat de belangen van internationale organisaties centraal onderdeel zijn van de nationale belangen.

Ten derde kan de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) genoemd worden. De OESO is in 1960 voortgekomen uit de organisatie die de Amerikaanse Marshallhulp in West-Europa mocht verdelen. Zij is inmiddels uitgegroeid tot een wereldwijde organisatie met 34 lidstaten, die voornamelijk de zogeheten Westerse wereld representeren. De OESO is op economisch en maatschappelijk gebied van onschatbare waarde. De organisatie is een autoriteit op het gebied van dataverzameling en datavergelijking over wereldeconomische en maatschappelijke processen. Ook in ontwikkelingssamenwerking speelt ze een grote, maar onbekende rol. Nederland profiteert daarvan en draagt eraan bij. Ook het nationale belang van die bijdrage wordt te weinig onderkend.

Tijdens de Koude Oorlog werden de Nederlandse belangen sterk beïnvloed door de ontwikkeling van de wereldpolitiek en de wereldeconomie, en zelfs enigszins door mensenrechtenbeleid. Het idee van een geïsoleerd nationaal belang was toen, evenals eerder in de geschiedenis van het Koninkrijk, een mythische illusie. Nationale belangen lijken voort te komen uit kweek van eigen bodem, maar blijken steeds weer onderdeel van de machtsverhoudingen in Europa en in de wereld en de rol van internationale organisaties daarin.

Na de Koude Oorlog verloor Nederland de dualiteit tussen warme banden met de VS en de rest van Europa. De VS zijn een groot pleitbezorger

voor een groot geïntegreerd Europa. Zij stimuleerden de uitbreiding met voormalige Oostbloklanden en zien ook graag dat Turkije EU-lidstaat wordt. Nederland aarzelt. De EU (opgericht in 1992) is de politiek bovendien in alle facetten gaan domineren, leidend tot een strijd tussen voor- en tegenstanders. De Verenigde Staten blijven cruciaal voor het militaire beleid, wat in voormalig-Joegoslavië goed uitpakte, maar in het Midden-Oosten meer heeft bijgedragen aan instabiliteit dan aan de orde. Het is moeilijker geworden voor de NAVO-lidstaten het leiderschap van de VS onverkort te volgen. De VS zien zich gedwongen toevlucht te nemen tot *coalitions of the willing* en weigeren mee te doen met nieuwe volkenrechtelijke ontwikkelingen, zoals het Internationaal Strafhof – waar Nederland juist veel belang bij heeft, gezien de ambitie om van Den Haag de juridische hoofdstad van de wereld (*'legal capital of the world'*) te maken. Als de Nederlandse vlag wappert, moet dat de connotatie zijn. Terugtrekking uit internationale organisaties reduceert die vlag tot ouderwetse klederdracht.

Het nationale belang van internationale organisaties

Internationale organisaties zijn de redding van het statensysteem en dus de redding van het nationaal belang. Waar wapperen de meeste vlaggen? Bij de Olympische Spelen en bij de Verenigde Naties. Honderddrieënnegentig vlaggen op een rij bij de VN. Bij de EU wapperen er 28 en ze zijn in Brussel als *presse papier* in de souvenirwinkels te koop. Bij de NAVO, de Raad van Europa en de OESO is het niet anders. Juist in de samenwerking met andere staten komen nationale belangen tot stand en tot uiting. Internationale organisaties zijn pas in de twintigste eeuw tot ontwikkeling gekomen en hebben een dimensie toegevoegd aan de politiek – politiek gedefinieerd als de kunst om beleid te formuleren en uit te voeren.

Het belang van internationale organisaties laat zich goed illustreren door de ontwikkeling van de politiek te vergelijken met die van de oorlogvoering. Land- en zeemacht hebben tot de Tweede Wereldoorlog de oorlogsgeschiedenis van de wereld geschreven. Daar is pas zo'n 70 jaar geleden een einde aan gekomen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is beheersing van het luchtruim en inmiddels ook van de ruimte en cyberspace militair gezien cruciaal. Minder opvallend maar even revolutionair is ook aan de politiek in de twintigste eeuw een dimensie toegevoegd: die van internationale organisaties.

De eerste grote verandering betreft de ontwikkeling van massamedia en in het kielzog daarvan de publieke opinie. De verhoudingen tussen elite en massa zijn daardoor veranderd. Persbureaus en staatstelevisie zijn machtsfactoren van betekenis in zowel democratieën als in dictaturen. Julius Caesar moest zich bewijzen op het slagveld, Barack Obama vooral voor de microfoon. In democratieën is de publieke opinie een constante zorg voor de politieke elite. Bij de Europese verkiezingen is het zelfs een hoofdthema: eurofielen blijven maar wijzen op de onkunde van het grote publiek. Hoe de collectieve mening en het meeste-stemmen-gelden zich verhoudt tot de specialistische inzichten van individuele denkers en beroepsgroepen, is een bron van zorg in veel geschriften over democratie. Aan die zorg is nu de verwarring over de sociale media toegevoegd. Politici twitteren hun vingers blauw, Wikileaks lekt geclassificeerde documenten en Youtube maakt nieuwe vormen van activisme mogelijk. Facebook wordt met 1 miljard *users* al het op drie na grootste land op aarde genoemd.² Ze zullen niet zo snel met z'n allen achter één vlag aanlopen, maar ze veranderen het politieke landschap wel.

Behalve de media zijn in de twintigste eeuw ook andere internationale organisaties tot ontwikkeling gekomen: vaste samenwerkingsverbanden tussen staten, zogeheten intergouvernementele organisaties (IGO's); vaste samenwerkingsverbanden tussen maatschappelijke organisaties, aangeduid als NGO's, non-gouvernementele organisaties; en een steeds verdere ontwikkeling van multinationale ondernemingen, die tegenwoordig *transnational corporations* (TNC's) worden genoemd. De IGO's hebben zich ontwikkeld tot de luchtmacht van de diplomatie. De NGO's vormen een nieuwe dimensie voor de civil society in de wereldpolitiek. De wereldeconomie wordt beheerst door de TNC's.

Internationale organisaties zijn geïnstitutionaliseerde samenwerkingsverbanden met hun eigen secretariaat en personeel, die over staatsgrenzen heen denken en werken. De twintigste eeuw heeft er duizenden opgeleverd.³ De meeste zijn non-gouvernementeel (NGO's dus): burgerinitiatieven op alle terreinen van politiek, economie en cultuur. Enkele honderden internationale organisaties zijn intergouvernementeel (IGO's), dat wil zeggen organisaties waarvan staten de leden zijn. Voeg daar nog eens het bedrijfsleven bij: wereldwijd hebben miljoenen bedrijven structurele internationale contacten en contracten.

De politiek heeft haar equivalent van de luchtmacht, internationale organisaties, hard nodig. Het draait hier om de inbreng in verdragen en contracten, de ontwikkeling van Europees en Internationaal Recht, en de werking van internationale bureaucratieën. Nederland wil in de G20 en in de VN-Veiligheidsraad het beste maken van een EU-voorzitterschap, wil de zetel van het wereldrecht worden en wellicht nog meer. Dat is in lijn met het oude idee van politiek als machtsstrijd: zorg dat je kunt meepraten. Dus moeten Nederlandse ministeries, provinciale besturen en gemeentelijke besturen aanhaken bij de organisaties die er voor hen toe doen.

Vreemd genoeg speelt deze politieke dimensie, die al meer dan een eeuw in ontwikkeling is, maar een marginale rol in de binnenlandse politiek. Er zijn in de jaren zeventig en tachtig wat discussies geweest of Nederland in de NAVO moest blijven, en recentelijk wordt er door links en rechts gemopperd op de toegenomen macht van de EU. Zo is het voorstel voor een Europese Grondwet in een referendum in 2005 afgestemd en zijn er zelfs politieke stemmen die beweren dat Nederland beter af zou zijn zonder de Europese Unie. Nostalgie naar de negentiende eeuw, toen internationale samenwerking ad hoc en ongestructureerd was. Het gros van de politieke elite in Nederland heeft daar altijd anders over gedacht en doet dat nog. Europese integratie wordt als een zegen beschouwd en dient wellicht zelfs te culmineren in een federale unie.

Beide visies – minder EU of juist meer – zijn kortzichtig. De aanhangers staren zich blind op de Europese Unie, terwijl de internationale samenleving waar Nederland deel van uitmaakt veel rijker is. Binnen de Europese context heeft Nederland de politieke keus om meer of minder te doen met de Raad van Europa (de ideale motor voor het Nederlandse mensenrechtenbeleid), de OVSE (nog steeds een goede partner voor het bevorderen van democratie aan de randen van Europa), de OESO (een geschikt forum voor economische ontwikkelingsbevordering wereldwijd en een gezaghebbende organisatie voor mondiale statistiek over alle terreinen van de politiek – waarmee een hoop spraakverwarring internationaal voorkomen wordt), de NAVO (de enige organisatie waarlangs structurele dialoog met de Verenigde Staten mogelijk is over militaire ontwikkelingen wereldwijd) en de Arctische Raad (waar Nederland waarnemersstatus heeft en die een groeiende rol kan gaan spelen bij de ontwikkelingen in het Poolgebied).

Buiten Europa kunnen de nationale belangen slechts tot hun recht komen via wereldwijde organisaties – soms met hulp van Europese orga-

nisaties, zoals de EU-vertegenwoordiging in de G20, soms rechtstreeks. De Wereldhandelsorganisatie (WTO) is een van de bakens voor bepaling en behartiging van de Nederlandse economische belangen. Internationaal Monetair Fonds (IMF), Wereldbank, United Nations Development Programme (UNDP) – Nederland zou slechter af zijn zonder. De Verenigde Naties zijn een onmisbaar instrument voor alle kwesties op het gebied van vrede en veiligheid, ontwikkeling, mensenrechten, beheersing van milieuvraagstukken, zelfs cultuur. Inzet van het nationale politieke debat hoort te zijn hoe de Nederlandse regering langs die kanalen de maatschappelijke belangen het beste kan behartigen en ook hoe Europese en mondiale ontwikkelingen het beste vertaald kunnen worden in nationaal beleid.

De Europese Unie is staatkundig wel de belangrijkste organisatie voor Nederland geworden. In veel opzichten verhoudt de Nederlandse staat zich tot EU-Brussel zoals provincies en gemeenten zich verhouden tot politiek Den Haag. De politieke debatten over Haagse invloed op lokale zaken zijn echter veel genuanceerder dan die over Brusselse invloed op nationale en lokale zaken. In plaats van een alles-of-nietsdiscussie moet de EU niet als een eenheid beschouwd worden, maar als een samengesteld geheel. Wat Nederland wil of verwacht wordt te doen op het deelterrein van het Europees Nabuurschapsbeleid (ENP) verschilt sterk van wat Nederland wil of moet doen op het gebied van monetair beleid of energiebeleid of onderwijsbeleid of migratiebeleid of welk beleidsterrein dan ook. Per beleidsdomein hoort de politiek de rol van Europese en mondiale organisaties in beeld te brengen.

De Europese en mondiale context geeft de beperkingen van de Nederlandse bewegingsvrijheid aan, maar bepaalt tevens de bewegingsvrijheid. Zonder internationale organisaties speelt Nederland en spelen de Nederlanders niets klaar. Dat geldt voor de politiek, voor het bedrijfsleven, voor maatschappelijke organisaties. Nederland is onderdeel van een complexe structuur die in de literatuur wordt aangeduid als *multilevel governance*: ontwikkelingen op mondiaal en Europees niveau werken rechtstreeks door op binnenlandse ontwikkelingen, waarbij zowel publieke als private organisaties de koers bepalen. Politiek zou men zich aan die structuur kunnen onttrekken, maar maatschappelijk is dit niet mogelijk. Het nationaal belang moet daarom binnen die structuur begrepen worden.

Het nationale karakter van de internationale samenleving

Het buitenland is geen externe aangelegenheid en is dat ook nooit geweest. Dat wil echter niet zeggen dat de wereld een amorfe, gemondialiseerde netwerksamenleving is geworden. Geopolitiek werkt nog steeds: Nederland heeft meer te maken met de directe buurlanden dan met, zeg, Chili of Australië. Sterker nog, economisch gezien is Nederland volledig afhankelijk van de Duitse economie, in het bijzonder die van Noordrijn-Westfalen (NRW). Omgekeerd is NRW, met het Ruhrgebied als kern, in sterke mate afhankelijk van het economisch beleid in Nederland. Een goede illustratie van die interdependentie vormt de Maasvlakte: Rotterdam kan zijn ambitie de grootste Europese overslaghaven voor containers te blijven slechts waar maken als er voldoende vraag is in het Duitse achterland en wanneer er voldoende infrastructuur komt om verstopping van de haven te voorkomen (vrachtverkeer, treinverkeer en vooral binnenscheepvaart). Het Ruhrgebied kan hierdoor gemakkelijker en goedkoper groeien.

In 2008 heeft de Duitse deelstaat dan ook een samenwerkingsverdrag met de Benelux gesloten, waarmee deze tamelijk uitgebluste organisatie opeens een sterke impuls heeft gekregen. De Benelux-NRW heeft nu de potentie een politiek-economisch machtsblok binnen Europa te vormen met wereldwijde invloed. Zijn er politieke partijen in Nederland en Duitsland die dit electoraal proberen uit te buiten? Nee, want zo'n verdrag betekent natuurlijk wel dat de stem van NRW in het Nederlandse economische beleid groter zal worden. Er is geen sprake van eenrichtingsverkeer, maar van politiek: de kunst om gezamenlijk tot beleid te komen en dat uit te voeren.⁴ Dat levert geen stemmen op. Hakken in het zand, is de standaardreactie op dit soort samenwerking.

Globalisering wordt vaak opgevat als het naar elkaar toegroeien van alle hoeken van de wereld, maar dat is een misvatting. Niet alleen in geopolitieke zin, maar ook maatschappelijk. De micro-elektronische revolutie, die sinds de invoering van de personal computer in de jaren tachtig op stoom is gekomen, heeft niet alleen nieuwe sociale media opgeleverd, maar ook een ontwikkeling van sociale vervreemding. De asociale media. Meer dan ooit kunnen mensen zich verschuilen in hun eigen groep en klasse. Meer dan ooit worden ze daartoe verleid. Satelliettelevisie en het *worldwide web* stimuleren vrijwillige apartheidsstructuren.

Wie zich in een ander land vestigt, houdt via schotelantenne, e-mail en Facebook voortdurend contact met het thuisfront. Dit leidt tot een vervreemding in de samenleving die verder gaat dan in vorige eeuwen. De Nederlandse discussie over de multiculturele samenleving heeft aangetoond dat verscheidenheid aan culturen niet tot integratie leidt. In het verleden was dat ook al moeilijk. De Molukse Nederlanders zijn, evenals de Friese Nederlanders en de Antilliaanse Nederlanders en de Twentse en de Limburgse Nederlanders, altijd cultureel herkenbaar gebleven. De verzui-ling is weg, maar de diversiteit is gebleven. Soms krijgt dit ook een politieke vertaling, maar doorgaans bestaan alle groepen gewoon naast elkaar.

De Chinese gemeenschap in Nederland leidt al eeuwen een haast onop-gemerkt bestaan. Ook Marokkaanse en Turkse Nederlanders worden allochtoon genoemd, ongeacht het aantal generaties dat zij hier wonen. Nederlanders in het buitenland blijven eveneens veel dichterbij huis dan vroeger. Emigratie, een jaar backpacken, de wilde vaart, een militaire mis-sie – het wordt door het thuisfront live gevolgd. De betekenis van tijd en van ruimte is door de micro-elektronische ontwikkeling revolutionair veranderd. Het gevolg is dat een internationalisering plaatsvindt die niet tot een meltingpot leidt. De etnische, religieuze en culturele grenzen zijn door de nieuwe fase van globalisering juist eerder aan het verharderen.

Globalisering kan vergeleken worden met verstedelijking: de bevolking komt dichterbij elkaar te staan. Dat verscherpt de tegenstellingen. De wereld wordt kleiner, heet dat. In romantische literatuur spreekt men wel van een *global village*, de wereld als een groot dorp, waar iedereen elkaar kent en elkaar respecteert (ondanks de altijd aanwezige haat en nijd, leugen en bedrog – lees *De Metsiers* van Hugo Claus). Het beeld van een dorpsge-meenschap. Maar het beeld van anonieme verstedelijking is meer to the point. Al in de jaren dertig heeft de Duitse socioloog Norbert Elias uiteenge-zet welke maatschappelijke processen hierbij een rol spelen (Elias 2000).

Gedragspatronen veranderen als men van het platteland naar de stad trekt. In steden kunnen mensen alleen overleven door elkaar in de publieke ruimte te negeren. Op het platteland wordt elke passant gegroet. In een stad is dat geen doen. Mensen hebben geleerd in vertrouwen door te kun-nen lopen zonder voortdurend als hondjes aan elkaar te hoeven snuffelen. Openbaar bestuur en scholing helpen daarbij. Er zijn verkeersregels en omgangsnormen. Maar er is ook vervreemding. Werkelijk sociaal con-tact beperkt zich tot de groepen waartoe men behoort. Door de hogere

interactiedichtheid wordt men echter veel sterker geconfronteerd met de uiterlijke kenmerken van de andere groepen. De confrontatie neemt toe, de communicatie niet. Dat stimuleert extreme visies op elkaar.

Door globalisering ontstaan bovendien nieuwe interactiepatronen. Einzelgängers, andersdenkenden, hoeven zich niet meer alleen te voelen, want op het wereldwijde web zijn altijd wel medestanders te vinden. De Noorse terrorist Anders Breivik lijkt zo'n einzelgänger, een *lone wolf* in het huidige jargon. Maar extremisten als hij zijn niet alleen, zij vinden elkaar gemakkelijk op internet. Dit maakt het gemakkelijker afwijkende meningen overeind te houden in een omgeving die ze afdoet als extremistisch en idioot.⁵

De confrontatie met de grote boze wereld is door globalisering groter. Aan beelden van vluchtelingen, wereldarmoede, milieurampen, en extravagant levende elites is moeilijk te ontsnappen. De wereldwijde vervlechtingen vergroten het besef van de kwetsbaarheid van samenlevingen en de eigen groep daarbinnen. De complexiteit van het bestaan neemt toe.

Volgens Elias is de standaardreactie op complexiteit een poging om eraan te ontsnappen: isolationisme. Individueel en collectief tracht men zich in eerste instantie aan de complexiteit te onttrekken. Vaak gaat dat samen met een hang naar het oude vertrouwde, naar vroeger. Politiek komt dit terug in politisering van nationale en religieuze identiteiten. Die winnen weer aan zeggingskracht. De Catalanen streven naar onafhankelijkheid, want dan wordt alles beter. De Britten willen uit de EU, want dan wordt alles beter. De Schotten willen uit Groot-Brittannië, want dan wordt alles beter. Kijk maar naar de Noren en Zwitsers. Die hebben het toch ook goed? Blijkbaar heeft de huidige fase van de globalisering structuren opgeleverd waaraan men liever ontsnapt.

Maar tegelijk ook weer niet. Ook nationalisten gebruiken mobiele telefoons en internetverbindingen en dus de mondiale infrastructuur van satellieten en multinationals die ervoor zorgt dat het werkt. Wat is belangrijker voor het functioneren van Nederland: de regering in Den Haag of Microsoft? Buurland België kende in 2010-2011 een achttien maanden lange regeringscrisis, maar niemand die het merkte. Eenzelfde periode zonder mondiale nutsbedrijven had het land in chaos gestort. De ruimte waarin het dagelijks leven zich afspeelt, wordt echter niet zo ervaren.

Trotse Friese fans van FC Cambuur omhelzen hun Afrikaanse voetballers als Friese bloedbroeders – die zij inzetten in de aloude stadsstrijd

tegen Heereveen. Een *derby* heet dat in goed Engels (voetbal is immers, in tegenstelling tot klootschieten, geen Nederlandse sport). Wat is er nog Amsterdams aan Ajax, behalve de beleving? Vitesse is het bezit van een Russische miljardair, maar blijft Arnhems. Het is veelzeggend dat anti-*EU*-partijen in Europa samenwerking met elkaar zoeken om genoeg gewicht in de schaal te kunnen leggen. Isolement van de wereldeconomie en wereldpolitiek heeft een hoge prijs, want autarkie en autonomie in een verstedelijkt land als Nederland is onmogelijk, en heeft ook nooit bestaan. Met alleen Amsterdamse spelers zou Ajax ergens onder in de eerste divisie eindigen. Het symboliseert waar Nederland zou eindigen zonder buitenlanders. De vlag als klederdracht.

De tweede fase ontstaat als ontdekt wordt dat de complexiteit onvermijdelijk is. Al leef je onder een kaasstolp (of in de Alpen), de wereldpolitiek, de wereldeconomie, de wereldbevolkingsgroei, de klimaatverandering gaan onverminderd door. De standaardreflex wordt dan imperialistisch: een poging de complexiteit naar de eigen hand te zetten. Sinds de dekolonisatie weten we dat Nederland dat zelf niet kan, en dus is het zoeken naar de juiste kanalen. Europese federalisten zoeken het in een sterk Europa. Als de *EU* nu maar net zo'n eenheid bereikt als de Verenigde Staten, China of de Russische Federatie dan kan de *EU* haar macht wereldwijd doen gelden en onze belangen veilig stellen. Nu moet er nog gestumperd worden, aldus die houding, met 'normatieve' en 'zachte' macht – de *EU* als hooguit een aantrekkelijk voorbeeld voor andere staten en samenlevingen, maar uiteindelijk machteloos (zie Nye 2004; Manners 2002). Met een eigen leger, een eigen volkslied en een heuse federale regering onder één president van Europa is een hoofdrol op te eisen in de wereldeconomie en de wereldpolitiek. Als 'Europa' maar met één stem spreekt, dan komt het wel in orde.

Dit ideaal van Europese integratie is een echo van negentiende-eeuws denken over politiek. Men hoopt door schaalvergroting van oude machts-politieke instrumenten een antwoord te vinden op de problemen van nieuwe mondiale structuren. Die structuren zijn echter niet ontstaan door machtspolitieke ontwikkelingen, maar door technologische initiatieven in de private sector. De digitalisering van de wereld wordt geleid door grote transnationale corporaties, zoals Microsoft en Apple. Nationale en ook Europese politiek verbleekt in die context. Ambities om de complexiteit van de wereldsamenleving onder controle te brengen, zijn ijdel en gevaarlijk.

De wereld als uitgangspunt

Pas als dat wordt ingezien, is er ruimte voor een derde fase: acceptatie van de complexiteit. Er is geen alternatief voor internationalisering. Dat is waarom de twintigste eeuw duizenden internationale organisaties heeft opgeleverd. Ze dienen doelen die nationaal niet te verwezenlijken zijn. De kwaliteit van dit mondiale netwerk van organisaties bepaalt de kwaliteit van onze samenleving. Daar ligt de essentie van het nationaal belang en dus van de Nederlandse politiek.

Dit inzicht betekent geen onvoorwaardelijke overgave aan internationale organisaties. Het betekent wel dat hun bestaan als uitgangspunt genomen wordt voor de bepaling van het nationaal belang. Vergelijk het met de vrede en onvrede die men heeft met nationaal bestuur: wat er in Den Haag besloten wordt, is een constante zorg en vaak een bron van erger-nis. Soms gaat men zelfs massaal de straat op om te protesteren tegen het beleid. Maar het idee de Haagse bestuurslaag in Nederland af te schaffen, steekt nauwelijks de kop op. Op Bonaire wellicht, omdat men daar door de fysieke afstand van Den Haag meent een alternatief te hebben. Maar kijk naar Curaçao en Aruba. Hoeveel beter gaat het daar sinds de politieke verzelfstandiging? Is de welvaart toegenomen, is het welbevinden toegenomen? Het karakter van het politieke discours is daar veranderd, maar niet de levensomstandigheden. Binnen Nederland aanvaardt men het bestaan van de Staat der Nederlanden als gegeven. Blijkbaar gaat het niet vanzelf om ook de VN, de Raad van Europa, de NAVO en de Europese Unie een gegeven te vinden. Toch zijn ook zij randvoorwaarden van de Nederlandse politiek.

De negatieve visie op het buitenland komt enerzijds voort uit de wijze waarop Europeanen hun eigen geschiedenis leren kennen. In mijn jeugd werd op de School met de Bijbel stellig beweerd dat Nederland het beloofde land was. 'Eindelijk thuis,' schijnen de eerste Germanen verzucht te hebben toen zij op hun platbodemschuiten bij Lobith de grens overstaken. Het is een mythe uit de negentiende eeuw. In heel Europa heersen dit soort mythen. Tegenwoordig zijn de schoolboekjes wat subtieler, maar Nederland heeft een nieuwe geschiedschrijving nodig. Een geschiedschrijving vanuit een mondiaal perspectief in plaats vanuit de klei achter de dijken.

Anderzijds is er angst voor het buitenland. Angst voor alles wat vreemd is. Op 9 februari 2014 stemden de Zwitsers voor een quorum op het aantal buitenlanders dat hun land in mag. De meeste stemmen voor het quorum

kwamen uit gebieden waar de minste buitenlanders wonen, aldus onder andere *de Volkskrant* van 10 februari 2014. Men is niet onveilig, maar voelt zich onveilig. In Nederland is de stemming vergelijkbaar. Daadwerkelijke onveiligheid in Nederland is van eigen bodem: huiselijk geweld en verkeersslachtoffers. ‘Geschat wordt dat er jaarlijks in Nederland minstens 200.000 personen slachtoffer worden van (evident) huiselijk geweld’ (Movisie 2013). In het verkeer vonden 650 mensen in 2013 een gewelddadige dood, meer dan twee per dag.⁶ Tussen de 15.000 en 20.000 mensen raken jaarlijks zwaar gewond (swov 2013). De privésfeer en het verkeer lijken daarmee volksvijand nummer één. Maar in de perceptie ligt dit anders.

Het is een goede zaak dat de politiek in het publieke debat ten minste aandacht is gaan besteden aan de Europese Unie. Gelukkig is er discussie over de kosten en de baten, en ook over de beleving van Brusselse bevoegdheden. Dat is ten minste een begin. Het is een taak voor politiek, media en wetenschap om het complete netwerk aan mondiale organisaties in beeld te brengen. Nederland draait erop en Nederlanders profiteren ervan.

Noten

- 1 Quincy Wright (1955), *The Study of International Relations*, New York: Appleton-Century-Crofts, p. 33, zoals geciteerd in P.A. Reynolds (1994), *An Introduction to International Relations*, Londen: Longman, p. 9: ‘the art of operating the state, the government, or a party; the art of organizing group power, or will, or unity; the art of achieving group ends against the opposition of other groups; the art of making group decisions.’
- 2 Zie bijv. *The Independent*: www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/revealed-the-third-largest-country-in-the-world--facebook-hits-one-billion-users-8197597.html.
- 3 Zie de statistieken van de Association of International Organizations, die al sinds 1907 deze ontwikkeling in kaart brengt: <http://www.uia.be>.
- 4 Nederland kan overigens op economisch gebied nog veel leren van het buitenlandse beleid van NRW. China is bijvoorbeeld een veel grotere handelspartner van NRW dan van Nederland en de consulaire vertegenwoordiging aldaar is dan ook veel sterker.
- 5 Al in de jaren vijftig is dit aangetoond in de ‘overeenstemmingsexperimenten’ van de psycholoog Solomon Asch.
- 6 InfoNu.nl.

Literatuur

- Easton, D. (1965). *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Elias, N. (2000). *The Civilizing Process*. Oorspronkelijk in 1939 verschenen als *Über den Prozess der Zivilisation*. New York: Blackwell.
- Manners, I. (2002). Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? In: *Journal of Common Market Studies*, vol. 40, nr. 2, p. 235-258.
- Movisie (2013). *Factsheet Huiselijk Geweld*, geraadpleegd via http://www.huiselijkgeweld.nl/doc/feiten/factsheet_huiselijk_geweld_november_2013.pdf.
- Nye, J.S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: Public Affairs.
- swov (2013) *Factsheet Ernstig verkeersgewonden*, februari 2013, geraadpleegd via http://www.swov.nl/rapport/Factsheets/NL/Factsheet_Ernstig_verkeersgewonden.pdf.
- Wilde, J.H. de (2013). De verdwenen vrede. In: J. Kustermans en T. Sauer (red.), *Vechten voor vrede* (p. 19-33). Tiel: Lannoo.
- Wright, Q. (1955), *The Study of International Relations*, New York: Appleton-Century-Crofts.

De nieuwe taalgrenzen

Meertaligheid in Nederland

Virginie Mamadouh

Taal bindt en taal verdeelt. Hoe dat gebeurt, verandert steeds. In deze tijd wordt deze ontwikkeling vooral bepaald door processen die men kan duiden als mondialisering, Europeanisering en digitalisering. Deze elkaar deels overlappende processen kennen vele facetten en raken alle maatschappelijke domeinen: economie, cultuur, politiek, maar ook het privéleven van mensen. Taalkundig gezien brengen zij tegelijk meer eenvormigheid en meer diversiteit. De eenvormigheid komt tot uitdrukking in het groeiende gebruik van het Engels als internationale communicatietaal in handel, media en onderwijs. Tegelijkertijd brengen migratiestromen, handel en toerisme mensen met steeds meer diverse taalachtergronden bij elkaar, terwijl informatie- en communicatietechnologieën uitwisselingen met mensen uit allerlei taalgemeenschappen over grote afstanden mogelijk maken. De lokale taaldiversiteit is nooit zo groot geweest en elk individu kan online informatie zoeken en communiceren in nagenoeg elke denkbare taal.

Dit stelt Nederland voor specifieke uitdagingen. Deze hebben te maken met het scheppen van nieuwe omgangsregels voor deze nieuwe taaldiversiteit. Ook moet men het taalbeleid herzien in het onderwijs, zodat dit beter past bij de behoefte van kinderen. Zij dienen beter voorbereid te zijn op de groeiende taaldiversiteit in de samenleving en moeten taalvaardigheden leren beheersen die hen de beste kansen geven op de arbeidsmarkt. Ten slotte is het nodig nieuwe manieren te vinden om de sociale cohesie te behouden en te versterken, want taaldiversiteit ondermijnt oude vormen van solidariteit die gebaseerd zijn op de hegemonie van het Nederlands als voornaamste taal van overheid, het publieke leven en de privésfeer.

Niet iedereen participeert in gelijke mate. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn de belangrijkste taalgrenzen niet meer de grenzen tussen verschillende taalgroepen, tussen de Nederlandse taal en de buurtalen, maar tussen verschillende groepen taalgebruikers. Er ontstaat een

steeds grotere kloof tussen mensen met verschillende taalcombinaties: tussen meertaligen die volop participeren in de mondialiserende wereld (bijvoorbeeld de mobiele Europeanen in Favell 2008) en eentaligen die ‘gevangen’ zijn in de eigen taal – ook al is het de landstaal – en die daardoor onvoldoende aansluiting vinden op de wereld buiten Nederland. Bovendien is er onder de meertaligen een steeds grotere kloof tussen degenen die een gewaardeerd talenpakket hebben (een combinatie van Standaardengels en Standaardnederlands bijvoorbeeld) en degenen die een ‘waardeloos’ pakket hebben (plat Rotterdams, Crioulo en een op Afrikaans-Amerikaans gestoeld hiphop-Engels – met excuses aan jongeren die zich extra benadeeld voelen door dit voorbeeld). In het eerste geval biedt de combinatie van het Nederlands en het Engels als standaardtalen op de nationale en de internationale arbeidsmarkt tal van kansen en is geletterdheid in deze talen sociaal en cultureel kapitaal dat goed van pas komt bij het participeren in het onderwijs, het culturele leven en het publieke debat. In het tweede geval leidt individuele meertaligheid niet tot betere kansen op de arbeidsmarkt en sociale erkenning; het is eerder een belemmering. Deze taalvarianten geven bijvoorbeeld geen toegang tot beloftevolle werkkringen en -netwerken, of men wordt niet intelligent of niet representatief genoeg gevonden als men met een vreemd accent spreekt. Soms worden zelfs de neologismen *semilingualism* of *zerolingualism* gebruikt om aan te geven dat hun taalgebruik als een taalgebrek wordt gezien: zij beheersen de standaardtaal maar half, is de gangbare zienswijze (Martin-Jones en Romaine 1986; Jaspers 2011).

Ook op collectief niveau wordt meertaligheid wisselend gewaardeerd. Sommigen zien het als een voordeel en als een kans voor de samenleving, anderen voornamelijk als een probleem. De kansen liggen in de mogelijkheden die de aanwezigheid van een diverse taalkennis biedt voor het versterken van interacties met mensen in en uit andere landen, voor handelsrelaties, voor politieke samenwerking en voor culturele uitwisseling. Dit is buitengewoon belangrijk voor Nederland, een land met een open economie die drijft op handel met de rest van de wereld, en met de ambities een kenniseconomie te worden. Tegelijkertijd is de taaldiversiteit in Nederland een uitdaging, want het samenleven van mensen die verschillende talen spreken en niet altijd een gemeenschappelijke taal delen, kent ook specifieke problemen. Taaldiversiteit kan de sociale cohesie ondermijnen als mensen zich uitgesloten voelen uit bepaalde relaties omdat ze een taal niet of onvoldoende beheersen.

Of het lukt om meertaligheid te laten bloeien en in dienst te stellen van individuele en maatschappelijke ontwikkeling en sociale cohesie, is voornamelijk een kwestie van flexibiliteit en politieke wil. De meningen zijn echter verdeeld over wat er moet gebeuren. Sommigen roepen steeds luid om de bescherming van de positie van het Nederlands in de openbare ruimte, anderen willen steeds meer en vroeger onderwijs in de Engelse taal, en weer anderen zijn bezorgd over de effecten van beide zaken op de burgerrechten van de inwoners van Nederland die andere talen spreken en willen blijven gebruiken. Dit wijst op een aantal dilemma's op individueel en op collectief niveau die de nodige maatschappelijke discussie rechtvaardigen. Deze bijdrage aan de discussie heeft tot doel een aantal misverstanden of simplistische opvattingen over talen uit de weg te ruimen. Het eerste betreft de functie van taal voor de sociale cohesie, het tweede permanentie en taalverandering, het derde meertaligheid, en het vierde taal en territorialiteit. Daarna worden drie hedendaagse taalkwesties behandeld over de regulering van de taaldiversiteit in Nederland: de eerste discussie gaat over meertaligheid in de openbare ruimte, de tweede over de positie van verschillende talen in Europa en de derde over talen en het onderwijs.

Taal, identiteit en cohesie

Het eerste misverstand heeft te maken met het definiëren van de functie van taal voor de sociale cohesie. De ene definitie stelt taal gelijk aan communicatie, de andere omschrijft het als een uitdrukking van identiteit en van loyaliteit aan een bepaalde groep. Taal is een instrument voor beide, maar dat is niet het één of het ander, maar én-én. Taal is cruciaal als communicatiemedium, om met anderen informatie uit te wisselen, kennis te delen, inzichten te testen en claims te leggen, maar taal is ook een identiteitsmarker, om groepsidentiteiten uit te drukken door het delen van dezelfde taal en zich met taalgenoten verbonden te verklaren en het verschil met andere groepen te benadrukken. Zich blindstaren op één van deze functies leidt tot het verwaarlozen van de andere. Wie zich blind staart op taal als communicatiemiddel ziet meertaligheid als een communicatieprobleem (waarbij de communicatie op het werk, in het openbaar vervoer of in de gezondheidszorg bemoeilijkt wordt). Wie zich blind staart op taal als identiteitsmarker ziet meertaligheid als een identiteitsprobleem (waarbij

de loyaliteit aan Nederland ondermijnd wordt). Wie de nadruk op communicatie legt, negeert de gevoelens die bij het gebruik van talen horen, maar wie identiteit boven alles stelt, vergeet praktische overwegingen. Bovendien wordt een derde, cognitieve functie vaak over het hoofd gezien: taal is cruciaal als instrument om grip te krijgen op de wereld, om gedachten vorm te geven, om de wereld te ordenen, te begrijpen en te verklaren, om te voorspellen wat er kan komen en om daarop in te spelen (Raffestin 1978; 1981; 1995). Juist deze functie gaat over de emancipatie van individuen en het vermogen om eigen keuzes te maken, maar ook te communiceren met anderen en zich met anderen te identificeren. Alle drie de soorten uitdagingen verdienen aandacht in samenhang, zodat het niet per se zo is dat communicatie ten koste gaat van identiteit of andersom.

Daarvoor is het besef nodig dat taal perspectief biedt, maar dat de realisatie van dat potentieel in de handen ligt van de gebruikers van de taal. Taal bindt en taal verdeelt. Taal verbindt mensen die dezelfde taal spreken en verdeelt mensen die geen taal delen, is de gedachte. Maar als taal gebruikt wordt om verschillen in opvattingen en belangen te articuleren, kan een gemeenschappelijke taal conflicten voeden, want de communicatie maakt deze verschillen zichtbaar. En als taal als marker wordt gezien voor taalgroepen in een samenleving, dan is taal vanzelf erg belangrijk voor sociale cohesie. Door zich te onderscheiden van anderen benadrukt men wat elkaar bindt. Dat kan ten koste gaan van de interactie met deze anderen. Taaldiversiteit kan een barrière zijn, maar taal is als communicatiemedium ook uitgerekend het instrument om bruggen te slaan tussen groepen. Om het weer te geven in de terminologie en conceptualisering van sociaal kapitaal die door Putnam (2000) is gepopulariseerd (oorspronkelijk Gittel en Vidal 1998): taal kan zowel *bonding* kapitaal zijn, om de cohesie binnen één groep die dezelfde taal deelt te versterken, als *bridging* kapitaal, om dankzij de bemiddelende rol van meertaligen de communicatie tussen taalgroepen te waarborgen. Meer taaldiversiteit staat gelijk aan meer *bonding* en *bridging* kapitaal, maar kan ook gebruikt worden om beide typen kapitaal te ondermijnen. In die zin is taaldiversiteit op zich geen probleem, maar het kan een probleem worden gemaakt.

Taalverandering

Het tweede misverstand betreft verwachtingen over de vastigheid van taal. Taal is altijd in beweging, net als nationale identiteit. Maar net als met een nationale identiteit lijkt het bestaan van een taal te berusten op de mythe van onveranderlijkheid en de essentialistische verbondenheid met een specifiek land. Men verwijst naar taalkundige regels, spellingregels en woordenboeken, die de taal vastleggen in een korset van wat hoort en wat niet hoort en die de illusie scheppen van een duidelijk afgebakend systeem ('dit is geen Nederlands!') en van een onveranderlijk systeem. Toch verandert taal onophoudelijk, vaak in contact met andere talen. Denk aan het lenen van woorden en uitdrukkingen, het kopiëren van taalelementen en woordvolgordes, het letterlijk vertalen van uitdrukkingen en het transponeren van beeldspraken, allemaal zogenaamde contaminaties. De medische beeldspraak van een besmetting geeft al aan dat dit ongewenst gevonden wordt, dat een taal niet gezond is als dit vaak gebeurt.

Ondanks de onophoudelijke veranderingen van taal en taalgebruik zijn discussies over taalverloedering van alle tijden. Er bestaat een zeker heimwee naar de taal van vroeger, dat erg vergelijkbaar is met de hang naar vertrouwde plekken (thuis, onze buurt, ons dorp, onze stad) en de afkeer van veranderingen. Men vreest in dit verband de invloeden van andere talen die de vertrouwde 'geluidsband' van het leven verstoren. Ook is het niet ongewoon om te denken dat het leren van een nieuwe taal ten koste gaat van het beheersen en het gebruiken van de taal die men al kent. De talrijke veranderingen die voortvloeien uit de recente processen van mondialisering, Europeanisering en digitalisering hebben dan ook de nodige gevolgen voor het Nederlands (De Caluwe et al. 2002; meer in het algemeen Maurais en Morris 2001; Oakes 2001; De Swaan 2001; 2002; Wright 2004; Danet en Herring 2007) en deze gevolgen baren sommigen zorgen. Deze zorgen hebben bijvoorbeeld betrekking op de verdringing van het Nederlands door het Engels, het gebrekkige Nederlands van migranten, het analfabetisme en de gebrekkige geletterdheid onder laaggeschoolden, de digitale ongeletterdheid en digitale uitsluiting, de verloedering van het zogenaamde Algemeen Beschaafd Nederlands (qua uitspraak, spelling, zinsbouw, beeldspraak enzovoort) en de opkomst van een nieuwe, op immigrantentalen geënte straattaal (Nortier 2001; 2009; Cornips 2012). Wie tegen beter weten in gelooft dat de Nederlandse taal voor de eeuwigheid vastligt en verande-

ring van het Nederlands onder invloed van andere talen negatief waardeert, zal ook weinig positiefs kunnen ontdekken aan de groeiende taaldiversiteit en deze zeker niet als verrijking kunnen zien.

Meertaligheid

Het derde misverstand betreft gangbare opvattingen over meertaligheid. In Europa is met de modernisering en de totstandkoming van de moderne natiestaten eentaligheid namelijk de norm geworden, op individueel niveau en op collectief niveau. Meertaligheid wordt daarom gezien als afwijking van deze norm, als bijzonder en vreemd, wellicht zelfs onhandig, problematisch of ronduit gevaarlijk (Blommaert 1999; Blommaert et al. 2012). Zelfs in meertalige landen zoals Zwitserland, België of Finland leefden de meeste mensen tot voor kort in een eentalige omgeving, al was die kleiner dan de staat. Maar empirisch gezien is er eigenlijk geen grond om te denken dat meertaligheid bijzonder is: de meeste mensen kennen en gebruiken meerdere talen of taalvarianten, en er zijn weinig plekken in de wereld waar exclusief één taal gesproken wordt. Als dat gebeurt, is het vaak onder dwang en met de inzet van fysiek en symbolisch geweld, en zelfs dan bleven de andere talen een eigen leven leiden, in het ergste geval in het hoofd van de mensen die onderdrukt worden.

Meertaligheid wordt ook te simpel voorgesteld als de optelsom van twee of meer 'eentaligheden', waarbij men pas tweetalig is als men twee talen spreekt als een eentalige moedertaalspreker en de twee talen volledig uit elkaar houdt. Wie elementen uit twee talen speels door elkaar gebruikt, wordt vaak gezien als een onbekwame spreker die taalfouten maakt en deze twee talen onvoldoende beheerst, niet als een creatieve tweetalige spreker (Martin-Jones en Romaine 1986; Jaspers 2005; 2011). Dit is een waanidee. Taalkundigen en sociolinguïsten hebben echter al lang laten zien dat meertaligheid een 'werkwoord' is, iets wat mensen 'doen' en waarbij taalgebruikers elementen van verschillende talen gebruiken (Kramsch 2009; Blackledge en Creese 2010; Edwards 2012; Weber en Horner 2012). Als meertalige gebruikt men verschillende talen in verschillende situaties: Nederlands op het werk, Limburgs thuis, Engels om te gamen op internet en Duits met toeristen in het café.

Dit misverstand over de aard van meertaligheid is hardnekkig en heeft tot gevolg dat vaak gedacht wordt dat taaldiversiteit een enorm probleem is voor de meeste mensen omdat meertaligheid (gedefinieerd als het combineren van eentalige vaardigheden in verschillende talen) bijzonder is en niet voor iedereen is weggelegd. Er zijn echter tal van andere manieren om de communicatie met anderstaligen tot stand te brengen dan de andere taal ‘perfect’ te leren spreken. Men kan een bemiddelaar (een tolk of een vertaler) inschakelen of technische hulpmiddelen gebruiken als woordenboeken en vertaalprogramma’s; Google Translate heeft immers automatisch vertalen gedemocratiseerd. Men kan *code switching* en *code mixing* (beide vormen van het gebruik van elementen uit verschillende talen in eenzelfde conversatie) toepassen om beter met elkaar te communiceren. Men kan receptieve competenties ontwikkelen waarbij men de taal van een ander begrijpt zonder die per se actief te kunnen spreken of schrijven (Jørgensen 2011; Backus et al. 2013). Al deze strategieën bieden mogelijkheden om in een meertalige omgeving beter een weg te vinden, zonder vast te houden aan het idee dat een vloeiende beheersing van andere talen vereist is.

Taal en territorium

Het vierde misverstand heeft te maken met de relatie tussen taal en ruimte. De associatie van het Nederlands met Nederland wordt vaak als vanzelfsprekend ervaren, en als dat niet zo is, wordt die als een nieuwe ontwikkeling gezien die afwijkt van de vanzelfsprekende ‘natuurlijke’ situatie.

Dat Nederland en het Nederlands bij elkaar horen wil echter niet zeggen dat taalgrenzen precies samenvallen met staatsgrenzen, noch dat dit altijd zo geweest is. Er is een zachte taalgrens in het oosten, waar de regionale talen een dialectcontinuüm vormen met varianten van het Duits, en er is eigenlijk geen taalgrens in het zuiden, waar in het buurland dezelfde standaardtaal wordt gebruikt. De totstandkoming van het Nederlands als taal is wel samengegaan met de totstandkoming van Nederland als moderne natie staat, net als bij andere Europese staten (Baggioni 1997; Barbour en Carmichael 2000; Wright 2000; 2004; Geary 2001; Judt en Lacorne 2002; Burke 2004; Heerikhuizen et al. 2004; Mar-Molinero en Stevenson 2006; Castiglione en Longman 2007; Schreiner 2006; Loriaux 2008; Stevenson en Carl 2010; Hüning et al. 2012). De moderne ideologie van ‘één staat, één

natie, één taal, één territorium' (Williams 1988; 1991; 2008; Paasi 1996; Herb en Kaplan 1999; Wise 2007; Irvine en Gal 2000; Gal 2006; Mar-Molinero en Stevenson 2006; Stevenson en Carl 2010; Hüning et al. 2012) is nu zo gemeengoed geworden dat kinderen op een bepaalde leeftijd vanzelf aan-nemen dat Belgen Belgisch spreken (en geen Nederlands, Frans of Duits, afhankelijk van waar ze wonen) en Oostenrijkers Oostenrijks (en geen Duits zoals de Duitse burenen).

De gelijktijdige institutionalisering van staat en taal is echter de uit-komst van een lang proces van homogenisering en standaardisering dat tot een nationale taal in het publiek domein heeft geleid. Steeds meer mensen gingen een bovenregionale of landelijke variant van de taal spreken, ook in het dagelijks leven. Eerst vanwege de groeiende interacties tussen steden, later dankzij de verspreiding van de vertaling van de Bijbel in de volkstaal en vanaf de negentiende eeuw in het onderwijs, de landelijke pers en nog later de omroepen. Bepaalde taalvarianten, dialecten (regionale taalvari-anten) en sociolecten (taalvarianten onder bepaalde sociale groepen zoals de jeugd, of specifieke beroepen) hadden minder status en werden door gegoede burgers niet voor formele zaken gebruikt. De gemeenschappelijke standaardtaal was de spil van de sociale en economische integratie van de samenleving binnen het territorium van de moderne staat (Knippenberg en De Pater 1990). In Nederland, net als in andere Europese staten, waren er groeperingen die zich bezighielden met correct taalgebruik, puristen die het gebruik van bepaalde leenwoorden uit de buurtalen bestreden en de grens tussen goed en fout taalgebruik bewaakten, met name in het onder-wijs en in de media (Van Oostendorp 2007).

Het belang van de eenheid van taal en staat in de moderne samenleving heeft tot de marginalisering van andere talen in het territorium geleid. Dit proces van nationalisering is niet volmaakt en dat is niet uniek voor Nederland en voor de Nederlandse taal. Het geldt eigenlijk voor nagenoeg alle Europese natiestaten, die elk ook regionale minderheden kennen. Deze hebben pas enige erkenning gekregen toen de standaard-staatstaal duidelijk de overhand had gekregen. Het Fries heeft pas in de jaren vijftig erkenning gekregen als tweede taal in de provincie Friesland in het onderwijs, de administratie en de rechtszaak. Papiaments is de tweede taal op Bonaire, en Engels op Saba en op Sint-Eustatius. Nederland heeft verder het *Europees Handvest voor regionale talen of talen van Minderheden* van de Raad van Europa uit 1992 geratificeerd voor de bescherming van het Jiddisch, het Limburgs,

het Nedersaksisch en het Romani. De taaldiversiteit op Nederlands grondgebied is natuurlijk groter, ook van oudsher, zeker in de handelssteden, maar kreeg weinig aandacht tot de grote immigratie van de afgelopen veertig jaar.

De invloed van mondialisering op het Nederlands en op de taaldiversiteit in Nederland is veelzijdig. Het meest ingrijpend zijn wellicht de gevolgen van internationale migratiestromen. Zo hebben naoorlogse emigratiestromen grote aantallen Nederlandstalige emigranten naar Noord-Amerika en Oceanië gebracht, en met hen het Nederlands (en het Fries), terwijl repatrianten, arbeidsmigranten en hun familieleden, en later de asielzoekers tal van nieuwe talen naar Nederland hebben meegenomen. De taaldiversiteit in Nederlandse grote en minder grote steden is ongekend groot (Nortier 2001; 2009; Van der Welle 2011; Cornips 2012; Van Oostendorp 2012), net als in andere steden van Europa (Extra en Gorter 2001; Salverda 2002; Extra en Yagmur 2004; 2011; 2012; Vertovec 2007; Barni en Extra 2008; Favell 2008; Mac Giolla Chríost en Thomas 2008; Valentine et al. 2008; O'Donnell en Toebosch 2008; Otsuji en Pennycook 2009; Kraus 2011; Simon 2012; Janssens 2013). In een kosmopolitische stad als Amsterdam wonen volgens de afdeling Statistiek en Onderzoek mensen met 179 verschillende nationaliteiten. Omdat in vele landen van herkomst meerdere talen gesproken worden, spreken Amsterdammers thuis een nog groter aantal talen. Daarnaast is mobiliteit op kortere termijn ook een factor van belang: toeristen, studenten, diplomaten en andere expats verblijven tijdelijk in het land en nemen hun talen mee. Men spreekt van superdiversiteit (Kraus 2011).

Deze veranderingen, maar ook andere aspecten van mondialisering en Europeanisering zoals digitalisering en de interne markt, stellen de Nederlandse samenleving voor taalkundige uitdagingen. Drie taalkwesties aangaande het reguleren van de taaldiversiteit verdienen extra aandacht: de publieke ruimte, de Europese samenwerking en het onderwijs.

Meertaligheid en het Nederlands in de openbare ruimte

Het geloof in een exclusieve relatie tussen plek en taal is taai. En dit vindt men op lokaal niveau terug. 'In Rotterdam spreken wij Nederlands'. Deze poster van de Rotterdamse vvd voor de gemeenteverkiezingen van maart 2014 maakte veel los. Dat was ook de bedoeling. Commentaren in

de sociale en de conventionele media vertolkten de zorg om dergelijke geboden – zeker bij monde van een liberale partij. Anderen wezen op het onjuiste karakter van de stelling: ‘In Rotterdam spreken wij Rotterdams’, ‘In Rotterdam spreken wij meer dan 100 talen’, ‘*010 doesn’t have just one language – No Way*’ luidden sommige van de parodieën op de poster die op de sociale media circuleerden of op straat werden geplaatst.¹ Anderen steunen de boodschap omdat ze zich storen aan posters in andere talen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010 was ook veel ophef geweest over posters van lokale (afdelingen van) politieke partijen in het Turks. De bezwaren daartegen hebben enerzijds te maken met de vrees dat kandidaten een dubbele boodschap hebben en dus andere dingen beloven in het Turks dan in het Nederlands, en anderzijds met de gedachte dat wie het debat in het Nederlands niet kan volgen eigenlijk geen stemrecht zou moeten hebben. Lokale partijen die deze keuze maken, willen de meertaligheid in de samenleving herkenbaar maken of zijn gewoon pragmatisch en willen kiezers bereiken in hun eigen taal. Daarmee vervreemden zij echter een andere groep kiezers van zich. Dit is wellicht te ondervangen met tweetalige posters en folders die de Nederlandstaligen niet uitsluiten; anders dan persoonlijke brieven² zijn posters en folders onderdeel van het taallandschap van de stad en kunnen eentalige posters daarom eerder als storend ervaren worden door degenen die de taal niet kennen en die ze zien als een inbreuk in een Nederlandstalige openbare ruimte.

Het initiatief van de Rotterdamse vvd-afdeling brengt ook de pogingen in herinnering van vvd-minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie in januari 2006. Zij zei op een vvd-congres dat het een goed idee was om iedereen verplicht te stellen op straat Nederlands te spreken. De reacties waren toen ook erg verdeeld. Het onbehagen dat de minister probeerde te vertolken, heeft te maken met een gevoel van uitsluiting onder autochtone Nederlanders in de steden wanneer in de openbare ruimte talen worden gesproken die zij niet verstaan: zij voelen zich buitengesloten en zij denken dat over hen gesproken wordt, zij voelen zich niet meer thuis vanwege de teksten in andere talen in het stedelijke landschap.³ Echter, voorstellen om mensen te dwingen Nederlands te spreken in de openbare ruimte werken averechts in die zin dat zij weer andere mensen, anderstaligen maar ook andere Nederlandstaligen, een gevoel van onbehagen geven: voor hen kan het nooit de bedoeling zijn dat de overheid mensen voorschrijft in welke taal zij zich moeten uitdrukken als zij met

vrienden en familieleden praten, ook al is het in het openbaar. Expats en andere immigranten voelen zich onwelkom, terwijl de Nederlandse lokale en landelijke overheden, het bedrijfsleven en de universiteiten hun komst stimuleren (of in het verleden hebben gestimuleerd).

Het is opvallend dat bij dezelfde gemeenteraadsverkiezingen van maart 2014 de vvd-afdeling van de Amsterdamse binnenstad een tweetalig reclamefilmpje maakte en verspreidde: in het Engels en het Nederlands. Meer dan op een verschil tussen Rotterdam en Amsterdam wijst dit eigenlijk op een in Nederland wijdverbreid verschil van waardering voor de aanwezigheid van het Engels en voor die van andere (migranten)talen. Het Engels en het Duits voor Duitstalige toeristen in enkele badplaatsen en Duitse winkelaars in enkele grensplaatsen worden minder bedreigend gevonden dan het Turks, het Sranan Tongo of het Arabisch in winkels en op de betreffende migrantengroepen gerichte voorzieningen in sommige grootstedelijke buurten. In die zin verschilt de situatie in Nederland van de ontwikkelingen in bijvoorbeeld Frankrijk, waar het Engels als de voornaamste bedreiging van de nationale taal wordt gezien, niet de talen van de migranten.

Meertaligheid en het Nederlands in de Europese Unie

De taaldiversiteit en het omgaan met meertaligheid wordt op verschillende manieren beïnvloed door het handelen van de overheid. Nationaal beleid bepaalt het taalgebruik in instituties voor het bestuur van het land, justitie en openbare diensten, maar vooral ook in het onderwijs. Een factor van belang is ook het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie. Het Nederlands is een van de 24 officiële talen van de Europese Unie (Coulmas 1991; Labrie 1993; Truchot 1994; Calvet 1996; Mamadouh 1999a; Arzoz 2008; Van Els 2005; Ammon 2006; Gazzola 2006; Wodak 2009; Hanf et al. 2010). Deze 24 officiële talen doen ook dienst als werktalen van de Europese instellingen, zij het in verschillende mate. De Europese Centrale Bank werkt in het Engels; de Commissie in het Engels en in het Frans en een beetje in het Duits; het Frans is de spil-taal van het Hof; en tal van technische zaken zoals de Europese statistieken of de onderzoeksprogramma's worden in het Engels gepubliceerd. De volksvertegenwoordigers in het Europees Parlement gebruiken de andere werktalen meer dan de Eurocraten in ieder andere instelling, en de wetgeving wordt in alle officiële talen vertaald.

Het is opmerkelijk dat Nederlanders en Nederlandstalige Belgen erg verschillend tegen de status en het gebruik van het Nederlands aankijken (Mamadouh 2012). Waar de Nederlanders weinig interesse tonen voor de positie van de Nederlandse taal in Europa en net zo lief op het Engels overschakelen om zich verstaanbaar te maken, zijn Belgen meer gemotiveerd om de zichtbaarheid van het Nederlands te verdedigen. Dit heeft alles te maken met de taalgeschiedenis van de beide landen en de taalstrijd in België en vooral in Brussel en de Vlaamse Rand (de randgemeenten rond Brussel Hoofdstedelijk Gewest). Daardoor beseffen Nederlandstalige Belgen meer wat er op het spel staat met het gebruik van het Nederlands in alle domeinen van de Europese besluitvorming. Indirect heeft de status van het Nederlands op EU-niveau ook invloed op de uitstraling van de Nederlandse taal in de rest van de EU en de waarde van vaardigheden in de Nederlandse taal op de Europese arbeidsmarkt. De discussies over het taalregime van EU-instellingen en de implicaties voor de ontwikkeling van een Europese democratie (Kraus 2008; Wright 2007; Wodak 2009; Kjær en Adamo 2011; Mamadouh 2011), voor rechtvaardigheid en burgerschap (De Schutter 2007; 2008; Van Parijs 2004; 2011), voor de verhouding tussen Europese en nationale identiteiten (Mamadouh 1999b; 2002; Wright 2000) en voor de toekomst van nationale talen (Eco 1994; Phillipson 2003; Krzyżanowski en Wodak 2011; Rindler Schjerve en Vetter 2012) en het Nederlands in het bijzonder (Smeets 2001; Mamadouh 2012) verdienen in Nederland meer aandacht.

Meertaligheid en het Nederlands in het onderwijs

In het onderwijs is het leren van taal een kerndoel. Het nationale onderwijs was voornamelijk gericht op het leren van de nationale taal, ook al is het leren van vreemde talen in een land als Nederland van oudsher belangrijk in het middelbaar onderwijs. De hedendaagse taaldiversiteit stelt het onderwijs voor nieuwe uitdagingen. Er wordt extra veel verwacht van het taalonderwijs, zowel Europees als nationaal en lokaal.

Voor zover de Europese instellingen een taalbeleid voeren, is dat om de taaldiversiteit te bejubelen en te bevorderen. Meertaligheid is gebombardeerd tot kenmerk van de Europese cultuur, en vertaling is de taal van Europa, zoals Umberto Eco (1994) dat pleegt te zeggen. Meertaligheid wordt

breed gepromoot, maar er wordt niet gestuurd op het bevorderen van een gemeenschappelijke taal. Er wordt niet één taal voorgetrokken, integendeel. Doel van de Europese lidstaten is dat EU-burgers twee vreemde talen spreken naast hun moedertaal. Welke dat zijn, mogen ze zelf weten. De ministers van onderwijs hebben afgesproken dat twee vreemde talen in het middelbaar onderwijs worden onderwezen. Hoe en welke blijft de keus van de bevoegde overheden in elke lidstaat: de nationale overheid in Nederland, de taalgemeenschappen in België, de Länder in Duitsland, enzovoort. In sommige landen hebben scholen, ouders en leerlingen veel keus; in andere zoals in Nederland ligt het eigenlijk vast: Engels en Frans vanaf de eerste klas, Duits vanaf de tweede.

De stimulering van meertaligheid is veelzijdig maar indirect. De EU heeft geen bevoegdheden in het onderwijs en heeft geen invloed op onderwijsprogramma's. De Commissie kan wel het leren van talen op allerlei manieren bevorderen, zoals door het steunen van uitwisselingprogramma's, de ontwikkeling van taalmethodes, het voeren van sensibiliseringscampagnes, het promoten van ondertitelingen en het aanmoedigen van meertalige audiovisuele producties (meertalige films, de nieuwstelevisiezender Euronews) en meertalige websites. De Europese Unie steunt het werk van de Raad van Europa, een bredere internationale organisatie van Europese staten, om meertaligheid te bevorderen. Deze riep 2001 uit tot 'het jaar van de talen' en 26 september tot 'Europese dag voor de talen'. Ook steunt de Europese Commissie het gebruik van het Taalportfolio van de Raad van Europa, een instrument dat Europeanen in staat moet stellen om hun taalvaardigheden te meten en te beschrijven zodat ze hun voortgang kunnen documenteren en deze ook kunnen tonen aan derden, zoals potentiële werkgevers.

De invloedrijkste Europese ingreep is zonder meer het grootschalige uitwisselingsprogramma van de Europese Commissie in het hoger onderwijs, ERASMUS, al heeft dit de meertaligheid op een onbedoelde manier beïnvloed. Het is vernoemd naar de Nederlandse filosoof Erasmus (maar ERASMUS staat ook voor **E**uropean **C**ommunity **A**ction **S**cheme for the **M**obility of **U**niversity **S**tudents). Het programma ging in 1987 van start en werd later in het bredere uitwisselingprogramma Socrates (later Lifelong Learning Programme en sinds 2014 voortgezet onder de naam Erasmus+) ondergebracht, met uitwisselingsprogramma's voor basisonderwijs en voortgezet onderwijs (Comenius), beroepsonderwijs (Leonardo da Vinci),

volwasseneneducatie (Grundtvig), vreemdetalenonderwijs en Europese studies (Jean Monnet). ERASMUS is veruit de grootste: in een kwart eeuw hebben ruim 2 miljoen studenten een deel van hun studie aan een universiteit in een andere lidstaat gevolgd.

ERASMUS is door de Europese Commissie bedacht om studenten te stimuleren tijdelijk in een andere lidstaat te gaan studeren. Dat was voorheen organisatorisch erg ingewikkeld. Volgens een beproefd EU-recept gaat dat dankzij wederzijdse herkenning: studenten blijven ingeschreven bij de eigen universiteit, betalen daar collegegeld, krijgen hun studiefinanciering volgens de regels van het thuisland, en de behaalde vakken en cijfers worden (onder voorwaarden) door de thuisopleiding overgenomen en meegenomen voor het behalen van het diploma in het thuisland. Al snel bleek dat de taal een barrière was: studenten wilden wel in grote getallen in Frankrijk of in Groot-Brittannië studeren om hun Frans of hun Engels te ontwikkelen, maar weinigen gingen Nederlands of Deens leren om zes maanden in Utrecht of Roskilde te studeren. Daarom gingen Nederlandse en Deense universiteiten Engelstalige cursussen aanbieden. Eigen studenten bleken ook geïnteresseerd, soms als voorbereiding op een uitwisseling, soms als alternatief om toch in contact te komen met internationale studenten. Later werden in kleine opleidingen parallelcursussen in twee verschillende talen samengevoegd en werd de Nederlandstalige versie geschrapt. Bovendien werd internationalisering een doel op zich voor de universiteitsmanagers om kapitaalkrachtige buitenlandse studenten (vooral van buiten de EU) aan te trekken voor een volwaardige opleiding en om buitenlandse docenten in te zetten. Op technische universiteiten (Wageningen, Delft) en in de natuurwetenschappen was dit al langer gebruikelijk.

Ongewild heeft de stimulering van studentenuitwisselingen binnen de EU een flinke duw gegeven aan de geleidelijke, maar gestage verdrijving van het Nederlands uit het hoger onderwijs: veel masteropleidingen zijn alleen op papier Nederlandstalig; cursussen worden in het Engels gegeven. Zonder noemenswaardige maatschappelijke of politieke discussie is de anderstalige literatuur nu alleen Engelstalig en ontwikkelen studenten hun Nederlands niet meer actief. Op de werkvloer op de universiteit wil deze verengelsing weleens tot debatten leiden: over de inrichting van het onderwijs, over de interne communicatie, over de problemen voor de Nederlandstaligen die het vervelend vinden zich altijd in het Engels te

moeten uitdrukken, over de problemen voor de internationale studenten en academici die telkens botsen op de grenzen van het gebruik van het Engels (in de kleine praktische dingen op de universiteit en in het dagelijks leven), over de kwaliteit van het Engels van de studenten en de docenten... Maar zeer zelden over de betekenis van een dergelijke verandering voor de sociale wetenschappen en de geesteswetenschappen die, veel meer dan de natuurwetenschappen en de technische studies, zich ontwikkelen in wisselwerking met de samenleving waarin zij geworteld zijn. De sociale wetenschappen omdat ze inzichten leveren voor het maatschappelijke en economische beleid van de overheid, de geesteswetenschappen omdat ze met literatuur en andere vormen van cultuur samengaan. En er is verrassend genoeg nog minder discussie over de betekenis van dit proces voor de ontwikkeling van het Nederlands.

In andere Europese landen leiden vergelijkbare processen in de regel tot meer discussies: in Denemarken, Zweden en Finland worden ERASMUS-studenten in het Engels bediend, maar worden ze aangemoedigd een cursus in de nationale taal te volgen ter kennisname. Sinds 1994 kent Frankrijk de Loi Toubon die het gebruik van het Frans in de media en andere publieke instituties oplegt. Een voorstel van de regering om deze verplichting te versoepelen om Engelstalige cursussen op Franse universiteiten mogelijk te maken, leidde in 2013 tot een grote controverse: de mogelijke uitzonderingen werden met een krappe parlementaire meerderheid verbreed. Taalkundigen en vele politici (en niet alleen in de oppositie) vreesden voor de consequenties voor de toekomst van de Franse taal. Zij vinden dat de taal wordt bedreigd door het Engels en proberen het overschakelen op het Engels tegen te gaan (zie ook Wise 2006 voor een analyse van de Franse debatten over de etikettering van consumptiegoederen en de invloed van de interne markt).

Een dergelijke positie is marginaal vertegenwoordigd in Nederland.⁴ In tegendeel, vele Nederlanders lijken overtuigd te zijn van de onontkoombaarheid van de opmars van het Engels. Ouders willen hun kinderen het liefst zo vroeg mogelijk met het Engels in aanraking laten komen. Tweetalig onderwijs in Nederlands en Engels rukt op, eerst in het voortgezet onderwijs, nu ook bij wijze van experiment in het basisonderwijs. Hoewel de wettelijke kaders andere vormen van tweetaligheid mogelijk maken, is er nauwelijks belangstelling vanuit scholen en ouders voor combinaties met het Duits of met het Frans. Van de 123 tweetalige scholen in het voortgezet

onderwijs (meestal vwo) in Nederland zijn er maar twee in de grensstreek met Duitsland die de combinatie Nederlands en Duits aanbieden (volgens het Europees Platform Internationalisering van het Onderwijs). De twaalf basisscholen die in het komend schooljaar bij wijze van proef met tweetalig onderwijs mogen beginnen, doen dat allemaal met Engels als tweede instructietaal. De trend die het lijkt aan te kondigen is dat Engels de omgangstaal en de werktal wordt in Nederland, naast het Nederlands – althans voorlopig.

Het overgewicht van het Engels hangt samen met de rol van het Engels als internationale lingua franca (Calvet 1996; De Swaan 2001; 2002; Ostler 2005; 2010; Van Oostendorp 2002; Phillipson 2003; Seidhofer 2011; Van Parijs 2004; 2011). Toch is het een vreemde keuze, omdat men zou verwachten dat in de grensstreken met Duitsland en met Wallonië meer interesse zou bestaan voor de taal van de burens dan voor het Engels en omdat nationaal grote economische belangen afhangen van goede communicatie in Duits en Frans en van een goede kennis van de Duitse en de Franse (bedrijfs)cultuur. Wie handel drijft, moet de taal van de klanten spreken en dat is dus niet per se Engels. De Nederlandse economie is georiënteerd op Duitsland (veel meer dan op de vs) en in mindere mate op Frankrijk. Duits is echter steeds minder zichtbaar in het secundair onderwijs en niet erg populair in het hoger onderwijs. In Groot-Brittannië is de beperkte kennis van de talen van potentiële klanten al lang erkend als probleem. Het bedrijfsleven, zowel het midden- en kleinbedrijf als de grote multinationals, zit met de handen in het haar bij pogingen om aan werknemers te komen die wel over de geschikte taalvaardigheden beschikken: een buitensporige kansje voor immigranten uit de landen waarmee ze handel willen drijven. Voor Nederland gaat die vlieger echter niet op, omdat migranten bij aankomst in de regel het Nederlands nog niet kennen. Een extra uitdaging is dat collectief en individueel belang niet samenvallen. Individueel kan men concluderen dat naast het Nederlands het Engels de nuttigste taal is om te functioneren in de Nederlandse samenleving en de meeste opties biedt voor mobiliteit daarbuiten (Favell 2008; Grin et al. 2010; Krzyżanowski en Wodak 2011). Voor specifieke contexten gelden andere afwegingen. Zo kan iemand Duits nodig hebben vanwege haar klanten, Pools vanwege haar werknemers of Fins als ze van plan is naar Finland te verhuizen. Maar wie de meeste opties open wil houden, zal voor het Engels kiezen. Collectief zou Nederland echter baat hebben bij genoeg mensen die Chinees, Russisch,

Arabisch of Portugees (de Braziliaanse variant althans) leren. Het is daarom belangrijk dat de talenkennis die in Nederland aanwezig is dankzij migranten en dankzij de belangstelling en de buitenlandse ervaringen van autochtonen, ten volle benut wordt. Het is bijvoorbeeld zonde dat het Turks van vele kinderen niet gestimuleerd en ontwikkeld wordt, zodat ze later bruggenbouwers kunnen worden in economische en politieke relaties met Turkije. Dat geldt ook voor het Chinees of het Arabisch van andere groepen jonge Nederlanders. Het is in dit verband zowel voor de ontplooiing van individuen als voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie en samenleving van belang te erkennen dat taaldiversiteit verder reikt dan het Engels alleen.

Daarnaast blijft een andere kwestie het onderwijs beheersen. Hoe kan men adequaat Nederlandstalig taalonderwijs bieden aan kinderen die thuis diverse talen spreken? Te vaak hebben nationale en lokale politici eerder de neiging om, op basis van verouderde opvattingen over meertaligheid, taalachterstand in het Nederlands te willen bestrijden door taalvaardigheden in andere talen, en meertaligheid op zich, te ontmoedigen en zelfs verdacht te maken. Landelijke campagnes als 'de Nederlandse taal verbindt ons allemaal' in 2007 dreigen dan te ontsporen in het ontmoedigen van het thuis spreken van andere talen en zelfs het oproepen tot controles achter de voordeur. Hoewel de problematiek al tientallen jaren relevant is, blijken onderwijzers en leraren in Nederland net als in onze buurlanden nog onvoldoende middelen te hebben om de meertalige situatie in de klas effectief te beheren en zijn de onderwijsresultaten van kinderen uit sociaal-economisch zwakke milieus vaak onbevredigend (ter waarschuwing tegen overspannen verwachtingen over het onderwijs zie Dronkers 2011).

Meertaligheid als perspectief

De aangestipte taalkwesties laten zien dat opvattingen over talen en meertaligheid erg verschillen. Enkele dilemma's rijzen uit de discussie over taalgrenzen en sociale cohesie. Die betreffen de relatie tussen het Nederlands en het Engels en de relatie tussen het Nederlands en de vele andere talen die Nederlandse ingezetenen spreken, vooral in de steden. Dilemma's vragen om politieke keuzes. Simpele antwoorden zijn er niet en de uitkomst van de hedendaagse taalontwikkelingen staat niet bij voorbaat vast, maar het

maakt erg veel uit of meertaligheid bij voorbaat als last wordt gezien of als kans. Door nuanceren van een aantal gangbare opvattingen over talen en meertaligheid is gepoogd meer ruimte te scheppen voor de waardering van meertaligheid en het realiseren van de beloftes daarvan.

Op collectief niveau zijn drie kwesties aangekaart. Eerst moet er in Nederlandse steden beleid ontwikkeld worden om de bestaande taaldiversiteit in de publieke ruimte inclusief te maken en te vermijden dat bepaalde groepen zich uitgesloten voelen, hetzij omdat ze zich beperkt voelen in hun taalkeuzes, hetzij omdat ze zich bedreigd voelen door de taalkeuzes van anderen. Ook hier geldt het adagium dat aan John Stuart Mill wordt toegeschreven: 'De eigen individuele vrijheid eindigt waar de vrijheid van de ander begint.' Ook zal er op nationaal niveau besloten moeten worden hoeveel middelen men wil besteden aan het verstevigen van de positie van het Nederlands in de Europese context. Daarnaast moeten in het onderwijsbeleid tal van keuzes gemaakt worden om de taaldiversiteit te accommoderen. Het gaat in de eerste plaats om de erkenning van de vele moedertalen van kinderen op Nederlandse scholen alsook hun kennis van andere talen, naast het Nederlands, en om de verbetering van het onderwijs van het Nederlands als tweede taal (op school en in de media, zonder andere thuistalen te stigmatiseren en te marginaliseren). Het gaat vervolgens om de plaats van het Nederlands als instructietaal ten opzichte van het Engels als opkomend alternatief in het hoger onderwijs, maar ook steeds meer in het middelbare onderwijs. En ten slotte gaat het om een breder aanbod aan talen in het secundair onderwijs buiten het traditionele trio van moderne vreemde talen: Engels, Frans en Duits.

Noten

- 1 Het Genootschap Onze Taal verzamelde enkele van deze reacties: <https://onzetaal.nl/nieuws/in-rotterdam-spreken-we-nederlands-valt-slecht> (geraadpleegd op 14 maart 2014). De vormgeving van de vvd-posters is veelvuldig geparodieerd: 'In Rotterdam spreken we de waarheid', 'In Rotterdam doen wij ons best om Nederlands te spreken, het lukt alleen niet erg'. Ook in andere steden: 'In Amsterdam spreken we alleen de taal van de straat AFCA', 'In Almelooooooo proate wieje Algemeen Beschaafd Nederlands - Zeker Noe', 'In de gemeente Winsum spreken wij Gronings (of Nederlands) – omdat het beter kan!', 'In Losser

- spreeken we Nederlands. Of zoiets – zeker nu’, ‘In de vvd spreken we niet Nederlands – zeker vvd’, ‘In Maastricht heeft de vvd niks te zeggen’ (zie <http://vvdposters.nl> (geraadpleegd op 14 maart 2014)). Andere voorbeelden verwezen naar het wereldnieuws: ‘Op de Krim spreken we Russisch’ (*de Volkskrant*, 10 maart 2014). In 2010 werd door de vvd ook al dezelfde vormgeving gebruikt en was de leuze ook al gesignaleerd: ‘In IJsselstein spreken we Nederlands’.
- 2 Dat migrantentalen niet alle in dezelfde mate als problematisch worden gezien blijkt ook uit volgend voorbeeld. Er was in de Nederlandse media geen aandacht voor de Ierse brief die de gemeente Amsterdam aan Ierse ingezetenen in dezelfde periode stuurde over de Europese verkiezingen van 22 mei. Dat was anders in Ierland, waar het gebruik van het Iers opzien baarde (Cluskey 2014). In dit geval waren het de Ierse Amsterdammers die verwonderd waren en een communicatieprobleem hadden: de meesten beheersen het Iers onvoldoende om zo’n brief te lezen.
 - 3 Over het thuisgevoel schreef Duyvendak (2011) overigens – wonderlijk genoeg – zonder enige aandacht voor de taalkwestie.
 - 4 Zie bijvoorbeeld de pogingen van de Stichting Nederlands om daar veranderingen in te brengen: <http://www.stichtingnederlands.nl/> (geraadpleegd op 1 april 2014).

Literatuur

- Ammon, U. (2006). Language conflicts in the European Union. On finding a politically acceptable and practicable solution for EU institutions that satisfies diverging interests. In: *International Journal of Applied Linguistics*, jg. 16, nr. 3, p. 319-338.
- Arzoz, X. (red.) (2008). *Respecting linguistic diversity in the European Union*. Amsterdam: John Benjamins.
- Backus, A., D. Gorter, K. Knapp, R. Schjerve-Rindler, J. Swanenberg, J.D. ten Thije en E. Vetter (2013). Inclusive multilingualism: Concept, modes and implications. In: *European Journal of Applied Linguistics*, jg. 1, nr. 2, p. 179-215.
- Baggioni, D. (1997). *Langues et nations en Europe*. Parijs: Payot en Rivages.
- Barbour, S. en C. Carmichael (red.) (2000). *Language and nationalism in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

- Barni, M. en G. Extra (red.) (2008). *Mapping linguistic diversity in multicultural contexts*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Blackledge, A. en A. Creese (2010). *Multilingualism. A critical perspective*. Londen: Continuum.
- Blommaert, J. (red.) (1999). *Language ideological debates*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Blommaert, J., S. Leppänen, P. Pahta en T. Räisänen (red.) (2012). *Dangerous Multilingualism; Northern perspectives on order, purity and normality*. New York: Palgrave Macmillan.
- Burke, P. (2004). *Languages and communities in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caluwe, J. de, D. Geeraerts, S. Kroon, V. Mamadouh, R. Soetaert, L. Top en T. Vallen (red.) (2002) *Taalvariatie en taalbeleid; Bijdragen aan het taalbeleid in Nederland en Vlaanderen*. Antwerpen /Apeldoorn: Galant.
- Calvet, L.-J. (1996). *Les politiques linguistiques*. Parijs: Presses universitaires de France.
- Castiglione, D. en C. Longman (red.) (2007). *The language question in Europe and diverse societies. Political, legal and social perspectives*. Oxford: Hart Publishing.
- Cluskey, P. (2014). Double Dutch for Irish as Euro election letters arrive. In: *The Irish Times*, 14 March 2014 <http://www.irishtimes.com/news/world/europe/double-dutch-for-irish-as-euro-election-letters-arrive-1.1724524>
- Cornips, L. (2012). *Eigen en vreemd. Meertaligheid in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Coulmas, F. (red.) (1991). *A Language Policy for the European Community, Prospects and Quandaries*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Danet, B. en S.C. Herring (red.) (2007). *The multilingual Internet : language, culture, and communication online*. Oxford: Oxford University Press.
- De Schutter, H. (2007). Language policy and political philosophy. On the emerging linguistic justice debate. In: *Language Problems en Language Planning*, jg. 31, nr. 1, p. 1-24.
- De Schutter, H. (2008). The Linguistic Territoriality Principle. A Critique. In: *Journal of Applied Philosophy*, jg. 25, nr. 2, p. 105-220.
- Dronkers, J. (red.) (2011). *Goede bedoelingen in het onderwijs: kansen en missers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duyvendak, J. W. (2011). *The Politics of Home. Nostalgia and Belonging in Western Europe and the United States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Eco, U. (1994). *La recherche de la langue parfaite*. Parijs: Seuil.
- Edwards, J. (2012). *Multilingualism, Understanding linguistic diversity*. Londen: Continuum.
- Els, T. van (2005). Multilingualism in the European Union. In: *International Journal of Applied Linguistics*, jg. 15, nr. 3, p. 263-281.
- Extra, G. en D. Gorter (red.) (2001). *The Other Languages of Europe: Demographic, sociolinguistic and educational perspectives*. Clevedon / Amsterdam: Multilingual Matters / European Cultural Foundation.
- Extra, G. en K. Yağmur (2011). Urban multilingualism in Europe: Mapping linguistic diversity in multicultural cities. In: *Journal of Pragmatics*, jg. 43, nr. 5, p. 1173-1184.
- Extra, G. en K. Yağmur (red.) (2004). *Urban multilingualism in Europe. Immigrant minority languages at home and school*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Extra, G. en K. Yağmur (red.) (2012). *Language rich Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Favell, A. (2008). *Eurostars and Eurocities. Free movement and mobility in an integrating Europe*. Malden, MA: Blackwell.
- Gal, S. (2006). Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology*, jg. 14, nr. 2, p. 163-181.
- Gazzola, M. (2006). Managing multilingualism in the European Union: language policy evaluation for the European Parliament. In: *Language Policy*, jg. 5, p. 395-419.
- Geary, P.J. (2001). *The myth of nations. The medieval origins of Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gittell, R. en A. Vidal (1998). *Community Organizing. Building social capital as a development strategy*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gorter, D. (red.) (2006). *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Grin, F., C. Sfreddo en F. Vaillancourt (2010). *The economics of the multilingual workplace*. New York: Routledge.
- Hanf, D., K. Malacek en E. Muir (red.) (2010). *Langues et construction européenne*. Brussel: Peter Lang.
- Heerikhuizen, A. van, M. van Montfrans, B. Naarden en J.H. Reestman (red.) (2004). *Het babylonische Europa. Opstellen over veeltaligheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press Salomé.

- Herb, G. H. en D.H. Kaplan (red.) (1999). *Nested Identities; Nationalism, Territory, and Scale*. Lanham, Maryland: Rowan en Littlefield Publishers.
- Hüning, M., U.Vogl en O. Moliner (red.) (2012). *Standard languages and multilingualism in European history*. Amsterdam: John Benjamins.
- Irvine, J.T. en Gal, S. (2000). Language ideology and linguistic differentiation. In: P.V. Kroskrity (red.) *Regimes of languages, ideologies, politics and identities* (p. 35-83). Santa Fe, NM: SAR press.
- Janssens, R. (2013). *Meertaligheid als cement van de stedelijke samenleving*. Brussel: BRIO/VUBPRESS.
- Jaspers, J. (2005). Linguistic sabotage in a context of monolingualism and standardization. In: *Language and Communication*, jg. 25, nr. 3, p. 279-297.
- Jaspers, J. (2011). Talking like a 'zerolingual'. Ambiguous linguistic caricatures at an urban secondary school. In: *Journal of Pragmatics*, jg. 43, nr. 5, p. 1264-1278.
- Jørgensen, J.N. (red.) (2011). *A toolkit for transnational communication in Europe*. Copenhagen: Copenhagen Studies in Bilingualism 64.
- Judt, T. en D. Lacorne (red.) (2002). *La politique de Babel. Du monolinguisme d'État au plurilinguisme des peuples*. Parijs: Éditions Karthala.
- Kelly-Holmes, H. en T.M. Milani (2011). Thematising multilingualism in the media. In: *Journal of Language and Politics*, jg. 10, nr. 4, p. 467-489.
- Kjær, A.L. en S. Adamo (red.) (2011). *Linguistic diversity and European democracy*. Farnham: Ashgate.
- Knippenberg, H. en B. de Pater (1990). *De eenwording van Nederland*. (Tweede druk.) Nijmegen: SUN.
- Kramsch, C. J. (2009). *The multilingual subject: what foreign language learners say about their experience and why it matters*. Oxford: Oxford University Press.
- Kraus, P.A. (2008). *A union of diversity. Language, identity and polity-building in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kraus, P.A. (2011). The multilingual city, the cases of Helsinki and Barcelona. *Nordic Journal of Migration Research*, jg. 1, nr. 1, p. 25-36.
- Krzyżanowski, M. en R. Wodak (2011). Political strategies and language policies. The European Union Lisbon strategy and its implications for the EU's language and multilingualism policy. In: *Language Policy*, jg. 10, nr. 2, p. 115-136.
- Labrie, N. (1993). *La construction linguistique de la Communauté européenne*. Parijs: Champion.

- Loriaux, M. (2008). *European Union and the deconstruction of the Rhineland frontier*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mac Giolla Chriost, D. en H. Thomas (2008). Linguistic diversity and the city: Some reflections, and a research agenda. In: *International Planning Studies*, jg. 13, nr. 1, p. 1-11.
- Mamadouh, V. (1999a). Le parlement européen comme espace plurilingue. In : *Géographie et Cultures*, jg. 30, p. 109-124.
- Mamadouh, V. (1999b). Beyond nationalism. Three visions of the European Union and their implications for the linguistic regime of its institutions. In: *GeoJournal* 48, nr. 2, p. 133-144.
- Mamadouh, V. (2002). Dealing with multilingualism in the European Union. Cultural Theory rationalities and language policies. In: *Journal of Comparative Policy Analysis*, jg. 4, nr. 3, p. 327-345.
- Mamadouh, V. (2011). Global tools for Europeanization: EU tube. In: J. Róka (red.) *Globalisation, Europeanization, and other transnational phenomena: Description, analyses and generalizations* (p. 271-288). Boedapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola / College of Communication and Business.
- Mamadouh, V. (2012). La position du néerlandais dans les institutions européennes. Perspectives croisées entre Flandre et Pays-Bas. In: José Carlos Herreras (red.), *L'Europe des 27 et ses langues* (p. 421-434). Valenciennes : Presses Universitaires de Valenciennes.
- Mar-Molinero, C. en P. Stevenson (red.) (2006). *Language ideologies, policies and practices. Language and the future of Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Martin-Jones, M. en S. Romaine (1986). Semilingualism. A half-baked theory of communicative competence. In: *Applied Linguistics*, jg. 7, nr. 1, p. 26-38.
- Maurais, J. en M.A. Morris (red.) (2001). *Géostratégies des langues*. Montreal: Terminogramme.
- Nortier, J. (2001). *Murks en straattaal*. Amsterdam: Prometheus.
- Nortier, J. (2009). *Nederland meertalenland. Feiten, perspectieven en meningen over meertaligheid*. Amsterdam: Aksant.
- Oakes, L. (2001). *Language and national identity. Comparing France and Sweden*. Amsterdam: John Benjamins.

- O'Donnell, P. en A. Toebosch (2008). Multilingualism in Brussels: 'I'd rather speak English'. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, jg. 29, nr. 2, p. 154-169.
- Oostendorp, M. van (2002). *Steenkolen-Engels. Een pleidooi voor normvervaging*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Oostendorp, M. van (2007). Language planning in the Low Countries (1996-2005). The Dutch Language Union. *Sociolinguistica*, jg. 21, p. 78-99.
- Oostendorp, M. van (2012). Bilingualism and multilingualism in the Netherlands, *Language Problems en Language Planning*, jg. 36, nr. 3, p. 252-272.
- Ostler, N. (2005). *Empires of the word. A language history of the world*. Londen: HarperCollins.
- Ostler, N. (2010). *The last lingua franca. English until the return of Babel*. Londen: Allen Lane.
- Otsuji, E. en A. Pennycook (2010). Metrolingualism: fixity, fluidity and language in flux. *International Journal of Multilingualism*, jg. 7, nr. 3, p. 240-254.
- Paasi, A. (1996). *Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Chichester: John Wiley.
- Parijs, P. van (2004). L'anglais lingua franca de l'Union européenne: impératif de solidarité, source d'injustice, facteur de déclin? In: *Économie publique*, jg. 15, p. 13-32.
- Parijs, P. van (2011). *Linguistic justice for Europe and the world*. Oxford: Oxford University Press.
- Phillipson, R. (2003). *English-only Europe? Challenging language policy*. Londen: Routledge.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.
- Raffestin, C. (1978). La langue comme ressource : pour une analyse économique des langues vernaculaires et véhiculaires. In : *Cahiers de géographie du Québec*, jg. 22, nr. 56, p. 279-286.
- Raffestin, C. (1981). Pouvoir et communication. In : *Médecine en Hygiène*, jg. 39, nr. 1445, p. 3936-3941.
- Raffestin, C. (1995). Langue et territoire. Autour de la géographie culturelle. In: S. Walty en B. Werlen (red.), *Kulturen und Raum: theoretische Ansätze und empirische Kulturforschung in Indonesien: Festschrift für Professor Albert Leemann*. Zürich: Rüegger.

- Rindler Schjerve, R. en E. Vetter (2012). *European multilingualism. Current perspectives and challenges*. Bristol: Multilingual Matters.
- Salverda, R. (2002). Multilingualism in Metropolitan London. In: *English Today*, jg. 18, nr. 1, p. 17-24.
- Schreiner, P. (2006). *Staat und Sprache in Europa. Nationalstaatliche Einsprachigkeit und die Mehrsprachigkeitspolitik der Europäischen Union*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Seidhofer, B. (2011). *Understanding English as a Lingua Franca*. Oxford: Oxford University Press.
- Simon, S. (2012). *Cities in translation, intersections of language and memory*. Londen: Routledge.
- Smeets, R. (2001). *Naar een samenhangend taalbeleid voor het Nederlands vanuit Europees perspectief*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Stevenson, P. en J. Carl (2010). *Language and social change in Central Europe. Discourses on policy, identity and the German language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Swaan, A. de (2002). *Woorden van de wereld. Het mondiale talenstelsel*. Amsterdam: Bakker.
- Swaan, A. de (2001). *Words of the World. The global language system*. Cambridge: Polity Press.
- Truchot, C. (red.) (1994). *Le plurilinguisme européen, Théories et pratiques en politique linguistique / European multilingualism, Theory and practice in language policies / Europäische Mehrsprachigkeit, theorie und Praxis in der Sprach(en) Politik*. Parijs: Honoré Champion.
- Valentine, G., D. Sporton en K. Bang Nielsen (2008). Language use on the move. Sites of encounter, identities and belonging. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, jg. 33, nr. 3, p. 376-387.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 30, nr. 6, p. 1024-1054.
- Weber, J.-J. en K. Horner (2012). *Introducing multilingualism. A social approach*. Londen: Routledge.
- Welle, I. van der (2011). *Flexibele burgers? Amsterdamse jongvolwassenen over lokale en nationale identiteiten*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Williams, C.H. (2008). *Linguistic minorities in democratic context*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Williams, C.H. (red.) (1988). *Language in geographic context*. Clevedon, Multilingual Matters.

- Williams, C.H. (red.) (1991). *Linguistic minorities, society and territory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Wise, M. (2006). Defending national linguistic territories in the European Single Market: towards more transnational geolinguistic analysis. In: *Area*, jg. 38, nr. 2, p. 204-212.
- Wise, M. (2007). Putting principles of linguistic rights into practice: Geographical perspectives on a contemporary European problem. In: *Geoforum*, jg. 38, nr. 1, p. 171-189.
- Wodak, R. (2009). *The discourse of politics in action. Politics as usual*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wright, S. (2000). *Community and Communication. The Role of Language in Nation State Building and European Integration*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Wright, S. (2004). *Language policy and language planning. From nationalism to globalisation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wright, S. (2007). A virtual European public sphere? The Futurum discussion forum. In: *Journal of European Public Policy*, jg. 14, nr. 8, p.1167-1185.

Verder lezen

- <http://www.taalcanon.nl> : Alles wat je altijd al had willen weten over taal (red. Marianne Boogaard en Mathilde Jansen), 2012.
- <http://toolkit.socsci.uva.nl/> : A Toolkit for Transnational Communication in Europe (NWO-project 2010-2013).
- <http://www.europeesplatform.nl/> : Europees Platform – internationaliseren in onderwijs.
- <http://www.meertalig.nl/> : (inter)actief centrum voor iedereen die met meertalige kinderen te maken heeft.
- <http://www.mime-project.org> : *MIME - Mobility and Inclusion in a Multilingual Europe* (een trans-Europees onderzoeksprogramma over mobiliteit en insluiting in een meertalig Europa, dat medegefinancierd wordt door de Europese Unie en in maart 2014 van start is gegaan.)

Nederlandse politieke keuzes en de internationale gevolgen

Rob de Wijk*

In crisistijd worden politici geconfronteerd met een dilemma: enerzijds is er de maatschappelijke druk om het land zo veel mogelijk te beschermen tegen negatieve invloeden van de mondialisering en anderzijds de economische noodzaak om onderdeel te blijven van de internationale dynamiek.

Dit dilemma is lastig oplosbaar, omdat de politiek de afgelopen decennia is geëvolueerd van beschermer van het nationaal belang naar behartiger van het belang van groepen binnen de samenleving. Daarnaast is door de toegenomen welvaart en het wegvallen van een existentiële dreiging, de maatschappij minder collectief en meer individualistisch geworden en is voor het overgrote deel van de Nederlanders de nationale staat een vanzelfsprekendheid.

Op dit moment is Nederland – meer dan de meeste andere landen – sociaal, economisch en voor zijn veiligheid verweven met het buitenland. Het nationaal belang is er dus mee gediend dat Nederland in het buitenland als een solide partner wordt gezien. Het is echter een feit dat Nederland de afgelopen jaren reputatieschade heeft opgelopen. De kernvraag die ik in deze bijdrage wil beantwoorden is of binnenlandse politieke keuzes het Nederlandse internationale prestige aantasten en welke gevolgen dit kan hebben.

* De auteur dankt Frank Bekker en Matthijs Maas, beide verbonden aan het Haags Centrum voor Strategische Studies HCSS, en Patricia Jansen, verbonden aan de Rotterdam School of Management van de Erasmus Universiteit, voor hun constructieve commentaar.

De verandering van het buitenlandbeleid

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog veranderde het buitenlandbeleid ingrijpend. Een aantal ontwikkelingen zorgden ervoor dat er een democratisering van het buitenlandbeleid optrad, waardoor de internationaliseringsagenda niet langer het exclusieve domein van het ministerie van Buitenlandse Zaken was.

Door de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (de voorloper van de huidige Europese Unie) werd internationalisering steeds minder een exclusieve taak van Buitenlandse Zaken. Doordat de lidstaten in Brussel gezamenlijk het beleid uitstippelen, is inmiddels vrijwel elk beleidsterrein in meer of mindere mate gekoppeld aan internationalisering. Dit betekent dat vrijwel elk ministerie en elke lokale overheid tegenwoordig te maken krijgt met de internationaliseringsagenda. Hierdoor vervaagt het verschil tussen binnen- en buitenlandbeleid.

Ten tweede is de bevolking door de toegenomen welvaart en veiligheid individualistischer geworden. Mensen die zich veilig voelen en steeds welvarender worden, hebben de groep minder nodig en zullen daarom steeds minder tijd en moeite in die groep investeren. Hierdoor worden de banden steeds zwakker en valt de groep uit elkaar. Dit is vooral in West-Europa het geval. In Nederland is de individualisering tegen het einde van de jaren zestig voorzichtig begonnen, om daarna vanaf de jaren zeventig te versnellen. De kenmerken van de individualistische maatschappij zijn bijvoorbeeld weinig hiërarchie en minder sociale verplichtingen, controle en groepsdruk. Dit geeft grotere persoonlijke vrijheid en een toenemend hedonisme, maar biedt veel burgers weinig zekerheid en houvast.

Ten derde verdween na het einde van de Koude Oorlog het traditionele onderscheid tussen *high politics* en *low politics*. Het onderscheid werd onder onderzoekers van internationale betrekkingen en politicologen tijdens de Koude Oorlog populair. *High politics* houdt verband met de soevereiniteit, de veiligheid en uiteindelijk het overleven van de staat. *Low politics* richt zich op de welvaart en het welzijn van de bevolking, zoals zorg, onderwijs en sociale voorzieningen. *High politics* is uitsluitend de verantwoordelijkheid van de regering. Deze bepaalt het buitenlandbeleid en heeft het grondwettelijke oppergezag over de krijgsmacht. Ook de politie en de inlichtingen- en veiligheidsdiensten vallen onder de verantwoordelijkheid van de regering en kunnen niet worden uitbesteed. Wat betreft *low politics* heeft de regering vooral een voorwaardenscheppende verantwoordelijkheid.

Al in de jaren zeventig constateerden de Amerikaanse hoogleraren Robert Keohane en Joseph Nye dat tijdens de Koude Oorlog de internationale betrekkingen steeds meer werden gevormd door een combinatie van interdependentie tussen landen en binnenlandse politiek (Moravcsik 2009). Toch waren succesvolle high politics tot 1990 een voorwaarde voor low politics. Immers, tot 1990 leefde het westen met de angst voor een Sovjetinvasie en een allesverwoestende kernwapenoorlog. Er was dus sprake van een existentiële dreiging. Met de ondergang van het Warschaupact en de Sovjetunie verdween deze existentiële dreiging en daarmee het noodzakelijke onderscheid tussen high en low politics. Na het einde van de Koude Oorlog is het onderscheid feitelijk weggefallen. Bovendien werd de veiligheid van de lidstaten van de latere Europese Unie gebaseerd op onderling vertrouwen en openheid, wederzijdse afhankelijkheid en kwetsbaarheid, transparantie en vrijwillige samenwerking. Disputen werden opgelost door zelfopgelegde gedragsregels en geïnstitutionaliseerde samenwerking in Brussel (Cooper 2002; 2003). Hierdoor erodeerde een zelfstandig buitenland- en defensiebeleid van de lidstaten en ontstond bij politici en burgers de perceptie dat dit minder belangrijk was. Het buitenlandbeleid zelf werd steeds meer gedreven door waarden, zoals versterking van de internationale rechtsorde, terwijl internationale veiligheid vooral werd gezien in termen van *human security*. Het besef dat veiligheid ook territoriale integriteit en de bescherming van belangen betekent, raakte op de achtergrond. Datzelfde gold voor het besef dat machtspolitiek een essentieel kenmerk van de internationale betrekkingen is en dat Nederland daarom zijn belangen slechts in coalitieverband kan beschermen.

De genoemde drie ontwikkelingen hebben grote gevolgen voor het buitenlandbeleid.

Ten eerste is met het verdwijnen van het onderscheid tussen high en low politics ook de typische *foreign policy elite*, bestaande uit politici en deskundigen, geërodeerd. Na de Koude Oorlog is er veel kennis uit de politiek verdwenen. Door aanhoudende afslanking van de Rijksoverheid verdween de kennis vervolgens ook uit de ministeries. Op universiteiten bestaat weliswaar veel belangstelling voor internationale vraagstukken, maar er zijn nauwelijks banen voor afgestudeerden. Kortom, de kennisbasis wordt smaller.

Ten tweede moesten typische high politics-onderwerpen zoals defensie nu wedijveren met de low politics van bijvoorbeeld de zorg. Daardoor was de instandhouding van de defensiebegroting niet langer vanzelfsprekend. Onder invloed van de New Public Management-benadering kwam steeds meer nadruk op de kosteneffectiviteit van de krijgsmacht te liggen. De krijgsmacht werd steeds meer gezien als een bedrijf dat een product tegen aanvaardbare kosten moest produceren. Dit was een trendbreuk met het verleden, toen het prijskaartje voor veiligheid ondergeschikt was. Dit nieuwe mechanisme werd duidelijk zichtbaar tijdens de discussie over de opvolger van de het F-16 gevechtsvliegtuig. sr Tweede Kamerlid Jasper van Dijk stelde: 'Het kabinet bezuinigt miljarden op de samenleving en wil nu 4 miljard uitgeven aan een nieuwe straaljager'.¹ De afdeling Hollands Kroon van de PvdA startte in 2013 een actie om van vervanging af te zien omdat op de zorgsector werd gekort (Cornelissen 2013).

Ten derde is er sprake van democratisering van het buitenland- en veiligheidsbeleid. Dit proces is versterkt door de sociale media en een niet aflatende stroom van opiniepeilingen, waardoor de invloed van de 'stem van het volk' is toegenomen. ikv Pax Christi is hierover expliciet en stelt dat regeringen het zich niet kunnen permitteren het buitenland- en veiligheidsbeleid zonder dialoog met de bevolking te ontwikkelen en uit te voeren.

Door hiervoor genoemde ontwikkelingen is de aard van het buitenlandbeleid al decennialang structureel aan het veranderen. De indruk bestaat echter dat door de periode van politieke instabiliteit die aan het begin van deze eeuw begon, het buitenlandbeleid in toenemende mate disfunctioneel is geworden, waardoor de internationaliseringsagenda wordt ondermijnd.

Hoe Nederland verandert

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp) constateerde in *Burgerperspectieven 2012* dat 70% van de bevolking van mening was dat de regering zich minder moet richten op problemen in het buitenland en meer op problemen in het eigen land. Het jaar ervoor vond nog 64% van de bevolking dat minder aandacht mocht worden besteed aan zaken als militaire missies, klimaatverandering, armoede in de wereld en steun aan zuidelijke eurolanden (scp 2012: 30-33). In algemene zin constateerde het scp dat de Nederlander door de crisis sterker op Nederland was gericht. Dat gold

vooral voor de lageropgeleiden (82%) en diegenen die op de pvv (86%) en de sp (77%) stemden. Bij de aanhang van D66 en GroenLinks lagen de scores met 36% het laagste.

Deze uitslagen verbazen niet. In *De grenzeloze generatie* beschrijven Frits Spangenberg en Martijn Lampert van onderzoeksbureau Motivaction bij welke maatschappelijke groepen de onvrede zit. Dit blijken de zogenaamde 'buitenstaanders' en de 'pragmatici' te zijn, die samen goed zijn voor ruim de helft van de bevolking (Spangenberg en Lampert 2010: 47-48). De groep 'buitenstaanders', die 32% van de bevolking omvat, kent weinig maatschappelijke betrokkenheid, wordt gedreven door een hang naar maatschappelijke erkenning en staat sceptisch ten opzichte van de overheid (Spangenberg en Lampert 2010: 90-91).

De groep van de 'pragmatici' omvat 24% van de bevolking en bestaat volgens de onderzoekers uit utilitaire individualisten met een sterk materialistische gedrevenheid. Ook zij hebben weinig op met de publieke zaak, ook al staan zij iets minder negatief ten opzichte van de overheid. Beide groepen zoeken naar simpele antwoorden in een wereld die door modernisering en mondialisering steeds complexer wordt en meer verknoopt raakt. Populisme speelt daarop in. Burgers die moeite hebben met deze steeds complexer wordende samenleving zoeken structuur en houvast in de oriëntatie op het eigen land, traditionele waarden en het afwijzen van het onbekende, inclusief buitenlanders. Dat maakt deze groep bijzonder ontvankelijk voor populistische politici die zondebokken aanwijzen, zoals 'de Polen', 'de moslims' of 'Europa'. Volgens het scp geeft de burger in toenemende mate de schuld aan Brussel. Positieve verwijzingen naar de eu blijken volgens het scp een uitzondering. Slechts 40% van de Nederlanders vindt het eu-lidmaatschap een goede zaak. Daar staat tegenover dat slechts een kwart van de Nederlanders van mening is dat het openen van de grenzen nadelig voor de eigen situatie is (scp 2013: 14).

Gezien de omvang van beide groepen is de negatieve invloed op de internationaliseringsagenda groot. Deze groepen hebben moeite om de effecten van mondialisering te doorgronden, menen er het slachtoffer van te worden en wijzen een internationaliseringsagenda af. Hierop inspelen levert electorale winst op. Vooral pvv en sp neigen naar nationalisme. Politici uit het midden blijken niet volledig met deze opvattingen mee te gaan. Zo stond een kwart van de bevolking volgens opiniepeiler Maurice de Hond achter de missie naar Mali die in 2014 zou moeten gaan beginnen.² Toch was een Kamermeerderheid voor uitzending.

Het is niet zo dat de Nederlander zich helemaal van het buitenland wil afkeren. 70% van de Nederlanders vond volgens een onderzoek van *RTL Nieuws en Editie NL* dat de internationale gemeenschap na het gebruik van chemische wapens moest ingrijpen in Syrië. Ruim 54% daarvan vond dat Nederland in dat geval moest helpen.³ Bovendien blijven politici uit het politieke midden erop hameren dat de Nederlandse economie van het buitenland afhankelijk is. Dit laatste onderschrijft de burger overigens. Volgens het eerder genoemde SCP-onderzoek uit 2012 vindt een meerderheid dat de overheid zich ten behoeve van de economische ontwikkeling actief in het buitenland moet inzetten, mits daarmee het eigen belang gediend is (SCP 2012: 33).

Nederland handelsland is inderdaad gebaat bij een open economie, gerichtheid op andere landen en tolerantie ten aanzien van andere groepen en andersdenkenden. Het zijn kenmerken die blijken uit de participatieverklaring die minister van Sociale Zaken Lodewijk Asscher eind 2013 presenteerde, inherent zijn aan het Nederlanderschap: 'Participatie vinden wij in Nederland heel belangrijk. Evenals de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit' (TK 2013/2014b). Uit het genoemde onderzoek van het SCP uit 2012 blijkt dat 80% van de ondervraagden vindt dat het in Nederland steeds meer 'ieder voor zich' wordt, terwijl slechts 19% vindt dat de wijze waarop in Nederland wordt samengeleefd een sterk punt is. Op het punt van 'elkaar bij staan' antwoordde overigens 84% dat dit nog steeds een sterk punt van Nederland is (SCP 2012: 21). Opmerkelijk is dat het SCP eind 2013 constateerde dat Nederland het enige land in de top tien is waar de tevredenheid over het sociale klimaat in 2013 lager is dan in 2009 (SCP 2013: 4).

Hoe het buitenland naar Nederland kijkt

Vanaf de moord op Fortuyn nemen onze partnerlanden met zorg kennis van de binnenlandse politieke ontwikkelingen. Er is verbazing over de veranderingen die plaatsvinden in een hoog ontwikkelde economie met een diep gewortelde democratische traditie en polderen als probleemoplossende techniek en die waarden hanteert als openheid, tolerantie en internationale georiënteerdheid. 'The Dutch have not been quite their usual tolerant selves over the past decade,' schreef *The Economist* in november 2012.⁴

Maar ook individuele waarnemers laten zich kritisch over Nederland uit. In juni 2011 uitte het hoofd van het milieuprogramma van de Verenigde Naties (de UNEP), de Braziliaan Achim Steiner, zijn zorgen tegenover *NRC Handelsblad*: 'Nederland was een van de tien landen in de wereld met een voortrekkersrol in de strijd tegen klimaatverandering. Het baart ons bij UNEP, en binnen het hele VN-apparaat, grote zorgen dat Nederland zijn handen aftrekt van die internationale rol' (Lindijer 2011). Agnes van Ardenne, voormalig ambassadeur bij de Voedsel- en Landbouworganisatie (FAO) van de VN te Rome, constateerde in diezelfde krant een groeiend leedvermaak over het Nederland dat altijd andere landen de maat nam en vond dat Nederland moest worden gezien als het kompas waarop moest worden gevaren (Mesters 2011).

De grootste blamage kwam later. Mede onder druk van Nederland werden de Europese begrotingsregels aangescherpt, maar toen in 2012 de Nederlandse economie in zwaar weer terecht kwam, stelden politici ter linker- en rechterzijde dat die norm geen door Brussel opgelegd dogma mocht zijn omdat anders het land kapot bezuinigd zou worden.

De veranderingen blijken ook uit cijfers. In 2010 bleek uit Simon Anholt's *Nation Brands Index*⁵ dat de Nederlandse reputatie in landen als Indonesië, Turkije en Egypte sterk gedaald was. Deze landen betichtten Nederland van lage morele standaarden waar het gaat om respect voor andere godsdiensten. Minister Verhagen stelde bij de presentatie van deze uitkomsten dat Nederland moet opkomen voor zijn internationale reputatie. Daarom nam hij het initiatief om drie regionale knooppunten voor publieksdiplomatie op te zetten: in Washington, Beijing en Cairo.⁶ Bovendien bleek Nederland vanwege zijn (vermeende) pro-Israëlische houding niet gezien te worden als een geloofwaardige partner in het vredesproces in de regio (Scott-Smith 2010).

In de *Monocle's 2012 Survey* over de ranking van landen in termen van hun kwaliteit van *soft power* en *public diplomacy* verloor Nederland zijn top 10-positie en zakte naar een vijftiende plaats.⁷ De oorzaak was dominantie van uiterst rechtse sympathieën in de Nederlandse politiek.

In geen Europees land is de populariteit van de Europese Unie zo gedaald als in Nederland. Dat miste zijn uitwerking niet. Voormalig minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot stelde in het tv-programma *Buitenhof* dat Nederland een land is geworden dat overal tegen is.⁸ Binnen de Europese Unie was Nederland inderdaad extreem kritisch over financiële steun

aan Griekenland. Er was weerstand tegen de toetreding van Bulgarije en Roemenië tot het Schengenakkoord dat het vrije verkeer van goederen en personen binnen de Unie regelt. Ook wilde Nederland zijn positie van net-tobetaler binnen de EU veranderen. Het regeerakkoord van 2010 voorzag een vermindering van de afdracht aan de Unie met een miljard euro; het lukte Nederland ook daadwerkelijk een korting te bedingen. Tegelijkertijd manoeuvreerde Nederland zich in een geïsoleerde positie over de bescheiden verhoging van de Brusselse begroting en was Nederland tegen de verlaging van de Poolse afdracht. Volgens D66-europarlementariër Sophie in 't Veld zouden haar collega's constateren dat Nederland definitief een raar land is geworden. Dit alles spoorde met een observatie in de Britse *Financial Times* van mei 2011 dat Nederland het meest dwarse land geworden is in de Brusselse strijd over de Europese toekomst (Spiegel 2011). De Poolse minister van Buitenlandse Zaken kapittelde Nederland over de plannen van minister Kamp van april 2011 om Oost-Europeanen gedwongen te laten integreren. Bijstand moest worden uitgesloten voor mensen die geen Nederlands spreken. De plannen om werkloze Oost-Europeanen terug te sturen vond de Poolse minister van Economische Zaken Pawlak 'gevaarlijk', omdat hiermee een fundament van de Europese Unie, het vrije verkeer van personen, wordt aangetast (Deira 2012). Als Nederland op eigen houtje zo verder gaat, zou dat de verhoudingen kunnen verzuren, meende hij.

De Poolse minister van Europese Zaken Dowgielewicz verbaasde zich over het feit dat slechts 200 Polen tot zo veel ophef konden leiden. Zijn dieperliggende zorg over Nederland betrof de Europese Unie. Want wat Nederland in de binnenlandse politiek doet, moet het zelf weten. Maar als een belangrijke lidstaat van de Europese Unie eurosceptisch wordt en andere landen schoffeert, wordt met zorg naar dat land gekeken. Bovendien zag Dowgielewicz de Nederlandse blokkade van de opname van Roemenië en Bulgarije in de Schengenzone als de grootste teleurstelling van het Poolse EU-voorzitterschap.⁹ Ook was er kritiek op nieuwe, niet-permanente grenscontroles die mogelijk in strijd waren met het Verdrag van Schengen dat het vrije verkeer van goederen en personen regelt.¹⁰

In augustus 2013 schreef *The Economist* over 'A founding member's apostasy'. De afvalligheid zou het gevolg zijn van de sterk toegenomen anti-EU stemming en het feit dat Nederland zijn Europese wortels in hoog tempo verloor. *The Economist* refereerde aan een Gallup-peiling waaruit bleek dat nog slechts 39% van de Nederlanders voor de EU was en een gelijk percen-

tage de EU wilde verlaten. Deze anti-EU-houding, zo stelde *The Economist*, is geworteld in de economische crisis en de verwarrende signalen die de regering-Rutte uitzendt: enerzijds is de EU de oplossing van de economische problemen; anderzijds moet de EU getemd worden.¹¹ In het buitenland bleek vooral onbegrip te bestaan over de lijst van 54 beleidsonderwerpen die minister Timmermans uit Brussel wilde terughalen (TK 2012/2013a).

Inmiddels was in het buitenland een beeld van een xenofobe natie ontstaan. In oktober 2011 lieten in Nederland geaccrediteerde ambassadeurs zich al ongemeen kritisch uit. Nederland werd als 'provinciaals' gezien, was ten onrechte met 'buitenlanders bezig' en dat was gevaarlijk voor het Nederlandse aanzien en de welvaart die dankzij handel met het buitenland is verkregen (Staps 2011). In februari 2012 spraken tien ambassadeurs van Midden- en Oost-Europese landen namens hun regeringen in een open brief hun afschuw uit over een PVV-initiatief voor een meldpunt voor vermeend wangedrag van hun landgenoten. In de binnenlandse politiek kwamen premier Mark Rutte en minister van Buitenlandse Zaken Uri Rosenthal weg met de opmerking dat het hier om een initiatief van een partij ging die geen deel van de regering uitmaakt. In het buitenland werd daar geheel anders tegenaan gekeken. Drie christendemocratische Europarlementariërs, een Pool, een Roemeen en een Bulgaar, riepen zelfs op tot een boycot van Nederlandse producten.

Dat het buitenland problemen had met de gedoogconstructie met de PVV was binnen het kabinet bekend. Dit bleek uit stukken en correspondentie die Nu.nl opvroeg bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.¹² Tot dan toe had het kabinet ontkend dat er sprake van imagoschade zou zijn, maar dit bleek niet te kloppen. Uit de stukken bleek herhaaldelijk dat ambassades behoefte hadden aan een handleiding om 'imagoschade zo veel mogelijk te voorkomen'. Het probleem was vooral de anti-islamretoriek van PVV-voorman Wilders en de strenger wordende immigratieregels.

In 2010 was overigens al besloten om acht Egyptische bloggers naar Nederland te halen om in het kader van 'sociale diplomatie' de imagoschade voor Nederland te verzachten. Die bleek aangetast door opmerkingen van Wilders over de Turkse premier Erdogan, die hij een '*total freak*' noemde, en zijn aanhoudende kritiek op de islam. Toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Verhagen was hierover duidelijk: 'Hij schaadt de reputatie van Nederland in de wereld' (Groen 2010). De film *Fitna* had het kabinet er in 2005 overigens al toe bewogen om Nederlandse moslims en

moslimorganisaties in te zetten om het reputatieverlies te beperken. Zij schreven brieven aan invloedrijke moslimgeleerden, islamitische koepelorganisaties en islamitische media en brachten bezoeken aan verschillende moslimlanden.

Nederland als freerider

Een belangrijk deelgebied waarin Nederland onmiskenbaar reputatie verloor is defensie. Defensie en economische kracht zijn de twee pijlers van de diplomatie. Verminderde inzet van troepen tast daarom per definitie de reputatie en invloed van Nederland aan. Met het verzwakken van de diplomatieke kracht verzwakt ook het vermogen om het nationaal belang te beschermen. Voor deze constatering is hard bewijs. Toen het kabinet besloot de missie in Uruzgan te beëindigen, betitelde *The New York Times* dit besluit als volgt: *'That decision is an embarrassment to the Netherlands, to NATO, and to Washington at a moment when President Obama's counterinsurgency strategy faces a crucial test'*. De krant sloot af met: *'The Netherlands weakens itself and all of its allies by choosing to stand alone.'*¹³

Het kabinetsbesluit schaadde in het bijzonder de relatie met de NAVO. De gangbare procedure is dat het kabinet een besluit tot deelname of verlenging neemt en vervolgens aan de NAVO een formeel verzoek doet. Dat verzoek kwam er, en secretaris-generaal Rasmussen schreef conform de diplomatieke mores een brief aan het kabinet waarvan de tekst vooraf met de Nederlandse ambassadeur bij de NAVO was afgestemd, zodat deze voldeed aan de wensen van het kabinet.¹⁴ Het vervolgens niet honoreren van een dergelijk verzoek is een diplomatiek affront dat naar mijn weten niet eerder is voorgekomen.

Dat Nederland zich niet aan de diplomatieke mores hield, bleek overigens ook uit het conflict met Vlaanderen over de Hedwigepolder. Deze polder moest volgens het Scheldeverdrag van 2005 en de ecologische richtlijnen van de Europese Unie onder water worden gezet. Maar Nederland zag de toekomst van de polder als een nationaal vraagstuk. De Antwerpse wethouder van havenzaken Van Peel constateerde terecht dat Nederland iets doet wat zelden vertoond is tussen twee bevriende naties.

Feitelijk werd Nederland na de terugtrekking uit Uruzgan een freerider. Na het einde van de Koude Oorlog was Nederland na Duitsland, Frankrijk,

het Verenigd Koninkrijk, Spanje en Italië gemiddeld het zesde troepen leverende land van Europa. Dat was overeenkomstig de economische positie van Nederland.¹⁵ Na de terugtrekking van de troepen uit Uruzgan in 2010 werd Nederland echter onderpresteerder. Aanvankelijk werd dit gemaskeerd door een kleine trainingsmissie in het Afghaanse Kunduz. Maar toen deze missie in 2013 werd beëindigd, bleef het bij een beperkte antipiraterijmissie voor de kust van Somalië en de inzet van enkele militairen voor vredesoperaties elders. In 2010 en 2011 behoorde Nederland tot de hekkensluiters van de troepen leverende landen van de Europese Unie en de NAVO. In 2011 leverden alleen ministaatjes Cyprus, Malta, Estland, Litouwen en Luxemburg en het van oudsher neutrale Finland minder troepen.

Nederland bleek in 2013 tot het zeer geringe aantal Europese landen te behoren die geen troepen naar een trainingsmissie van de Europese Unie in Mali stuurden. De gebrekkige prestaties van Nederland zijn des te opmerkelijker, omdat Nederland met het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, Italië, Spanje en Turkije tot de belangrijkste landen van de Europese Unie en de NAVO behoort die gezamenlijk 91% van totale Europese defensie-uitgaven voor hun rekening namen (Giegerich en Nicoll 2012: 56). De gemiddelde Nederlander heeft met onderpresteren overigens geen moeite. Aan het buitenland gerelateerde uitgaven zoals defensie en ontwikkelingssamenwerking zijn al jaren de minst populaire begrotingsposten (SCP 2013:13).

De beschuldiging van freerider duidt in de internationale betrekkingen op toenemende irrelevantie van het betrokken land. Marcial Hernandez van het American Enterprise Institute constateerde: *'Absent a reversal in Dutch attitudes about defense issues, however, the Netherlands will increasingly be judged as being a 'free rider' when it comes to European and transatlantic security'*. Hernandez schreef tevens: *'The Netherlands is reluctant to increase its defense spending, instead spending more on domestic welfare programs, which jeopardizes the country's ability to address its security interests and fulfill its North Atlantic Treaty Organization obligations'* (Hernandez 2013).

De strijd om de G20-zetel

Spoedig bleken de consequenties van deze ontwikkeling. Ruim een jaar na zijn aantreden mocht premier Rutte pas op bezoek bij president Obama.

Het late tijdstip van zijn bezoek maakte duidelijk dat Nederland in de internationale pikorde was gedaald. Dat was opmerkelijk, omdat Nederland de derde investeerder in Amerika is en daarmee verantwoordelijk is voor ruim 750.000 banen. Vooral de terugtrekking uit de Afghaanse provincie Uruzgan had de Amerikanen zeer gestoord. 'Waarschijnlijk had de president hem eerder uitgenodigd als Nederland [in Uruzgan] nog leading nation was geweest,' stelde oud-minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot in de *Volkskrant* (Hoedeman en Koelé 2011).

Voorts bleek uit de Wikileaks een direct verband tussen deelname aan de G20 en de Nederlandse bijdrage aan de NAVO-operatie in Afghanistan. *'Although not a G-20 member, the Dutch argued successfully that they play a major role in the international financial system. Now, with a second invitation, the Dutch hope to have assured their seat at the table for future G-20 events'*.¹⁶ Nederland kreeg uiteindelijk geen permanente zetel.

Op 3 september 2009 vond in de Haagse sociëteit De Witte een lunch plaats met de Amerikaanse ambassadeur in Den Haag, Fay Levin, de Amerikaanse ambassadeur bij de NAVO, Ivo Daalder, en een aantal Nederlandse topambtenaren. Naar aanleiding van deze lunch schrijft Levin: *'In a private discussion after lunch, mr. De Gooijer [directeur-generaal Politieke zaken – RdW] encouraged Daalder to ask Secretary Geithner [Amerikaanse minister van Financiën - RdW] to tell Finance Minister Bos that the Netherlands would not have a seat in G20 discussions but for its contributions in Afghanistan'*.¹⁷ Uit andere ambtsberichten blijkt dat premier Balkenende wel doorhad dat de G20-stoel aan Uruzgan te danken was en niet, zoals minister van Financiën Bos geloofde, aan de grote Nederlandse financiële sector of het feit dat Nederland de zeventiende economie van de wereld is.¹⁸ Ook een telefoontje van de Amerikaanse vicepresident Biden om het belang van de Nederlandse deelname te onderstrepen had geen enkel effect op Bos, die daarmee Amerika schoffeerde.¹⁹

Het is interessant om te zien dat de landen die hun verantwoordelijkheid nemen ook de landen zijn die aan tafel mogen zitten: *'The countries around the table in Pittsburgh are not here just for their weight/views but because they are world leaders. There are a number of countries who sought a seat at this G20 table, but only countries with an understanding of their international responsibilities were invited'*.²⁰ Nadat Nederland zijn troepen uit Uruzgan had teruggetrokken, waren alle kansen op behoud van de zetel verkeken. Nederland verloor hiermee de mogelijkheid om op het hoogste niveau zijn economische en

financiële belangen te behartigen. Voor een land dat de zeventiende economie in de wereld is, met een bankensector vier maal zo groot als de economie, is dit een probleem.

In 2013 trachtte het tweede kabinet-Rutte de schade te beperken door een beperkte deelname aan een EU-trainingsmissie Mali. In februari 2013 overwoog de regering voor het eerst om een missie te sturen. Dit mislukte, onder meer door het dwarsliggen van de VVD. Hierdoor liep het politieke proces in Nederland uit de pas met de internationale besluitvorming in Brussel, hetgeen in Brussel verbazing wekte.²¹ Hetzelfde gebeurde in juni. De ministers Timmermans en Hennis schreven aan de Kamer dat het kabinet wel een bijdrage wilde leveren aan de missie, maar die bleek reeds gevuld zonder Nederlandse bijdrage (TK 2012/2013b). Deze verklaring duidde op falende diplomatie, omdat de Nederlandse politiek wederom niet in staat was het nationale besluitvormingsproces te laten sporen met het Brusselse. Later dat jaar werd alsnog besloten tot een bijdrage aan de VN-missie in Mali. In de Artikel 100-brief van het kabinet aan de Kamer werd een ferm beroep op het nationaal belang gedaan. De wijze waarop dat gebeurde was nieuw en sloot aan bij het gevoel van een meerderheid van de bevolking dat het buitenlandbeleid in het belang van Nederland moet zijn (TK 2013/2014a). Het besluit over Mali leek te duiden op het inzicht van het tweede kabinet-Rutte dat de reputatie van Nederland daadwerkelijk werd geschaad.

Minister Timmermans' Internationale Veiligheidsstrategie van 2013 leek te duiden op de erkenning dat er iets moest veranderen. De minister noemde drie strategische belangen die richting geven aan het buitenlandbeleid: de verdediging van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied, een goed functionerende internationale rechtsorde, en economische veiligheid (TK 2012/2013c). Opmerkelijk is dat minister Timmermans ook meewerkte aan een advertentie over Nederland in *Foreign Affairs*, een actie die normaal gesproken wordt ondernomen door landen die aan hun internationale reputatie werken.²² Timmermans' aankondiging om in 2017 te opteren voor een zetel in de VN Veiligheidsraad past ook in deze nieuwe koers.²³

Wat zijn de gevolgen?

Doordat Nederland de afgelopen jaren niet zorgvuldig is omgesprongen met zijn positie, is de Nederlandse reputatie aantoonbaar aangetast en

de Nederlandse invloed aantoonbaar afgenomen. Minister Timmermans erkende dit tijdens de Ambassadeursconferentie in januari 2014 in voorzichtige bewoordingen: 'door de politieke onrust die we in ons eigen land de afgelopen tien jaar hebben gehad, hebben we op het punt van betrouwbaarheid en voorspelbaarheid wat ingeboet in de ogen van onze internationale partners' (Timmermans 2014).

Een interessante vraag is of dit Nederland ook economisch heeft geschaad. We moeten vooral kijken naar zakelijke overeenkomsten die ook een duidelijke politieke dimensie kennen. Er bestaan voorbeelden waarin een direct verband kan worden gelegd tussen een afgenomen internationale 'gunfactor' van Nederland en het afketsen van zakelijke overeenkomsten.

Wilders' film *Fitna* leidde in Dubai tot de oprichting van een boycotcomité dat met economische, publicitaire en juridische drukmiddelen het kwetsen van religieuze gevoelens wilde tegengaan. Daarna werd een comité in Jordanië opgericht dat contact zocht met de Internationale Campagne tot Verdediging van de Profeet, die in 2005 werd opgericht na de publicatie van de Mohammed-cartoon in de Deense krant *Jyllands-Posten*. Na Egypte zou het Jordaanse comité ook in andere landen in de regio partners zoeken (Vreeken 2008).

Een ander voorbeeld is dat door het Nederlandse verzet tegen toetreding van Roemenië en Bulgarije tot de Schengenzone en het pvv-meldpunt Midden- en Oost-Europeanen, de onderhandelingen tussen de haven van Rotterdam en die van het Roemeense Constanta stukliepen. De logistieke samenwerking, onderdeel van het European Gateway Platform, had Rotterdam en Roemenië jaarlijks twee miljard euro moeten opleveren.²⁴

Ook het Nederlandse mensenrechtenbeleid kostte geld. Zo liep het ministerie van Defensie 225 miljoen euro mis omdat de verkoop van tanks aan Indonesië niet doorging door druk uit de Kamer. In het land zouden de mensenrechten worden geschonden en konden de tanks tegen de eigen bevolking worden gebruikt. Minister Hillen constateerde dat dit de relatie met Indonesië zou kunnen aantasten: 'Internationaal zal onze opstelling niet altijd worden begrepen.'²⁵ Later werden deze tanks aan Scandinavië verkocht. Minister Timmermans begon na zijn aantreden overigens met het normaliseren van de relatie met Indonesië.

Hoeveel geld Nederland precies heeft verloren vergt nader onderzoek. De crux is echter dat politiek en burger dienen te begrijpen dat er hoe dan ook een relatie is tussen reputatie, een internationale oriëntering en

welvaart. Volgens de onderzoekers van het Reputation Institute levert een hoge positie op de reputatie-index concrete voordelen op: 'Landen met een sterke reputatie in het buitenland zijn beter in staat zich te financieren op de kapitaalmarkten, en betalen lagere rentes. Landen met lage reputaties hebben de staatsrentes sinds het begin van de crisis zien oplopen tot wel drie basispunten.'²⁶

Een hoge positie op de mondialiseringsindex levert eveneens economische groei op. Een in 2006 uitgevoerd onderzoek toonde aan dat de groei van Letland zou kunnen stijgen van 5,94% per jaar naar 7,1% als dat land mondiaal beter zou integreren. De afgelopen jaren heeft Estland daadwerkelijk een solide groei doorgemaakt en in 2014 is het land toegetreden tot de eurozone. Het beste voorbeeld is uiteraard China, dat vanaf 1975 continu hoge groei cijfers heeft gezien nadat de ramen naar de wereld werden opengezet. Landen als Zimbabwe isoleerden zich en moesten dat met teruglopende groei bekopen (Dreher 2006). Met een derde plaats op de KOF-index scoort Nederland heel hoog op de mondialiseringsindex. Dit onderstreept de noodzaak van het zijn van een betrouwbare internationale partner en het voorkomen van freerider-gedrag.

Slot: wat moet de politiek hiermee?

Nederland heeft onmiskenbaar een prijs betaald voor de verwaarlozing van de buitenlandagenda. De internationale gunfactor is aantoonbaar teruggelopen. Helaas wordt in het politieke en publieke debat niet of nauwelijks een relatie gelegd tussen het zijn van een betrouwbare en voorspelbare partner en nationale welvaart.

Dit is vooral ernstig door de steeds zichtbaarder wordende verschuiving van *values based* naar een meer op materiele belangen gebaseerd of *interest based* buitenlandbeleid. Het genoemde besluit om troepen in Mali in te zetten past hierin. Datzelfde geldt voor de eerder aangehaalde Internationale Veiligheidsstrategie (TK 2012/2013c). Ten eerste is deze verschuiving het gevolg van 'inzetmoeheid' van de krijgsmacht en de teleurstelling over de effectiviteit van de *values based* deelname aan vredesoperaties in Irak en Afghanistan. Ten tweede speelt de nieuwe fase waarin de mondialisering gekomen is een rol. Door de verschuiving van het geopolitieke zwaartepunt naar Azië neemt het relatieve gewicht van het westen af, waarmee de vrij-

heid van handelen in de internationale betrekkingen eveneens afneemt. Daarbij komt dat veel opkomende landen de westerse ‘universele’ pretenties van het internationale recht niet delen, opkomende landen een striktere opvatting over soevereiniteit en niet-inmenging hebben, en landen als China collectieve rechten boven individuele rechten stellen.

De gevolgen voor het buitenlandbeleid van deze verschuiving zijn groot: machtspolitiek wordt belangrijker. Dit bleek ondubbelzinnig tijdens de crisis rond Oekraïne en de Krim van begin 2014. Een belangrijke drijfveer voor het Russische beleid ten aanzien van Oekraïne en de Krim was de inschatting van president Poetin dat Europa en de Verenigde Staten noch de ambitie, noch de middelen hadden een krachtadig tegenwicht te bieden.

De kwestie Oekraïne bewees wat deskundigen op het gebied van internationale betrekkingen al wisten: internationale diplomatie zal nadrukkelijker moeten schragen op machtsinstrumenten, zoals defensie en economische sancties. Het relatief zwakker wordende westen kan deze instrumenten alleen in coalitieverband inzetten. Kan dit niet, dan is Europa – dus ook Nederland – niet in staat zijn belangen te verdedigen en zullen altruïsme, *human security* en mogelijk op termijn de internationale rechtsorde als pijlers onder het buitenlandbeleid instorten. Dit vereist een mentale omslag bij politici en burger.

Hoe moeten politieke leiders hiermee omgaan? Het is opmerkelijk dat zelfs politici niet meer in staat zijn de internationale dynamiek te doorgronden, laat staan dat zij deze kunnen aanwenden voor het belang van Nederland. Het onbegrip van minister Bos over de relatie tussen de G-20 en Uruzgan geeft een zeldzaam inkijkje in dit politieke onvermogen. In andere gevallen worden de economische gevolgen voor lief genomen, zoals door pvv-leider Wilders die met zijn anti-houding onmiskenbaar schade aan het Nederlandse imago in het buitenland berokkende, maar landsbelang ondergeschikt maakte aan electorale winst.

De oplossing ligt bij de politiek zelf. Een goede internationaliseringsstrategie begint allereerst met kennis over de aard en dynamiek van het buitenlandbeleid, de erkenning dat deze volstrekt anders is dan van het binnenlandbeleid, en de erkenning dat geopolitieke verandering een fundamentele omslag in de politieke mentaliteit vereist. Gebeurt dit niet, dan regeert het gevoel en niet het verstand, komt beleid *fact free* tot stand en worden welvaart en stabiliteit uiteindelijk ondermijnd.

Ten tweede dient de politiek zorgvuldiger om te gaan met de rekrutering van nieuwe politici en zittende expertise. Dit geldt ook voor de ambtenarij. Want buitenlandbeleid is een vak. Het is daarom ook van belang dat nieuwe Kamerleden meer kennis van high politics krijgen. Hier is het voorstel van de Groep van Wijzen interessant die minister Timmermans aanbeval een diplomatieke academie op te richten om het niveau van ambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken te verhogen. Nieuwe Kamerleden zouden hier een speciaal op hen toegesneden leergang moeten volgen. Dit is mogelijk omdat de groep stelt: de 'academie is toegankelijk voor eenieder die (mits gekwalificeerd) het Nederlands belang in het buitenland dient, hetzij bij de overheid, hetzij bij bedrijfsleven, hetzij bij maatschappelijke organisaties of instellingen' (TK 2012/2013d).

Ten derde moeten Nederlandse bewindslieden zich actiever in het internationale discours mengen. Een veelgehoorde klacht in Brussel is dat Nederlandse bewindslieden bij meer dan de helft van de vergaderingen niet aanwezig zijn. Bovendien gaf eurogroep-voorzitter Dijsselbloem er in oktober 2013 de voorkeur aan niet naar de jaarlijkse IMF-vergadering in New York af te reizen, maar in Den Haag te blijven om een akkoord met de Nederlandse oppositie uit te onderhandelen.²⁷

Als Nederland zijn belangen daadwerkelijk wil behartigen, zal het zich solidair en als betrouwbare partner moeten gedragen. Dit betekent dat activiteiten op het vlak van de internationale diplomatie voorrang boven de nationale politiek moeten krijgen, ondanks het verzet van vooral populistische politici.

Ten vierde dient de politiek de burger op andere wijze bij de internationaliseringsagenda te betrekken. Politici willen draagvlak krijgen door een beleidskwestie beter aan de burger uit te leggen. Het is een illusie dat met democratisering van het buitenlandbeleid en 'beter uitleggen' het draagvlak voor internationalisering wordt versterkt. Grote groepen burgers zijn afgehaakt. Ze vinden dat de regering zich met binnenlandse problemen moet bezighouden of vinden de nationale politiek te complex om te begrijpen. De *Burgerperspectieven* van het scp laten dit kwartaal na kwartaal zien.

Helaas is de internationale politiek en de werking van internationale instituties nog complexer en er gelden andere spelregels die gebaseerd zijn op macht en reputatie van de spelers. Bovendien wordt de internationale politiek van *hard power* en de rauwe machtspolitiek die het gevolg is van *zero sum games* door de gemiddelde burger als onethisch beschouwd. Geen

land kan zich aan dit spel onttrekken, maar er bestaat weinig begrip over de aard van dit spel bij burgers en bij veel politici. Dit wordt nog verergerd door het ontbreken van professionals in de politiek en het verdwijnen van kennis bij de ministeries. Maar juist bij politici dient er besef te zijn dat de internationale betrekkingen een andere realiteit kennen dan binnenlandbeleid en dat het belang van Nederland gebaat is bij een op haalbaarheden gebaseerd buitenlandbeleid.

Ten vijfde is een goede internationaliseringstrategie gebaat bij de herintroductie van het verschil tussen high en low politics. Dit betekent dat landsbelang voorop moet staan. Het managen van de reputatie van Nederland ten behoeve van welvaart en veiligheid vereist stappen die gevoelsmatig niet door grote delen van de bevolking worden gedragen. Europese integratie en defensie zijn daarvan de beste voorbeelden. Dit vereist politici die begrip hebben van het buitenlandbeleid, die in staat zijn beleidstappen naar nationaal belang te vertalen en die zich bij de internationaliseringsagenda laten leiden door het landsbelang en niet door de volgende verkiezingen en electorale voorkeuren. Dit betekent dat er besluiten worden genomen die mogelijk niet op draagvlak bij de bevolking kunnen rekenen, maar die worden gerechtvaardigd met een verwijzing naar het nationaal belang. Het besluit troepen naar Mali te sturen, waarvoor slechts weinig draagvlak bestond, is een interessant precedent. De gesignaleerde verschuiving van values based naar interest based buitenlandbeleid kan worden aangegrepen om een herwaardering van high politics te bewerkstelligen. Dit eist krachtiger politiek leiderschap waarbij besluiten in het buitenlandbeleid naderhand met een beroep op het nationaal belang aan de bevolking worden uitgelegd.

Ten zesde speelt economische diplomatie een steeds belangrijkere rol. Dit pleit overigens tegen het in elkaar schuiven van handel en ontwikkelings-samenwerking. Al in 2009 wees minister van Buitenlandse Handel Frank Heemskerk op de voordelen van economische diplomatie. Hij constateerde dat zelfs de belangrijkste bedrijven in toenemende mate regeringssteun eisen om elders in de wereld zaken te kunnen doen. Zo was het directe gevolg van overheidsinterventies dat Nederlandse baggermaatschappijen Russische contracten ter waarde van 20 miljoen euro kregen, dat bedrijven grote contracten binnenhaalden nadat orkaan Katrina New Orleans had getroffen en deelprojecten voor de vergroting van het Panamakanaal kregen, en dat de Nieuw-Zeelandse markt open bleef voor TNT-post. Van Heemskerk

schatte dat economische diplomatie 100 tot 200 miljoen euro per jaar opleverde (Van Heemskerk 2009). Hoewel lastig te meten, constateerde Peter van Bergeijk in een studie over de effectiviteit van de economische diplomatie ‘dat economische diplomatie een meetbaar positieve invloed heeft op bilaterale handel en investeringen’ (Van Bergeijk 2012: 9). Precies om die reden besloot het kabinet in 2012 een aantal consulaten-generaal open te houden die door bezuinigingen gesloten dreigden te worden. Het bedrijfsleven bleek bereid te gaan betalen voor diensten van posten die er vooral zijn voor de bevordering van de handel. Door met financiering door het bedrijfsleven akkoord te gaan, ondermijnt de rijksoverheid echter de belangrijker wordende functie van de economische diplomatie. Ambassades en consulaten zijn er ten behoeve van het nationaal belang en dienen daarom door de rijksoverheid te worden gefinancierd.

Kortom, deze bijdrage is een pleidooi voor het actief streven naar herwaardering van internationale solidariteit om het beeld weg te nemen van een xenofob land dat niet langer een betrouwbare en constructieve partner is. Omdat dit beeld in een periode van ten minste tien jaar is ontstaan, dient hier veel gerepareerd te worden. Dit begint bij het duidelijk maken aan de burger dat zijn eigen welvaart gebaat is bij openheid naar het buitenland en tolerantie jegens buitenlanders.

Tot slot dient de regering ernaar te streven de positie van bruggenbouwer te herwinnen. Dat is geen onbegonnen werk. Nederland is klein genoeg om geen bedreiging voor de grootmachten te zijn en groot genoeg om economisch, militair én intellectueel serieus te worden genomen.

Noten

- 1 http://www.sp.nl/defensie/nieuwsberichten/14588/130613-van__dijk__aanschaf__jsf__onbegrijpelijk.html
- 2 http://www.telegraaf.nl/binnenland/22140454/___geen__grote__steun__mali___.html
- 3 <http://www.nu.nl/buitenland/3560602/70-procent-van-nederlanders-wil-ingrijpen-syrie.html>
- 4 Same Old Dutch: is the polder model back? In: *The Economist*, 3 november 2012. <http://www.economist.com/news/europe/21565661-polder-model-back-same-old-dutch>
- 5 <http://www.simonanholt.com/Research/research-introduction.aspx>

- 6 <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2010/03/10/verhagen-nederland-moet-opkomen-voor-internationale-reputatie.html>
- 7 <http://howtoattractpublicsandinfluencestates.wordpress.com/2012/11/20/who-rules-the-world-monocles-top-twenty-overview/>
- 8 Diplomacy with a smile can restore Dutch image. http://www.dutchnews.nl/news/archives/2012/10/diplomacy__with__a__smile__can__res.php#sthash.XHNYMHLi.dpuf. Zie voor deze en meer voorbeelden: Rob de Wijk (2012). *5 over 12: hoe Nederland toch sterker uit de crisis kan komen* (p. 25-52). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 9 Nederland stelt Polen meest teleur. In: *de Volkskrant*, 16 december 2011, <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2800/Europese-Unie/article/detail/3079763/2011/12/16/Nederland-stelt-Polen-meest-teleur.dhtml>
- 10 Mobiele grenscontrole blijft in strijd met Schengen. In: *Trouw*, 11 mei 2012, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4496/Buitenland/article/detail/3254210/2012/05/11/Mobiele-grenscontrole-blijft-in-strijd-met-Schengen.dhtml>
- 11 <http://www.economist.com/news/europe/21582541-fanned-geert-wilders-dutch-euro-scepticism-rise-founding-members-apostasy>
- 12 <http://www.nu.nl/politiek/2949777/buitenland-had-moeite-met-gedoogkabinet-rutte-i.html>
- 13 http://www.nytimes.com/2010/02/25/opinion/25thur3.html?_r=0
- 14 Brief van de Secretaris Generaal van de NAVO aan premier Balkenende, SG(2010)0069, 4 februari 2010.
- 15 Calculaties van de auteur. Deze worden bevestigd door table 2 in Bastian Giegerich en Alexander Nicoll, *The struggle for value in European Defence*. In: *Survival*, februari-maart 2012, p. 60.
- 16 Ambtsbericht 198269, para. 15 van de Amerikaanse Ambassade te Den Haag aan minister Clinton van Buitenlandse Zaken, 23 maart 2009.
- 17 Ambtsbericht 224468, 10 september 2009.
- 18 Ambtsbericht 225926, 18 september 2009.
- 19 Biden belt Bos over Afghanistan. In: *de Volkskrant*, 20 januari 2010. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/972519/2010/01/20/Biden-belt-Bos-over-Afghanistan.dhtml>
- 20 Ambtsbericht 225926, 18 september 2009, para. 5.
- 21 Gesprekken van de auteur met vertegenwoordigers van de Militaire Staf van de Europese Unie.
- 22 *Foreign Affairs*, vol. 92, nr. 6, november/december 2013, na blz. 26.

- 23 <http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/binnenland/timmermans-wil-zetel-vn-veiligheidsraad>
- 24 <http://www.nieuwsbladtransport.nl/Nieuws/Article/tabid/85/ArticleID/24082/ArticleName/RotterdamgaatdoormetConstantaproject/Default.aspx>
- 25 <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3280814/2012/07/03/Hillen-over-afgeketste-tankdeal-schone-maar-lege-handen.dhtml>
- 26 <http://www.rtlnieuws.nl/economie/home/nederland-stijgt-op-wereldwijde-reputatie-index>
- 27 <http://nos.nl/artikel/560655-dijsselbloem-niet-naar-washington.html>

Literatuur

- Bergeijk, P. A.G. van (2012). *Effectiviteit van Economische Diplomatie: Methoden en resultaten van onderzoek*. Studie uitgevoerd door het International Institute of Social Studies van de Erasmus Universiteit Rotterdam voor de Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Cooper, R. (2002). The new liberal imperialism. In: *The Observer*, 7 April 2002.
- Cooper, R. (2003). *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-first Century*. New York: Grove Press. 2003.
- Cornelissen, H. (2013). *Timmermans: keuze opvolger F-16 nog niet definitief*. http://www.f35.nl/jsf-nieuws/het__project/timmermans-keuze-opvolger-f-16-nog-niet-definitief/
- Deira, S. (2011). Aantal Poolse arbeidsimmigranten flink gestegen. In: *Elsevier*, 4 juli 2011. <http://www.elsevier.nl/Economie/nieuws/2011/7/Aantal-Poolse-arbeidsimmigranten-flink-gestegen-ELSEVIER301614W/>
- Dreher, A. (2006). Does Globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization. In: *Applied Economics*, vol. 38, p. 1105.
- Giegerich, B. en A. Nicoll (2012). The struggle for value in European defence. In: *Survival*, vol. 54, nr. 1.
- Groen, J. (2010). Reputatie Nederland keldert. In: *de Volkskrant*, 18 maart 2010. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/987273/2010/03/18/Reputatie-Nederland-keldert.dhtml>
- Heemskerk, F. van (2009). *The benefits of economic diplomacy*. Toespraak bij de Conference on Economic Diplomacy, Clingendael Instituut, Den Haag, 16 Oktober 2009.

- Hernandez, M. (2013). *Dutch hard power choosing decline*. American Enterprise Institute. <http://www.aei.org/outlook/foreign-and-defense-policy/regional/europe/dutch-hard-power-choosing-decline/>
- Hoedeman, J. en T. Koelé (2011). Rutte in het Witte Huis; is dat nou zo bijzonder? In: *de Volkskrant*, 29 november 2011.
- IKV Pax Christi (2013). Hoorzitting Internationale Veiligheidsstrategie Tweede Kamer, 7 oktober 2013. <http://www.ikvpaxchristi.nl/media/files/hoorzitting-veiligheidsstrategie-input-ikv-pax-christi-6-oktober-2013.pdf>
- Lindijer, K. (2011). Nederland baart VN grote zorgen. In: *NRC Handelsblad*, 16 juni 2011.
- Mesters, B. (2011). Van Ardenne: Nederland zakt in internationale pikorde. In: *NRC Handelsblad*, 27 juni 2011.
- Moravcsic, A. (2009). Robert Keohane: Political Theorist. In: H.V. Milner en A. Moravcsic (red.), *Power, Interdependence, and Nonstate Actors in World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- SCP (2012). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Burgerperspectieven 2012/4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2013). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Burgerperspectieven 2013/4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scott-Smith, G. (2010). *How the World sees the Netherlands*. The Holland Bureau. <http://www.thehollandbureau.com/2010/03/30/how-the-world-sees-the-netherlands/>
- Spangenberg F., en M. Lampert (2010). *De grenzeloze generatie*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Spiegel, P. (2011). European integration is unravelling. In: *Financial Times*, 30 mei 2011.
- Staps, F. (2011). Ambassadeurs: Nederland is naar binnen gekeerd en provinciaals. In: *NRC Handelsblad*, 29 oktober 2011.
- Timmermans, F. (2014). Openingstoespraak Ambassadeursconferentie 2014. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken/2014/01/14/openingstoespraak-minister-timmermans-tijdens-ambassadeursconferentie-2014-nlamb2014.html>
- TK (2012/2013a). *Inventarisatie EU-regelgeving op subsidiariteit en proportionaliteit. Nederlandse lijst van actiepunten*. Bijlage bij Nieuwe Commissievoorstellen en initiatieven van de lidstaten van de Europese Unie, brief van de minister van Buitenlandse Zaken van 21 juni 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 22112, nr. 1650.

- TK (2012/2013b). *Nederlandse deelname aan vredesmissies*. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie van 24 juni 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 29521, nr. 209.
- TK (2012/2013c). *Internationale veiligheidsstrategie*. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken van 21 juni 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 33694, nr.1.
- TK (2012/2013d). *Tussenrapport van de Groep van Wijzen. Modernisering van de diplomatie*. 30 mei 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, bijlage bij 32734, nr. 14.
- TK (2013/2014a). *Nederlandse deelname aan vredesmissies*. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken, van Defensie, voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en van Veiligheid en Justitie van 1 november 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 29521, nr. 213.
- TK (2013/2014b). Grondtekst participatieverklaring. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 32824, nr. 48.
- Vreeken, R. (2008). Boycot Nederlandse waar breidt zich uit. In: *de Volkskrant*, 25 juni 2008. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2668/Buitenland/article/detail/899615/2008/06/25/Boycot-Nederlandse-waar-breidt-zich-uit.dhtml>

De ziekte van de oikofilie

Abdelkader Benali

De laatste paar jaar heb ik Nederland zien veranderen in een reservaat. Een reservaat waar een onzichtbare muur omheen is gebouwd. Een reservaat dat zichzelf in stand houdt door weg te kijken van de wereld. Dat reservaat hebben we zelf gebouwd. Het is tijd om die muur neer te halen, om nieuwe uitzichten te creëren. De muur waar ik het over heb, is de muur van de oikofilie.

Met de toegenomen globalisering neemt de nieuwsgierigheid naar de hoedanigheid van die globalisering af. De fixatie op het 'eigene' is alleen maar toegenomen. Voor een wereld die ons uitdaagt mee te doen, kruipen we weg. We zijn in de ban geraakt van een beklemmende eigenliefde die eerder buitensluit dan openheid creëert. We zijn oikofiel, verblind door onze liefde voor het eigene. Deze overdosis narcisme kan Nederland fataal worden. Als ik iets met dit essay betoog, dan is het wel waarschuwen tegen de gevaren van eigenliefde. Te veel eigenliefde is schadelijk voor de volksgezondheid.

'Ik hou van Holland' als lakmoesproef van de oikofilie

Op zaterdagavond is het bal op de Nederlandse televisie. In de quiz *Ik hou van Holland* ontdekken grappenmakende BN'ers de ware Nederlandse aard en zeden. Wie waren we ook alweer? We spellen woorden, wat nog niet meevalt omdat men de woorden vergeten is. Een keer heb ik vanaf de bank geprobeerd mee te doen, en na een paar minuten verveelde ik me al. Hier was een feestje aan de gang waar ik niks te zoeken had. Toch bleef ik gebio-logeerd kijken naar het feestje.

Het is lachen, gieren, brullen aan die gezellige stamtafel wanneer de zoveelste zanger bij een ogenschijnlijk makkelijk woord de mist ingaat. Het vuur van de gezelligheid wordt goed opgeknoopt. Het knusse familie-uitje dat tegen de 2 miljoen kijkers haalt, is een snelcursus 'Wie zijn wij?'. Ons wordt een spiegel voorgehouden vol optimisme en jolijt. Wij deugen. In een

wereld waarin meervoudige identiteiten groeien en bloeien, zwelgen we in de eigenliefde van de monocultuur. Alles wat anders is, wordt onthaald als exoot en dient zich als exoot te gedragen. Opstandigheid wordt niet op prijs gesteld.

De onmogelijkheid vast te stellen wie we zijn ('De Nederlander bestaat niet') wordt weggespeeld met een quiz. Wordt weggelachen. Hier met die nationale identiteit! Buitenstaanders wordt vergund toe te kijken. Zij mogen toezien hoe de oikofilie wordt beoefend. Zij mogen gerust verder zappen.

Oikofilie in dienst van Unox: de nieuwjaarsduik als sprong in het eigene

De commercie kan niet achterblijven en haakt aan bij het sentiment door het 'Hollandse' karakter van worst, boerenkool en erwtensoep te benadrukken. Mij vergaat de lust tot eten. Eten is ook een sociale activiteit, dus er hoort een nieuwjaarsduik bij. Kenmerk van oikofilie is de gretigheid naar het zelf. Een oikofiel zou zichzelf wel willen opeten. Unox snapt dit. De identiteit gaat door de maag. Wie in een worst hapt, hapt in zichzelf.

Het dictee dicteert het denken van de oikofiel

De taal is een ideaal broedgebied voor oikofielen. Maar de taal is er om het zelfbeeld mee op te poetsen.

Het jaarlijkse Groot Dictee der Nederlandse Taal is een serieuze taalexercitie waar honderdduizenden spellingfanaten vanaf de bank aan meedoen. Het woord dat erbij past is obsessie. Obsessie met de vorm, niet met de inhoud. Obsessie met de deelname, niet de kwaliteit ervan. Obsessie met de randverschijnselen.

In de dagen voor de televisie-uitzending is er een overspannen fixatie op d's en t's. Vol spanning wacht men de uitslag af waarin bekend gemaakt wordt of wij de Belgen verpletterend hebben verslagen. Dit is een zaak van nationale eer. Eenmaal gewonnen voelt het bed warm aan en krijgen de grijze wolken een gouden glans. Wij zijn de beste. Onze oikofilie maakt ons niet alleen mooi, maar maakt ons intelligent. Met genoeg oikofilie in de lendenen kunnen we de hele wereld aan; sterker nog: we kunnen het

zonder die wereld stellen. De laatste keer dat ik meedeed, verloor ik mezelf in een woud van exotische woorden die ik nog nooit eerder had gehoord of gelezen. Hier klopte iets niet.

De nationale identiteit, terug van weggeweest.

Nadat we de nationale identiteit jarenlang weggemoffeld hebben, mag ze weer in vol ornaat rond paraderen. In de roes van de ontdekking kunnen nationale rituelen hun therapeutische werk doen. Onder het mom van 'liever onder elkaar dan uitgeleverd aan de haaien' worden deze rituelen aangegrepen om er een grote gemoedelijkheidsshow van te maken, waarin het buitenland niet bestaat en maatschappelijke verdeeldheid, de groeiende kloof tussen arm en rijk en Europa taboe-onderwerpen zijn.

Thuis in de Holland Show

Als relatieve buitenstaander verbaas ik me vooral over die nestdrang van de kosmopolitische Hollander. De vanzelfsprekendheid die vereist is om in de polonaise mee te hossen ontbreekt bij mij. Omdat ik nergens op aan kan sluiten, ontstaat er ruimte voor reflectie. Maar liever zou ik ergens bij willen horen. Mee willen hossen en op kop gaan in de polonaise. Mijn reflectie is dus de uitkomst van een gemis. Voor wat het waard is. Mijn gebrek aan hechting creëert afstand.

De intocht van Sinterklaas, de prestaties van het Nederlands Elftal en het Eurovisie Songfestival: deze momenten bieden ons de mogelijkheid om onze eigenheid opnieuw te ontdekken. In deze hoogmissen van de nationale cultuur mag niks misgaan. De voorspelbaarheid is deel van haar succes. Als een verloren gewaande vriend wordt met de intocht van Zwarte Piet het eigene doodgeknuffeld. In het ritueel van Zwarte Piet zien we wat we zijn: uitbundig en kinderlijk, speels en listig en artistiek en gezellig. En als het even kan succesvol. Ik zie in die omhelzing vooral het totaal negeren van de buitenwereld. Liefde maakt blind.

In dit chauvinistische carnaval raakt de rest van de wereld uit het zicht. Dronken van de aangename cocktail van oikofilie vergeten we dat daarbuiten nog een wereld is. Een wereld die ons steeds meer beheerst. Een wereld

die ons vanuit alle hoeken en gaten bespioneert en bestuurt, prikkelt en opzweept.

In de knuffelpartij met het eigene blijft de wereld op comfortabele afstand. Het roept de associatie op met de film *The Truman Show* waarin de altijd opgewekte, naïeve Truman Burbank een wereld bewoont die geheel en al op zijn noden en verlangens is afgestemd. Hij is zich er niet van bewust dat hij gemanipuleerd wordt om 24 uur per dag met zijn oikofilie samen te vallen. Wij weten beter. Wij zien dat hij gevangen is in zijn beschaving; Burbank weet van niks. Wij voelen dat zijn onwetendheid hem een vals gevoel van veiligheid geeft; hij leeft in een kaartenhuis dat elk moment kan instorten. Iedereen houdt van hem en hij houdt van Burbank. Hij is ons, wij zijn hem. Dit is het land waarin we leven. De Holland Show. De oikofilie maakt een gekunsteld, overzichtelijk eilandje in een onoverzichtelijke wereld mogelijk. Niemand hoeft ervan te weten. We zijn onze eigen Truman Show. Niemand hoeft ervan te weten.

Succes in de wereld wordt thuis stilletjes gebracht

Het verlies van autonomie wordt danig gevoeld. Het verlies is ook tastbaar. De toenemende afhankelijkheid van Russisch gas dwingt de bv Nederland zijn trans-Atlantische koers te overwegen. Aan onze principes hangt een prijskaartje. Ons huwelijk met Brussel verplicht ons tot pijnlijke compromissen. We brengen offers met onze militaire deelname aan operaties in arme islamitische landen. Het is een harde wereld daarbuiten.

Aan de oproep van de wereldgemeenschap om de universele waarden veilig te stellen, werd ruim gehoor gegeven. Vanzelfsprekend sturen we onze jongens naar Irak en Afghanistan om mogelijk te maken dat meisjes weer naar school kunnen. Het gevoel mee te doen aan een universele wederopbouw tilt ons op. Als beloning mag Nederland als gidsland aanschuiven aan de onderhandelingstafels van de grote mogendheden. Waar een klein land groot in kan zijn. Het verlicht eigenbelang agenderen vergt behoedzaam manoueveren, een diplomatieke evenwichtskunst die we tot in de puntjes beheersen. De diplomatie draait overuren. Ik benijd de minister van Buitenlandse Zaken niet: hij facebookt zich suf om het thuisfront op zijn gemak te stellen met bilaterale selfies.

De laatste jaren echter is er spanning ontstaan tussen die drang tot internationale verbondenheid en onze nationale kwetsbaarheid. Er klinkt gemor over het al te makkelijk stappen in die gevaarlijke projecten. We trekken een te grote jas aan. We moeten terug naar de bescheidenheid. En wel snel. Deelname aan het project Europa bracht ons veel, maar kost ons ook veel.

De wil van het volk lijkt ver te zoeken. 'Alles gebeurt maar,' klinkt het. Omdat alles maar gebeurt, kan uitschot en criminaliteit welig tieren. De elite kan deze pijnpunten niet meevoelen omdat ze er geen last van heeft, zo gaat de mare. Die reist met de Volvo V70 naar de Franse vakantiewoning en woont in postcodegebieden waar Braziliaanse schoonmaaksters zwart stof afnemen, terwijl Roemeense vrachtwagenchauffeurs met hun lagere tarieven de Nederlandse vrachtwagenchauffeurs aan de bedelstaf brengen. Na de Grieken, Turken en Marokkanen nu de Bulgaren en Polen. Allemaal lieden die niet delen in onze oikofilie. Wat komt, gaat niet meer weg. De kleine lettertjes van de Europese polis beloven massamigratie en criminaliteit.

Wie zijn rol in de wereld speelt, ontdekt dat die wereld een onoverzichtelijke ratjetoe is van tegenstrijdige belangen. Het is een hel waarin alles in brand staat en niks helemaal geblust wordt. De veenbrand als menselijke conditie. Hier zelfverzekerd op kunnen inspelen grenst aan waaghalzerij. Mensenrechten, zakelijke belangen en geopolitiek houden elkaar in een wurggreep. Vol afschuw wenden we ons af van het gemarchandeer en de morele uitverkoop om weg te dromen naar een wereld die niet meer bestaat. In plaats van dat we die moeilijke wereld omarmen, rennen we bangig naar huis waar de nostalgie vrij spel heeft. De oikofiel boycot de werkelijkheid.

De oikofiel en zijn spiegelpaleis

Op het moment dat mensen zich de emotionele moeite getroosten om de wereld overzichtelijk te houden, gebeurt er iets dat onze nieuwsgierigheid verdient.

De pijn van de globalisering wordt gevoeld daar waar de burger meende dat z'n plaatsje op de voorste rij gegarandeerd was. Ik noem dit

het sentimenteel-folkloristische veld. De mens is voor een derde natuur, een derde cultuur en een derde folklore.

De oikofiel bevindt zich in een spiegelpaleis waarin elke reflectie tot ontroerende, amusante en hilarische bespiegeling leidt. In dit spiegelpaleis komt de burger thuis in zijn gemoed. Hij is vrij van de angst dat het vreemde hem plotseling zal kunnen overvallen. Dit is zijn kasteel waar al jaren geen serieuze aanval meer op is gepleegd. Het voelt onoverwinnelijk. Er is geen reden om die plaats te hoeven opgeven in de wetenschap dat die plek alleen door hem ingenomen kan worden.

Die zekerheid is door de trillingen van de globalisering aan het wankelen gebracht. De aardbeving van de globalisering heeft ook het spiegelhuis bereikt. Bij elke stap die de burger in het spiegelpaleis zet, ziet hij de spiegels mee resoneren door een kracht die groter is dan zijn onschuldige voetstap. De trillingen verstoren het zelfbeeld van de spiegels. Wat is er aan de hand? In een eerste reactie grijpt de bewoner zich vast aan zijn zetel om de ergste schokken te doorstaan. Eenmaal daarvan bijgekomen ontstaat er ruimte om zijn angst onder ogen te zien. 'Dit niet nog een keer!'

Expats die willen integreren, stuiten op felle weerstand

De oikofiel ziet zijn eigen bijdrage aan de wereld niet meer en overschat de invloed van het kwade buitenland. De angstreflex ondermijnt het relativerende perspectief. We zijn als het kind dat overmatig verwend door moederliefde al panisch wordt van een wesp in de zomer.

Waar in de Nederlandse cultuurgeschiedenis het contact met het vreemde altijd als voorbeeld werd gesteld voor onze kosmopolitische, inventieve omgangsvormen, hebben we moeite te accepteren dat diezelfde buitenlandse wereld zich ook graag in ons nestelt.

Dat buitenland kan rekenen op gereserveerdheid en beleefde weerstand. De buitenlander moet zich bewijzen zonder dat precies duidelijk is in wat. Zo doolt hij jaren rond in Nederland, aan zijn lot overgelaten. Expats kunnen over de weerstanden meepraten. Xenofobie is het niet, het is iets anders: de oikofilie verhindert dat we de vreemdeling op waarde weten te schatten als een gelijke aan ons, met dezelfde rechten en plichten als wij en dezelfde drang naar zelfverwezenlijking als wij. De obsessieve oikofilie, liefde voor het eigene, houdt de deur gesloten voor de nieuwsgierige buitenstaander. Met de oikofilie zetten we onszelf buitenspel.

Een geliefd onderwerp onder expats is roddelen over de geslotenheid van de Nederlanders. Wie Nederlands wil spreken, wordt in het Engels afgewimpeld. Afspraken maken gaat met een agenda en men plant maanden vooruit. Relaties die op het werk worden gelegd zijn geen garantie voor vriendschap. De Nederlander houdt, in tegenstelling tot de Engelsen en Italianen, werk en privé strikt gescheiden. Het talent voor het spreken van een mondje over de grens stokt hopeloos wanneer men buitenlandse bureaus heeft. Dan past ons onverschilligheid in haastig doorlopen en de blikken neerslaan wanneer de wegen elkaar kruisen.

Culturen die op een lage status kunnen rekenen, maken in het domein van de oikofilie al helemaal geen kans. De Arabische, Turkse en Perzische beschavingen krijgen nauwelijks voet aan de grond in Nederland. Pas in de keuken ontstaat er iets van culturele kruisbestuiving. Daar regeert de dictatuur van de smaakpapillen, die verordonneert dat het eenzijdige dieet doorbroken moet worden met specerijen en kruiden. In het naar binnen werken van het exotische eten stapt men uit zijn oikofilie om de wereld even te proeven. Is het kosmopolitische uitstapje verteerd, dan gaat men weer over tot de orde van de dag.

Vooralsnog is de Nederlandse delta heel succesvol gebleken in het op gepaste afstand houden van dat buitenland. De Nederlandse identiteit staat als een huis. Wellicht wat te sterk. De oikofilie is niet alleen een liefde die verstevigt, maar ook blind maakt voor wat daarbuiten leeft, terwijl het sterke zelfbewustzijn juist een ontspannen omgang met de wereld rechtvaardigt.

Het Eurovisie Songfestival en de Hollandse utopie van Ding-e-Dong

Nederland droeg zijn kosmopolitische veren met trots. Het was krachtig. *There will be no sorrow/When you sing tomorrow*. Er was een tijd waarin Nederland de wereld liefhad.

In 1975 won het Nederlandse Teach-In het Eurovisie Songfestival. Misschien is *Ding-e-Dong* wel het eerste Eurovisie Songfestival-liedje dat de realiteit van de globalisering serieus nam. Wie bij de wereld wilde horen, moest laten zien het vormenspel van die wereld tot in de puntjes te beheersen, inclusief bonte uitdossing en flirterige oogopslag. En dat lukte Teach-In. *And the world looks sunny/Everyone is funny*. Met dit liedje liet

Nederland zien dat het zijn rol als kosmopolitisch gidsland serieus nam. Weliswaar met een knipoog, maar toch.

In het liedje wordt het verlangen om weg te komen van de benauwende Nederlandse cultuur bezongen. Het was je individuele plicht om uit de hypnotiserende staat van de oikofilie te geraken.

In het liedje worden bloemen geplukt, wordt de zon omarmd en is men vrij van zorgen. Vrijgemaakt van de oikofilie ontstaat er ruimte om de wijde wereld met zijn aantrekkelijke proposities te omarmen.

In *Dinge-Dong* zijn alle mogelijke verwijzingen naar de polder afwezig, wat opmerkelijk is, omdat het liedje bij de nationale voorronde nog in de Nederlandse taal werd gezongen.

Dit is Nederlands handreiking naar de wereld: een warm en aanstekelijk samenvallen met universele waarden.

Het liedje won omdat het zo nadrukkelijk on-Nederlands was en een appèl deed op ons aangeboren gevoel voor medemenselijkheid. Een appèl dat nog steeds doorklinkt in de huidige Nederlandse muziek.

Het talent van Nederlandse muzikmakers om ogenschijnlijk simpele melodielijnen te vermengen met de contemporaine smaak horen we terug in de beats van de house-generatie en later de dancemuziek. De Nederlandse techno is een miljardenindustrie geworden. DJ Tiësto stijgt samen met zijn gehoor uit boven het gewoel. Wij zijn allen broeders! Laat je oikofilie maar thuis, word één met de rest. Laat de beat zijn werk doen!

In de ban van de oikofilie zijn we blind geworden voor ons aandeel in de wereldcultuur.

Veertig jaar later wachten we tandenknarsend opnieuw op het Songfestival-succes. Een hippe zanger moet met een goed uitgevoerd polderlied Nederland weer keihard op de kaart zetten. De kansen om op dat podium een overwinning te behalen zijn miniem. In een flink uitgedijd deelnemersveld zijn de oude allianties van elkaar punten gunnende buurstaten door de nieuwe wereldorde volledig verkruid. Het oude spelletje wordt ook door de nieuwe deelnemers met verve gespeeld.

De droom spat uiteen op de werkelijkheid. Onze rol is die van prachtige verliezer. Mooi, maar geen prijs. Te klein, te Hollands, te weinig internationaal. Om de frustratie te kanaliseren, geven we af op de platheid en ranzigheid van de deelnemende Oost-Europese landen die in uitzinnige vermommelingen stampend op de zoveelste techno-beatdreunen proberen de show te stelen. Boris ziet eruit als een aan testosteron verslaafde bodyguard. Natasja lijkt op een... nou ja, we weten het al. Niks zeggen.

En toch zijn deze deelnemers Hollandser dan we willen toegeven. Zij zijn de Teach-Ins van onze tijd. De muziek van de nieuwe landen is sterk beïnvloed door de Nederlandse dance, house en techno. Aan het succes van die landen draagt Nederland op indirecte wijze bij. De Oost-Europeanen kopiëren gretig de Hollandse sjablonen. Deze wetenschap is een schrale troost: nul punten is nul punten.

We worden met onze eigen wapens verslagen. Onze ziekelijke oikofilie verhindert dat we dit zien. Verhindert dat we vrede hebben met onze voor-aanstaande rol.

Dinge-Dong herhaalt zich, deze keer alleen in Moskou en Ljubjana. De droom van de zangers van toen is uitgekomen: een wereldgemeenschap is echt mogelijk! Er vindt een muzikale uitruil plaats waarin copyright en oorsprong niet belangrijk zijn.

Gaan we die bril nog afzetten?

We kijken naar de globalisering door een myopische bril. Wat is het voor neiging in ons om de open blik te laten varen zodra de nationale sentimenten in het geding zijn? De kwetsbaarheid van een klein land zorgt voor kopzorgen. Maar dat is niet het hele verhaal. We zijn relatief klein, omdat Nederland als economische speler boven heel wat grote landen uittorent. We zijn groot en klein tegelijkertijd. Het grote en kleine dat we zijn maakt ons continu schizofreen over onze positie in de wereld. Met oikofilie proberen we deze contradictie toe te dekken. We zijn groot en klein en dat maakt ons zo goed. Onder de frustratie over de magere resultaten bij het Songfestival loert de angst om wat zeker en vast leek – de geschiedenis – voorgoed kwijt te raken.

Es war einmal voor Oranje

De periode tussen 1974 en 1998 was een overzichtelijke periode: we zouden nooit meer winnen van de Duitsers. Mettertijd kreeg het iets heroïsch om de onderliggende partij te zijn. Wonden likken als nationaal tijdverdrijf. De collectief gevoelde frustratie had ook een helende uitwerking: we zijn een klein land dat Goliaths aan het wankelen brengt! Dat we net niet winnen, doet niets af aan onze superieure instelling en speelstijl.

Toen het Nederlands elftal van Duitsland begon te winnen, moesten we af zien te komen van onze slachtofferrol. Op tactisch vlak wonnen ze, op moreel vlak bleven die Duitsers ondergeschikt aan ons. Het voelde als een historische wetmatigheid. Dat deze sportieve verhoudingen allang niet meer opgingen, was de neutrale toeschouwer allang duidelijk. De laatste vijftien jaar laat een wat evenwichtiger balans zien in de clashes tussen 'ons' en 'hen'. Wat wel bleef, was het onderscheid tussen onze schone ethiek en hun vuile, op resultaat gerichte spel. Dat zou gelukkig niet veranderen. Totdat in 2010 het einde van dit tijdperk zich aandiende.

De klad kwam erin toen een Nederlandse coach besloot om in een harde, geglobaliseerde wereld Realpolitik te gaan bedrijven met een strategie die afgekeken was van onze oosterburen. Spelen om niet te verliezen.

Dit resulteerde in een Duitse speelstijl op het wereldkampioenschap voetbal in Zuid-Afrika. Het resultaat werd bejubeld, maar de achterliggende on-Nederlandse ideologie (hard en cynisch, opportunistisch en soms wat laf) moest keihard afgewezen worden. Zo spelen wij niet.

Nederland moest trouw blijven aan zichzelf. De finale werd verloren, collectief slaakte men een zucht. De geschiedenis herhaalde zich. De volgende ochtend werd onmiddellijk een restauratie van het Oranje-spel in gang gezet. Nieuwsblad *De Telegraaf* ging voorop onder leiding van de grillige, anarchistische Johan Cruyff. Aan hem was het om de Oranje-speelstijl didactisch te corrigeren. Hij had niet van dit Oranje genoten, formuleerde hij, daarmee het humeur van de natie vertolkend. Je kon niet verliefd worden op dit elftal. Alsof het voetbal in Zuid-Afrika enkel en alleen bestond om tegemoet te komen aan de hedonistische verlangens van een onverzadigbaar televisiepubliek. En zo werd de oude orde – zo leek het – weer hersteld. Voor het Nederlandse spel moesten we ons wenden naar de oosterburen. De Duitsers!

Commentatoren bleven er maar op wijzen dat het Oranje-spel door de Duitsers werd gespeeld. Brille en spontaniteit was bij de oosterburen te vinden, niet bij ons. We zijn verslagen met onze eigen wapens, en net als bij het liedjesfestival zorgt dit voor verwarring. We worden ook hier met de neus op de feiten gedrukt: de wereld waarin we leven is er een van continue uitwisseling, verandering en aanpassingsstrategieën. In deze wereld is alles leentjebuur. Wat zo onvervreemdbaar leek, wordt gekopieerd. Onze cultuur reist de wereld over en vindt nieuwe reisbestemmingen.

Het gevoel bij het voetbal is dat we onze strategieën te makkelijk hebben weggegeven. We zijn als het ware outsmarted. We hebben onszelf uitverkocht. O, vermaledijde globalisering!

In beide gevallen is de verliezer het gevoel van dat typische eigene waardoor we ook in de knel komen met ons verleden – juist dat verleden dat ons zo uitbundig te hulp schoot elke keer als het heden teleurstelde. Het was altijd zo geweest, het zou altijd zo blijven.

Op dit moment van schrijven kijk ik naar het schaatsen op de Olympische Spelen in Sotsji. Nederland heerst. Het is elke avond polonaise in de huiskamers en het Holland Heineken House. De oikofiel staat aan de bar en kijkt met glanzende ogen om zich heen. Voor één keer zijn we echt de beste in een sport waar de rest van de wereld geen aandacht voor heeft. Maar wat maakt het uit, medailles zijn medailles en die kan niemand van ons afpakken. De collectieve roes geeft ons het gevoel een wereldmacht te zijn, een soort van Verenigde Staten. Misschien is 2014 het jaar waarin het schaatsen het voetbal van de troon stoot als volkssport nummer één.

Zwarte Piet, ik hoor je wel, maar ik zie je liever niet

Net toen we – de Oranje-wonden gelikt en de discodreun uit het oor – meenden te kunnen aansterken met een beker chocolademelk, een mooi refrein en wat leuke cadeaus, kwam een gehavende Zwarte Piet opdagen om te vertellen dat zijn aanwezigheid niet meer vanzelfsprekend is. Hij is tot ongewenste vreemdeling verklaard door nota bene vreemdelingen zelf. Wat is hier aan de hand? Zwarte Piet zit met de handen in het haar. De tranen rollen over de ogen. Op Facebook steken miljoenen vrienden hem een hart onder de riem. Baten doet het niet. Hij mag er niet in.

Sinterklaas staat zich op de achtergrond af te vragen waar het mis heeft kunnen gaan en onderdrukt – voor de duur van het moment, want het is nog te vroeg om schuldigen aan te wijzen – zijn teleurstelling en toorn.

‘Wat is er Zwarte Piet, je kijkt zo triest? We hadden je toch wat opgewekter verwacht.’

‘Ach, het is kommer en kwel, heb je het niet gehoord? Ik ben ongewenst.’

‘Wat zeg je me nou? Ongewenst. Wie haalt dat nou in z’n hoofd? Iedereen houdt toch van je?’

‘Niet iedereen houdt van me.’

Zo heftig komt deze mededeling aan dat Sinterklaas vol ongelooft het hoofd schudt. ‘Dit is niet te geloven. Geen sprake van. Wij zijn de meest geliefde personages in dit land. Wie ons niet liefheeft, heeft zichzelf niet lief.’

‘De zelfhaat zit zo diep in dit land,’ jammert Zwarte Piet.

‘Als niet iedereen van je houdt, houdt niemand van je,’ zegt Sinterklaas, en neemt Zwarte Piet in de armen om hem te troosten.

‘En toch is het zo. Houd op met vragen, laten we teruggaan naar Spanje, Sinterklaas. Weg van deze vreselijke plek.’

‘Maar wie zou ons haten?’

‘Mensen met een donkere huidskleur in dit land stellen onze aanwezigheid niet meer op prijs. Onze gestalte zou een oude uitdrukking van de onderdanigheid van de zwarte mens zijn; een koloniaal artefact beladen met racistische motieven. Weg ermee, roepen ze. Weg met ons.’

‘De schrik slaat me om het hart, Zwarte Piet. We hebben alles te danken aan onze unieke symbolische lading die vrolijkheid en speelsheid uitstraalt. Dit is echt een ramp. Hoe komen ze toch aan al die ideeën?’

‘De geschiedenis, Sinterklaas, de geschiedenis.’

De kinderen begrijpen er niks van, de ouders maar een klein beetje meer. De globalisering slaat nu ook op de poorten van de kinderfantasie. De laatste plek waar we van dachten dat we die konden vrijwaren van de hinderlijke aanwezigheid van die kritische buitenwereld. Sinterklaas is het smeltpunt van de oikofilie. Een buitenlander vergezeld door zijn onderdanige knechten geeft ons de welverdiende cadeaus. In de gehanteerde spelvorm draait alles om de afgedwongen beloning door goed gedrag. Wij zijn zoet geweest. Wij zijn eerlijk geweest. Wij zijn lief geweest.

Natuurlijk zijn we dat niet, maar dat mag de pret niet drukken. Als de buitenlander uit is geschonken, keert hij met rasse schreden terug naar zijn verre, mythische buitenland waar hij een jaar lang slaapt om ergens in oktober weer in de supermarkten en Hema's te ontwaken.

Langzamerhand beseffen we dat we met het opgaan in het grotere geheel onderdeel worden van een nieuwe wereldorde. Dat niet alleen onze toekomst een andere zal zijn, maar dat ook ons nostalgische verleden erdoor gekleurd, vervormd en veranderd wordt.

Het is tijd voor een adieu, het is tijd voor een omhelzing van het heden. Op dit moment wordt aan een spectaculaire, spannende geschiedenis gebouwd.

Om dat met kracht en inspiratie te kunnen doen, wordt het ook tijd om de oikofilie te bestrijden. Ze zit ons meer in de weg dan dat ze ons stuurt. Oikofilie is een slechte raadgever. Ze brengt een vertekening aan in de relatie met de wereld, waardoor we onszelf zwakker voelen dan we zijn. Tegelijkertijd zorgt het teveel aan oikofilie ervoor dat we het buitenland niet welkom kunnen heten. Een teveel aan oikofilie sust onze oordeelskracht in slaap en trekt het kosmopolitisme in twijfel. Het ondermijnt ons zelfvertrouwen en versterkt de zelfgenoegzaamheid. Oikofilie is de ziekte van deze tijd. Om van deze ziekte af te komen moeten we hulptroepen inroepen. Die zijn er in voldoende mate. In de grote steden en in de provincie stikt het van de Nederlanders van wie we kunnen leren naar de wereld te kijken. Het zijn migranten van het eerste uur, ingeburgerde migranten, vluchtelingen en asielzoekers, expats en vrije vogels. Zij weten hoe het is om je te handhaven in een complexe wereld waarin gelaveerd moet worden tussen het verbrokkelde verleden, het onzekere heden en de opwindende toekomst. Zij zijn burgers van Nederland en burgers van de wereld. Zij hebben Nederland zien veranderen door hun aanwezigheid. Zij kunnen die schat aan ervaring vandaag nog teruggeven. Zij zijn het potentieel van Nederland. Die zij, dat zijn wij.

Burgerbetrokkenheid bij internationale samenwerking Lessen voor de participatie- maatschappij

Sara Kinsbergen en Lau Schulpen

‘Bigboss had inmiddels ontdekt dat de Hollanders zich verantwoordelijk voelden voor praktisch alle ellende en armoede in deze wereld. De vraag was alleen hoe deze schuldgevoelens het best in goede banen zouden kunnen worden geleid’ (Van den Heuvel 2008: 15).

Een groot aantal Nederlandse burgers tracht via kleinschalige, vrijwillige ontwikkelingsorganisaties (zogenaamde Particuliere Initiatieven of PI’s) een actieve bijdrage te leveren aan de strijd tegen armoede, ongelijkheid en uitsluiting wereldwijd. De overheid en gevestigde ontwikkelingsorganisaties hebben tegelijk hoge verwachtingen van deze initiatieven – en dan vooral van de bijdrage die ze kunnen leveren aan een versterkt Nederlands draagvlak voor internationale samenwerking. Deze verwachtingen gaan gepaard met kritiek op de rol van deze burgerinitiatieven in ‘het zuiden’. In deze bijdrage presenteren we een terugblik op twintig jaar samenwerking tussen PI’s, gevestigde ontwikkelingsorganisaties en de Nederlandse overheid. Deze reconstructie geeft inzicht in het belang dat verschillende partijen door de jaren heen hebben gehecht aan burgerparticipatie op het gebied van internationale samenwerking. Ook belichten we kritisch de rol van Particuliere Initiatieven ‘hier’ (in Nederland) en ‘daar’ (in ontwikkelingslanden) en stellen we de vraag welke lessen die PI’s ons leren voor de participatiesamenleving.

Het Particulier Initiatief als draagvlakvehikel

Burgers en ontwikkelingssamenwerking: van 'cheque-book activism' tot doe-het-zelvers

Van 1975 tot en met 2012 was Nederland een van de weinige westerse donorlanden die zich consequent aan de internationale afspraak hield om 0,7% van het BNP aan internationale samenwerking uit te geven. Maar niet alleen van overheidswege is Nederland lang het beste jongetje van de klas geweest. Ook de individuele burger legt een grote geefbereidheid aan de dag bij ontwikkelingssamenwerking. En die geefbereidheid aan goede doelen toont zich niet alleen tijdens nationale acties, zoals het Glazen Huis en Giro 555-acties naar aanleiding van de aardbeving op de Filipijnen, maar ook daarbuiten.

Dat is opvallend, omdat er meerdere redenen te noemen zijn die het doneren aan dergelijke goede doelen op het gebied van ontwikkelings-samenwerking minder voor de hand liggend maken. Door de fysieke afstand tussen Nederland en ontwikkelingslanden 1) zijn problemen niet altijd even zichtbaar, 2) kunnen we de effecten van onze donaties niet direct terugzien, en 3) is het lastiger ons te identificeren met de doelgroep. Bovendien 4) houden ontwikkelingsorganisaties zich bezig met grote en complexe problemen, en 5) komen de geleverde inspanningen van die organisaties ons of onze directe omgeving niet (direct) ten goede.

Desondanks staan Nederlanders internationaal bekend als een vrijgevig volk. Wat betreft doneergedrag staat Nederland internationaal op de zesde plaats (met 69% van de bevolking die zegt te doneren) en scoren van de Europese landen alleen het Verenigd Koninkrijk en Ierland (iets) beter (CAF 2013). In internationaal perspectief valt vooral ook de vrijgevigheid op het gebied van internationale samenwerking op. In 2011 doneerden Nederlandse huishoudens ruim 280 miljoen euro aan dergelijke goede doelen (Wiepking et al. 2013). Daarmee eindigt internationale samenwerking – na gezondheidszorg en kerkelijke en levensbeschouwelijke doelen – op een derde plaats in de top van goededoelensectoren. Onderzoek van de Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO) (Boonstoppel en Van Elfrinkhof 2013: 22) leert dat 'de meerderheid van de Nederlanders [...] vaste donateur [is] van één of meerdere goede doelen' en dat 'iets minder dan de helft [...] geeft aan goede doelen op het terrein van ontwikkelingssamenwerking'.

Nederlanders geven echter niet alleen hun geld, maar ook hun tijd. Wat betreft vrijwilligerswerk hoeft Nederland zelfs geen enkel Europees land voor te laten gaan (al zegt een gelijk percentage van de Ieren aan vrijwilligerswerk te doen) (CAF 2013). Hoewel de sectoren sport en gezondheidszorg beduidend hoger scoren, zet 2% van de Nederlanders zich vrijwillig in voor ontwikkelingshulp (Boonstoppel en Van Elfrinkhof 2013: 23): mensen die met de collectebus rondgaan voor een van de grote Nederlandse ontwikkelingsorganisaties, folders versturen, enzovoort. Een deel van deze vrijwilligers gaat echter nog een stap verder. Nederland kent een groot aantal mensen die zelf een kleinschalige, vrijwillige ontwikkelingsorganisatie opzetten of actief zijn in zo'n organisatie (Beerends en Broere 2004; Kinsbergen en Schulpen 2010; Van den Berg en De Goede 2012).

In Nederland staan dergelijke kleinschalige, vrijwillige ontwikkelingsorganisaties bekend als Particuliere Initiatieven (PI's). Het gaat om een diverse groep burgers die om uiteenlopende redenen besluit om zich actief in te zetten voor een wereld zonder armoede, uitsluiting en ongelijkheid: een gepensioneerd koppel dat na een vakantie in Kenia besluit een school te ondersteunen, jongeren die na een vrijwilligersvakantie in Ghana een stichting oprichten ter ondersteuning van een weeshuis, of migranten die in hun geboortedorp of dat van hun ouders trachten bij te dragen aan verbeterde leefomstandigheden. Als zodanig zijn deze burgers de vleesgeworden vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking. Anders gezegd: ze zijn de uitkomst van een proces waarin niet altijd kundige groepen in de samenleving actief worden op het terrein van ontwikkelingssamenwerking, dat voorheen werd gerekend to het exclusieve domein van bilaterale (donorlanden zoals Nederland), multilaterale (intergouvernementele organisaties zoals de Verenigde Naties) en civilaterale (niet-gouvernementele organisaties zoals Oxfam Novib) actoren (Kinsbergen en Schulpen 2010).

Volgens Develtere en Stessens (2006) zijn deze laatste drie – ook wel traditionele of klassieke actoren genoemd – ontstaan 'omwille van het ontwikkelingsprobleem of de Noord-Zuidproblematiek en de behoefte om daar een deskundig antwoord op te geven'. Voor deze gespecialiseerde organisaties is ontwikkelingssamenwerking 'hun primaire doelstelling en [...] hoofdacitiviteit' en tezamen vormen ze een 'eigen ontwikkelingsgemeenschap [...] met eigen waarden en normen, een eigen jargon, eigen omgangsrituelen, een eigen kijk op de wereld'. Particuliere Initiatieven (hier geplaatst onder het filanterale kanaal of, voor Belgische lezers, de vierde pijler) zijn daaren-

tegen 'niet ontstaan [...] omwille van de ontwikkelingssamenwerking' maar '[o]mwille van een confrontatie met de globaliserende wereld'. Voor hen is ontwikkelingssamenwerking 'niet het vertrek- maar wel het eindpunt', al voeren ze in de praktijk projecten uit die 'op de klassieke ontwikkelings-samenwerking lijken'.

Het proces van vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking is het resultaat van *push-* en *pull*-factoren. Er is enerzijds sprake van de hervorming van de verzorgingsstaat. De overheid neemt niet langer de rol op zich van een beschermende vader die van de wieg tot het graf voor zijn burgers zorgt (Arts 2004: 1), maar laat in toenemende mate taken over aan de burger. Die burger eist tegelijkertijd een actievere rol op. Vooral het proces van individualisering maakt dat burgers zichzelf steeds meer zien als 'ontwerpers en uitvoerders' van hun eigen leven (Schnabel 2004: 53). Deze processen resulteren in een 'doe-democratie' met actieve burgers die in verschillende sectoren een rol gaan spelen. Anders gezegd: ze resulteren in een groeiende directe solidariteit (via de samenleving) en een afnemende indirecte solidariteit (via de overheid) (RMO 2013a).

Ook Particuliere Initiatieven op het gebied van ontwikkelingssamenwerking zijn het resultaat van deze *push-* en *pull*-factoren en zijn daarmee een uitingvorm van directe solidariteit. Daarnaast is het proces van globalisering van grote invloed op het ontstaan van deze kleinschalige, vrijwillige ontwikkelingsorganisaties. Toegenomen reis- en communicatiemogelijkheden maken dat een groter aantal mensen op de hoogte is van, en geconfronteerd wordt met, de leefomstandigheden van mensen in ontwikkelingslanden. Het is met name een reis of langer verblijf in het buitenland en de confrontatie met armoede waardoor men het besluit neemt om een actieve, directe bijdrage te gaan leveren aan een wereld zonder armoede, ongelijkheid en uitsluiting; een besluit dat vaak snel is genomen.

PI's bestaan uit vier à vijf mensen en hebben een gemiddeld jaarbudget van zo'n 50.000 euro ter beschikking. Dat geld geven ze vooral uit aan projecten op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg in landen als Kenia, Ghana, India en Indonesië. Hoewel dergelijke initiatieven ongetwijfeld al veel langer bestaan (en sommige in de loop der tijd zijn uitgegroeid tot onderdeel van de klassieke actoren), is het idee dat het aantal PI's vooral in de afgelopen tien jaar sterk is gestegen door de hierboven beschreven macro-ontwikkelingen, zoals de hervorming van de welvaartsstaat en

het proces van individualisering en globalisering. Naar schatting telt Nederland momenteel enkele duizenden van deze PI's.

PI en de gevestigde orde: een schijnhuwelijk?

De groei van het PI zorgde er ook voor dat de overheid zich in toenemende mate geconfronteerd zag met deze 'alternatieve' spelers op het gebied van internationale samenwerking. Ze vroegen bijvoorbeeld om advies bij de ambassades in de landen waar ze projecten opzetten of ze klopten aan bij het ministerie van Buitenlandse Zaken met het verzoek om financiële ondersteuning. Directe ondersteuning vanuit de overheid lag echter minder voor de hand, al was het maar vanwege de gedachte dat het ondersteunen van vele kleine projecten van vele kleine organisaties de capaciteit van het ministerie verre te boven zou gaan. Tegelijkertijd zag de overheid wel potentieel in deze actieve burgers, en dan vooral vanuit een draagvlakperspectief.

De gedachte daarachter was feitelijk simpel: PI's werden primair gezien als brug om toegang te krijgen tot burgers die niet betrokken waren bij ontwikkelingssamenwerking, om diezelfde burger te vertellen over en te overtuigen van het belang van ontwikkelingssamenwerking en hen zo achter het beleid van de Nederlandse overheid te scharen. Anders gezegd: het Particulier Initiatief werd opgevat als middel om het draagvlak voor internationale samenwerking te versterken of, nog beter, te vergroten. Primair ging het daarbij overigens vooral om het versterken van het belang dat burgers hechten aan ontwikkelingssamenwerking en steun voor het budget dat de Nederlandse overheid daarvoor beschikbaar stelde. Vanuit die gedachte startte de overheid begin jaren negentig onder toenmalig minister Pronk met het subsidieprogramma Kleinschalige Plaatselijke Activiteit (KPA), dat sinds 1994 onder uitvoering van de NCDO viel. In de zestien jaar dat het programma bestond, ondersteunde de overheid via het KPA-programma de Particuliere Initiatieven met 73,5 miljoen euro (Hento 2011).

Onder minister Van Ardenne (2002-2007) werd deze (indirecte) overheidssteun voor het Particulier Initiatief verder uitgebreid. Vijf van de zes toenmalige medefinancieringsorganisaties (Oxfam Novib, Cordaid, ICCO, Hivos en Plan Nederland) openden onder de parapluorganisatie Linkis elk een loket waar PI's terecht konden voor financiële steun. Ook deze gevestigde ontwikkelingsorganisaties zagen draagvlakpotentieel in de actieve groepen van burgers. Uiteraard hoopten zij niet alleen het draagvlak voor

ontwikkelingssamenwerking in algemene zin of het overheidsbeleid in het bijzonder te vergroten via ondersteuning van PI's, maar ook het draagvlak (de bekendheid, de steun) voor hun eigen organisatie. Al met al waren dit 'de vette jaren' voor het Particulier Initiatief. Niet alleen omdat opeenvolgende ministers hun steun uitspraken, maar vooral omdat het aantal financieringsmogelijkheden toenam en beschikbare budgetten stegen (Knapen 2012; TK 2008/2009; Van Ardenne 2004; Van der Velden 2007; TK 2012/2013).

In de opzet van de verschillende ondersteuningsprogramma's werd de instrumentele benadering van het PI, waarin het belang van draagvlak primeerde, goed duidelijk: in ruil voor een financiële bijdrage aan een ontwikkelingsproject werd het PI verwacht activiteiten in Nederland op te zetten. Via deze activiteiten zouden burgers geïnformeerd worden over onder andere de situatie in ontwikkelingslanden en het belang van ontwikkelingssamenwerking. Vreemd genoeg werd de aanname dat het ondersteunen van deze actieve wereldburgers ten goede zou komen aan het draagvlak voor internationale samenwerking niet getoetst door de overheid, noch door de betrokken ontwikkelingsorganisaties. Financieringsorganisaties registreerden het soort activiteiten dat werd opgezet (bijvoorbeeld een informatiebijeenkomst of sponsormiddag) en het aantal en mogelijk type mensen (bijvoorbeeld jongeren) dat daarmee werd bereikt. Inzicht in het daadwerkelijk effect van al deze activiteiten op het draagvlak werd echter niet actief gezocht.

De 'magere jaren'

Vanaf 2008 vond een kentering plaats. Budgetten werden teruggeschoefd, criteria werden aangescherpt en het aantal financieringsmogelijkheden liep sterk terug. Toenmalig minister Koenders (DGIS 2009) stelde dat organisaties die overheidssubsidie ontvingen nog maar maximaal 4% van die subsidie mochten besteden aan het ondersteunen van Particuliere Initiatieven. Nog belangrijker was de bepaling dat projecten van Particuliere Initiatieven die in aanmerking wilden komen voor cofinanciering, moesten aansluiten bij de regionale en thematische focus van de financierende organisaties en dat in de beoordeling van de PI-aanvragen de kwaliteit van het werk in de ontwikkelingslanden centraal moest staan. Waar voordien PI's vooral benaderd waren vanuit hun (vermoedelijke) draagvlakfunctie, stond met deze beleidswijzigingen dus opeens hun beoogde bijdrage aan armoedebestrijding centraal.

De draagvlakfunctie werd echter niet volledig aan de kant geschoven. Een nieuw fonds zag het licht, waar onder andere PI's bij terecht konden voor financiering van hun activiteiten: de Subsidiefaciliteit voor Burgerschap en Ontwikkelingssamenwerking (SBOS). Voorwaarden om in aanmerking te komen voor financiering werden door de minister als volgt omschreven:

'[...] of deze voor subsidiëring in aanmerking komen, hangt uiteindelijk af van de mate waarin de activiteit bijdraagt aan verandering van kennis, houding en gedrag in Nederland. In die gevallen waarin activiteiten plaatsvinden in ontwikkelingslanden vind ik dat er aantoonbaar een brug geslagen moet worden tussen 'daar' en 'hier'. Verder moet er een duidelijke betrokkenheid zijn van de lokale bevolking en sprake zijn van positieve effecten op de situatie in ontwikkelingslanden' (TK 2008/2009).

Binnen dit programma stond het versterken van Mondiaal Burgerschap centraal. De criteria voor deze activiteiten waren niet de minste. Mensen turven bij de ingang van een fondsenwervingsbijeenkomst volstond niet langer. Het ging om het opzetten van programma's die in de opzet en uitvoering gericht waren op gedragsverandering 'hier' (in Nederland) met effect 'daar' (in ontwikkelingslanden). In de drie financieringsrondes die dit programma uiteindelijk kende, diende slechts een zeer beperkt aantal PI's een aanvraag in en werden er nog beduidend minder gehonoreerd. De programmadoelstellingen met de sterke nadruk op het versterken van mondiaal burgerschap sloten duidelijk niet aan bij de doelstellingen van PI's. Waar PI's met hun werkzaamheden eerder nog konden manoeuvreren binnen de kaders van de financieringsprogramma's en ook aan de draagvlakeisen konden voldoen, was dit met de strengere eisen binnen SBOS niet langer mogelijk.

Het Particulier Initiatief als armoedebestrijder

Belangrijker dan die strengere eisen is dat het SBOS-programma tegelijk een laatste stuiptrekking van de 'PI's-zijn-goed-voor-draagvlak'-gedachte vormde. Bovendien: het was niet alleen een laatste, maar ook nog een zeer tijdelijke stuiptrekking. SBOS was een van de eerste slachtoffers van de toenemende bezuinigingen op internationale samenwerking en heeft slechts

twee jaar gedraaid. Dat versterkt alleen maar de beleidswijziging naar PI's als ontwikkelingsorganisaties die Koenders in 2009 van overheidswege inzette. Die beleidswijziging moet als een belangrijke stap in de goede richting worden gezien.

Voor een deel is het een goede ontwikkeling, omdat de gedachte dat PI's goed zouden zijn in het vergroten van draagvlak voor internationale samenwerking nooit is aangetoond. Onderzoeken van Brok en Bouzoubaa (2006) en van Smeets (2009) laten onafhankelijk van elkaar zien dat als er al sprake zou zijn van een effect op het draagvlak, het zou gaan om een verdieping van het reeds bestaande draagvlak. Met hun activiteiten bereiken veel PI's namelijk vooral mensen die al een zekere betrokkenheid hebben bij ontwikkelingssamenwerking. Preken voor eigen parochie lijkt een feit. Bovendien: de meeste draagvlakactiviteiten die PI's opzetten kunnen worden getypeerd als fondsenwervende activiteiten. En dat waren nu juist de activiteiten die volgens het ministerie niet meer onder de noemer draagvlak mochten vallen (TK 2008/2009).

Zelfs als PI's erin zouden slagen het draagvlak te vergroten of versterken, moet de vraag worden gesteld welk soort draagvlak men dan zou creëren. Zou het dan gaan om algemene steun voor ontwikkelingssamenwerking of juist om steun voor PI's zelf ten koste van de steun voor gevestigde ontwikkelingsorganisaties? En zou het gaan om het creëren van steun voor de meer klassieke vormen van ontwikkelingssamenwerking (waaronder veel van het werk van PI's te scharen is) ten nadele van steun voor structurele verandering?

Wellicht van nog groter belang is het feit dat in die draagvlakgedachte zelden of nooit is gevraagd wat PI's er nu zelf van vinden. Die Particuliere Initiatieven realiseerden zich ongetwijfeld dat aan de basis van de samenwerking tussen hen en gevestigde ontwikkelingsorganisaties verschillende doelen ten grondslag lagen. Ze waren zich ervan bewust dat hun projecten werden medegefinancierd door een aantal gevestigde ontwikkelingsorganisaties omwille van hun veronderstelde bijdrage aan het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking, terwijl ze zelf het bijdragen aan armoedebestrijding als hun belangrijkste doel zagen. Sterker nog: Particuliere Initiatieven erkenden het belang van draagvlakversterking zeker, maar zagen zichzelf niet als de meest aangewezen actoren om hieraan te werken. Die bal legden ze vol overtuiging neer bij de traditionele organisaties, uiteenlopend van internationale organisaties tot de NCDO tot het ministerie van Buitenlandse Zaken (Kinsbergen en Schulpen 2010).

De omslag van draagvlak naar ontwikkelingswerk legt een evenwichtigere basis tot samenwerken tussen de traditionele actoren en het Particulier Initiatief. In toenemende mate wordt in de ondersteuning van het PI ook vertrokken vanuit de gedachte dat PI's een bijdrage willen leveren aan armoedebestrijding en is de aandacht dus verschoven van nationaal (Nederlands draagvlak) naar internationaal (wereldwijde armoedebestrijding). Dat betekent ook meer aandacht voor de kwaliteit van het werk van PI's in ontwikkelingslanden. Die aandacht is terug te vinden in aangescherpte criteria, maar ook in het feit dat het aantal trainingen voor PI's door subsidieverstrekkers vooral vanaf 2010 sterk is toegenomen.

Gezien de kritische geluiden uit meerdere studies naar het PI als ontwikkelingswerker (Brok en Bouzoubaa 2005; Kinsbergen 2006; Chelladurai 2006; Schulpen 2007; Kinsbergen 2007; Kinsbergen 2014) is het begrijpelijk dat in die trainingen groot belang wordt gehecht aan thema's als effectiviteit, eigenaarschap en duurzaamheid. Hoewel deze studies erkennen dat de diversiteit binnen het PI-veld groot is, komen zij over het algemeen tot de conclusie dat PI's er meestal prima in slagen om hun directe doelen te halen, maar dat er vragen moeten worden gesteld over de duurzaamheid van hun interventies. Kort gezegd: de school is gebouwd, 'maar wie betaalt het schoolgeld voor de kinderen over drie jaar en waar komt het geld voor de begeleiding en het onderhoud vandaan?' (Kinsbergen en Schulpen 2010: 36). Recent onderzoek bevestigt dat 'er een relatief grote groep [van PI's] is wiens interventies risico lopen op het gebied van duurzaamheid doordat ze gericht zijn op het bieden van directe vormen van hulp en doordat de betrokkenheid van lokale belanghebbenden vrij beperkt is' (Kinsbergen 2014: 194).

Ongelukkigerwijs volgde op de verandering in de benadering van PI's al snel een forse bezuiniging. Het is al wat langer bekend, maar Nederland heeft zijn positie van 'beste jongetje van de klas' achter zich gelaten en zal vanaf 2014 nog zo'n 0,6% van zijn BNP aan ontwikkelingssamenwerking besteden. Uiteraard zorgde dit voor de nodige onrust in de particuliere ontwikkelingssector, en de gevolgen daarvan werden dan ook snel zichtbaar. Ontslagen volgden, interne koerswijzigingen werden doorgevoerd en prioriteiten werden gesteld. In deze hervormingen komt het PI er bekaaid vanaf. Waar gevestigde ontwikkelingsorganisaties in 2007 nog zo'n 40 miljoen euro ter beschikking stelden, was dit een paar jaar later al gedaald tot ongeveer 10 miljoen euro. Wellicht is de kwestie simpelweg dat men in

economisch slechtere tijden zijn vrienden pas echt leert kennen. Zeker lijkt in ieder geval dat PI's dan weliswaar als belangrijk worden gezien, maar dat ze beslist geen prioriteit zijn voor de traditionele sector.

Het Particulier Initiatief en de doe-democratie

Het belang dat wordt gehecht aan het PI als versterker van draagvlak is door de jaren heen dus sterk afgenomen. De financiering die nog beschikbaar is voor PI's is in elk geval niet meer zo expliciet als voorheen gericht op de draagvlakfunctie van deze organisaties. Bij het toenemende belang voor de internationale dimensie van Particuliere Initiatieven moeten tegelijk de nodige kanttekeningen bij vooral ook de duurzaamheid worden gezet (Kinsbergen 2014). Is daarmee het belang van PI's op nationaal niveau uitgespeeld? Het antwoord op die vraag is helder: in het geheel niet.

Sinds Prinsjesdag 2013 zijn termen als 'doe-democratie' en 'participatiesamenleving' niet meer weg te denken uit het politieke en maatschappelijke debat. Deze begrippen verwijzen, zoals de VNG-Denktank (2013) dat terecht opmerkt, naar verschillende zaken. Op de eerste plaats uiteraard naar de noodzakelijk geachte bezuinigingen en naar een overheid die zich steeds meer terugtrekt uit verschillende taken die van oudsher hoorden tot de kerntaken van de overheid in een verzorgingsmaatschappij. In termen van onze discussie hier betreft dat feitelijk het proces van vermaatschappelijking, waarvan PI's een van de uitingsvormen zijn.

De participatiemaatschappij verwijst tegelijk naar een 'bepaald ideaal, de overtuiging dat het goed zou zijn als individuele burgers hun lot in eigen hand nemen en op die manier een actieve bijdrage leveren' (VNG-Denktank 2013: 14-15). Dit is hetzelfde ideaal dat verschillende ministers voor ontwikkelingssamenwerking sinds 2000 naar voren hebben gebracht – van minister Van Ardenne, die stelde dat ontwikkelingssamenwerking te lang het speeltje is geweest van overheid en professionals, tot minister Koenders die opriep tot mondiaal burgerschap en daar voor alle duidelijkheid maar aan toevoegde dat het geen vrijblijvende zaak was.

Tot slot kan de participatiemaatschappij in verband worden gebracht met een waarneembare tendens in onze samenleving; met burgers die zich geroepen voelen om meer verantwoordelijkheid te nemen binnen de ouderenzorg, burgers die vinden dat de kinderopvang beter geregeld kan

worden en burgers die een buurtbustraject heropenen dat gesloten werd wegens 'niet rendabel'. En daarmee dus ook met burgers die zich actief opstellen op het terrein van internationale samenwerking en hun eigen ontwikkelingsorganisatie starten.

Of het toejuichen van deze beweging van actieve burgers nu voortkomt uit bezuinigingsoverwegingen (de actieve burger als middel voor het realiseren van een aantal maatschappelijke doelen) of vanuit het gevoel dat deze beweging de sociale cohesie ten goede komt (de actieve burger als doel op zich), vaststaat dat er veel en vaak ook hoge verwachtingen gesteld worden aan de burger. En juist binnen deze discussie over de rol van de burger in de hervormde verzorgingsstaat anno 2014 is er een nieuwe rol weggelegd voor het Particulier Initiatief op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. Geen actieve rol met bijhorend nieuw subsidiekader, maar een rol als casus. De bovenstaande reconstructie van de reeds lange samenwerking tussen het PI, de overheid en de gevestigde ontwikkelingsorganisaties levert namelijk een aantal waardevolle inzichten op voor de samenwerking tussen de overheid en actieve burgers en voor het verwachtingsmanagement omtrent de doe-democratie. Deze inzichten sluiten aan bij bevindingen en aanbevelingen uit studies naar burgerinitiatieven in het algemeen en hun interactie met de overheid in het bijzonder (RMO 2013a; RMO 2013b; VNG-Denktank 2013).

Zo leert de hiervoor geschetste reconstructie op de eerste plaats dat de motivatie en doelstelling vanuit de overheid om samen te werken met actieve burgers kraakhelder moet zijn. Om te voorkomen dat overheid en burger binnen de samenwerking andere doelen nastreven, sluit deze doelstelling idealiter aan bij de *raison d'être* van de burgerinitiatieven. Zo is het jarenlange uitgangspunt dat PI's goed zijn voor draagvlak feitelijk misplaatst geweest. PI's herkennen zichzelf daar in ieder geval geenszins in – zoals de geringe belangstelling voor het SBOS-programma al liet zien. De instrumentele benadering van de overheid die de basis vormde van financieringsprogramma's ging voorbij aan de primaire doelstelling van het overgrote deel van Particuliere Initiatieven (armoedebestrijding). Daarmee was de samenwerking vanaf de start tot teleurstelling van beide partijen gedoemd.

Die instrumentele benadering zagen we overigens niet alleen ten aanzien van draagvlak, maar ook wat betreft hun activiteiten in het zuiden. Hier moest het PI ingepast worden in de ideeën van de traditionele sector

over wat goed en fout handelen is. Anders gezegd: het PI is tot op heden vooral benaderd als een fenomeen dat ingepast moet worden in het systeem van de traditionele ontwikkelingssamenwerking. Daarmee is feitelijk getracht deze vorm van directe solidariteit de mores van de indirecte solidariteit aan te meten. Een geforceerde exercitie waarvan de ervaring met PI's leert dat dit weinig tot niet succesvol is geweest.

Daaruit volgt, ten tweede, dat het cruciaal is om de eigenheid van burgerinitiatieven te erkennen in het formuleren van verwachtingen en eventueel beleid ten aanzien van deze groepen actieve burgers. Het onderzoek naar PI's leert ons dat hun functioneren (en zeker ook hun problemen om een duurzame bijdrage te leveren aan armoedebestrijding) voor een groot deel wordt bepaald door hun typische, onderscheidende kenmerken: het vrijwillige karakter, de kleinschaligheid en de afhankelijkheid van hun achterban (Kinsbergen 2014). Wellicht kan daar voor een deel van de PI nog hun weerzin tegen bemoeienis door professionals (i.c. traditionele donoren) aan worden toegevoegd. Het roept de vraag op hoe dat met burgerinitiatieven op andere terreinen is gesteld en plaatst daarmee het ideaal van de participatiemaatschappij in perspectief: het overlaten aan de burger van een aantal maatschappelijke taken kan mogelijk (vergaande) gevolgen hebben voor het soort voorzieningen dat geleverd wordt en voor de kwaliteit daarvan. Het is dan ook noodzakelijk om niet alleen hun eigenheid te erkennen, maar tegelijk ook het idee los te laten dat publieke taken beter (of zelfs maar op kwalitatief gelijke wijze) worden uitgevoerd als ze niet langer door de overheid, maar door de burger worden verricht.

Tot slot rest de vraag wat deze terugblik op ongeveer twintig jaar samenwerking tussen de Nederlandse overheid en het Particulier Initiatief ons laat zien over de 'zin en onzin' van ondersteuning door de overheid. De historie van twintig jaar samenwerking op het gebied van ontwikkelings-samenwerking leert dat er sprake is van een grote discrepantie tussen woorden en daden van de overheid. Terwijl door de jaren heen bewindspersoon na bewindspersoon steun heeft uitgesproken voor het PI, is de daadwerkelijke steun in de afgelopen jaren sterk afgebouwd. In de praktijk is het PI daarmee gedegradeerd tot een voetnoot in het beleid, tot een actor waar niemand goed van lijkt te weten waarom ze daar iets mee zouden moeten en wat ze daar precies mee zouden moeten.

Centraal staat dan de vraag of de overheid de daad bij het woord moet voegen (als je als overheid belang hecht aan PI's, ondersteun ze dan) of,

kijkend naar recente bezuinigingen, juist het woord bij de daad door aan te geven dat de overheid het PI niet als zodanig van belang acht dat actieve financiële ondersteuning noodzakelijk is. Belangrijk hierbij is dat de overheid in haar omgang met burgerinitiatieven twee paden kan bewandelen. Ze kan deze initiatieven zien als vormen van directe solidariteit, van burger tot burger, waar de overheid niets mee te maken moet hebben, of ze kan een dermate grote waarde hechten aan burgerinitiatieven als uitingsvorm van directe solidariteit dat ondersteuning daarvan als wenselijk wordt ervaren. De RMO (2013a) plaatst zich in zijn studie in het tweede kamp en benadrukt het belang voor burgers (en de Nederlandse samenleving) om solidaire ervaringen op te doen. Directe solidariteit is dan een middel om 'de waarde van solidariteit weer te voelen' (RMO 2013a: 63). Bovendien kunnen deze ervaringen het draagvlak voor indirecte solidariteit versterken (RMO 2013a: 64).

Voor burgerinitiatieven waarin mensen zich inzetten voor het welzijn van anderen is het maar de vraag of deze oproep te ondersteunen valt. Deze oproep kent namelijk opnieuw een instrumenteel uitgangspunt: burgerinitiatieven worden ingezet als middel om solidariteit te kweken en om steun voor solidariteit van overheidswege te creëren. Op het eerste gezicht een onschuldige oproep, maar niet wanneer het opdoen van solidaire ervaringen in een soort solidaire experimententuin mogelijk negatieve effecten heeft op (de kwaliteit van) het leven van anderen, zoals het geval kan zijn bij PI's die actief zijn op het terrein van ontwikkelingssamenwerking.

De erkenning van de eigenheid en het eigenaarschap van PI's lijkt in eerste instantie vooral een zeker *laissez faire*-houding van de overheid te vereisen. De met die erkenning samenhangende noodzakelijke acceptatie dat ze hun werk anders en wellicht slechter doen wijst juist in de richting van sturing door de overheid, een sturing die de eigenheid en het eigenaarschap echter juist ondergraaft. Om in termen van Bigboss (Van den Heuvel 2008) te spreken: is het mogelijk en nodig om de schuldgevoelens in goede banen te leiden? En wie bepaalt dan wat de goede banen zijn? Eenvoudige oplossingen voor dit dilemma zijn niet te geven. Wellicht start het wel allemaal met het inzicht dat dit een centraal en reëel dilemma is en niet alleen rondom PI's, maar feitelijk rondom het gehele idee van de doe-democratie. Pas dan kan actief worden gezocht naar oplossingsrichtingen – en wellicht wel in eerste instantie voor Particuliere Initiatieven.

Literatuur

- Ardenne, A. van (2004). *Betrokken burgers spelen een grote rol bij armoedebestrijding*. *Onze Wereld*, 6, 13-14.
- Arts, W. (2004). Verzorgingsstaat, qui vadis? In: W. Arts, H. Entzinger, R. Muffels (red.), *Verzorgingsstaat vaar wel* (p. 9-40). Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Beerends, H. en M. Broere (2004). *De bewogen beweging. Een halve eeuw mondiale solidariteit*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Berg, E. van den, en I. de Goede (2012). *Particuliere Initiatieven in Ontwikkelingssamenwerking. Een casestudie naar nieuwe verbanden in de Nederlandse civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (scp).
- Boonstoppel, E. en A. van Elfrinkhof (2013). *Nederlanders en de wereld 2013*. Amsterdam: NCDO (Onderzoeksreeks 15).
- Brok, M. en H. Bouzoubaa (2005). *Particuliere Initiatieven op het gebied van ontwikkelingssamenwerking*. Masterscriptie. Nijmegen/Amsterdam: Radboud Universiteit Nijmegen/ NCDO.
- CAF (2013). *World Giving Index 2013 – a global view of giving trends*. London: Charities Aid Foundation.
- Chelladurai, S. (2006). *Private Initiatives: SBP Projects of Cordaid in India*. Den Haag: Cordaid (niet gepubliceerd evaluatierapport).
- Develtere, P. en J. Stessens (2006). *De vierde pijler van de ontwikkelings-samenwerking in Vlaanderen: de opmars van de levensverbeteraar*. Leuven: HIVA/Katholieke Universiteit Leuven.
- DGIS (2009). *Medefinancieringsstelsel 2011-2015 (MFS II)*. Den Haag: DGIS/ Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Hento, I. (2011). Wat kunnen we leren van 16 jaar KPA-subsidie? In: Hento, I., L. Schulp, A. Groot Kormelinck en E.J. Stroes (2011), *Terugblik op 16 jaar kleine plaatselijke activiteiten*. Amsterdam: NCDO.
- Heuvel, A. van den (2008). *Een zonnig eiland*. Breda: De Geus.
- Kinsbergen, S. (2006). *Private Initiatives and Established NGO's in Post Tsunami Sri Lanka – Comparing the Participation of Local Partners and Beneficiaries in Tsunami-projects of Private Initiatives and Established NGO's*. Masterscriptie. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, CIDIN.
- Kinsbergen, S. (2007). *Particuliere initiatieven op het gebied van ontwikkelings-samenwerking – de risico's van het vak*. Post-doctoraalscriptie. Nijmegen-Hilversum: Radboud Universiteit Nijmegen, CIDIN-Wilde Ganzen.

- Kinsbergen, S. (2014). *Behind the Pictures. Understanding Private Development Initiatives*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Kinsbergen, S. en L. Schulpen (2010). *De anatomie van het PI. Resultaten van vijf jaar onderzoek naar Particuliere Initiatieven op het terrein van ontwikkelingssamenwerking*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Knapen, B. (2012). Toespraak minister Ben Knapen, 4 februari 2012 ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de NCDO, Amsterdam. Geraadpleegd op 31-4-2012 via <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken/2012/02/04/toespraak-knapen-jubileum-ncdo-4-februari-2012.html>
- RMO (2013a). *Rondje voor de publieke zaak. Pleidooi voor de solidaire ervaring*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2013b). *Terugtreten is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel rapport 2004* (p. 45-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schulpen, L. (2007). *Development in the 'Africa for beginners'. Dutch Private Initiatives in Ghana and Malawi*. Nijmegen: CIDIN.
- Smeets, A. (2009). *Private Initiatives and the challenge of public support. Viewpoints of PI's on Public Support and the way they give form to it in practice*. Masterscriptie. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- TK (2008/2009). *Beleidsbrief ontwikkelingssamenwerking*. Brief van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking van 11 mei 2009. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31250, nr. 58.
- TK (2012/2013). Antwoord van minister Ploumen van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking (ontvangen 3 mei 2013) op vragen van het lid Agnes Mulder (CDA) over het bericht dat het subsidieplafond van de Subsidiefaciliteit Burgerschap en Ontwikkelingssamenwerking (SBOS) voor het jaar 2013 is vastgesteld op nul (ingezonden 28 februari 2013). Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, Handelingen, aanhangsel nr. 2148.
- Velden, F. van der (red.) (2007). *Wereldburgerschap. Handreikingen voor het vergroten van draagvlak voor mondiale vraagstukken*. Assen: Van Gorcum.
- VNG-Denktank (2013). *Van eerste overheid naar eerst de burger – over maatschappelijke initiatieven die de lokale overheid uitdagen*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

- Wiepking, P., R. Bekkers, B. Gouwenberg, T. Schuyt, E.E. Mariani, S.C.H. Wijs, M.P. Weiland en J.H. Smit (2007). Geven door huishoudens en individuen. In: T. Schuyt, B. Gouwenberg, R. Bekkers, M.M. Meijer en P. Wiepking (red.), *Geven in Nederland 2007: Giften, legaten, sponsoring en vrijwilligerswerk* (p. 31-69). Amsterdam: Reed Business Education.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2012). *Vertrouwen in Burgers*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

‘The World Is Not Flat’

Over de dialectiek van de globalisering

René Cuperus

‘De globale economie ontwricht landen, verplaatst mensen, schept alom problemen van identiteit, multiculturaliteit en criminaliteit. Vrije markt, ontwortelde migranten en een politiek van de rancune en de angst: zo tekenen de contouren van de nieuwe wereldorde zich af.’

Mark Elchardus

‘The globalization of business interests and fragmentation of the rest of the population does this: shifting political advantage away from those seeking to reduce inequalities of wealth and power in favour of those wishing to return them to levels of the pre-democratic past.’

Colin Crouch

‘Het leven moet achterwaarts begrepen worden, maar voorwaarts geleefd.’ Dit is een van de bekende citaten van de Deense filosoof Søren Kierkegaard. Een uitspraak waar je op het eerste gezicht de logica wel van onderschrijft, maar in tweede instantie aan begint te twijfelen: gaat dit nog wel op voor deze tijd? Zijn we nog wel bezig ons leven achterwaarts te begrijpen?

Veel wijst erop dat we in een ‘geschiedenisloze’ tijd leven.

Eenentwintigste-eeuwse mensen hebben het idee niet langer schatplichtig te zijn aan het verleden. Aan hoe het vroeger ging. Alles wat niet op het wereldwijde web van internet voorkomt, kan nooit belangrijk zijn geweest. Dat bestaat simpelweg niet. Voorouderlijke tradities zijn weggevaagd of worden geminacht: daar kan niet meer op gekoerst worden.¹

We beleven *Stunde Null* van een nieuwe wereld. Zogenaamd zonder precedent. Zonder historische wortels. Globalisering, de internetrevolutie, de individualisering: het voortrazende moderniseringsproces heeft een brandscherm opgetrokken tussen ons en de rest van de geschiedenis.

Het verleden kan niet langer kompas of baken zijn. We beginnen gewoon *from scratch*. Blanco. Schoon schip. Pats boem. Als dat zo is, dan is dat een even spectaculaire als onheilspellende ervaring.

Samenleven doen we voortaan op de tast. Tradities en gezagvolle normen wijzen ons steeds minder de weg. Expertkennis en wetenschap zijn van hun voetstuk gevallen en ontmaskerd als onbetrouwbare boodschappers van De Waarheid. De aloude cultuur van de elite is niet langer maatgevend of nastrevenswaard. Religie, levensbeschouwing en beschavingsoverdracht zijn verdampt in de postmoderne conditie.

In het prachtige boek *De barbaren* laat de Italiaanse schrijver Alessandro Baricco zien hoe onze wereld transformeert en 'muteert' van een romantisch-burgerlijke beschaving naar een digitale netwerkbeschaving. Mensen gaan de dingen totaal anders ervaren. De digitale, horizontale mens zoekt niet langer de diepte, maar zoekt al surfend en navigerend naar nieuwe ervaringen en betekenis. Google en niet de canon van de cultuurgeschiedenis is ons kompas.

Toch is Baricco geen verzuurde cultuurpessimist die gemakkelijk-elitair afgeeft op de cultuurloze cultuurbarbaren. Nee, het ligt een slag ingewikkelder: wij zijn allemaal 'barbaren' aan het worden. En niet uitgesloten kan worden dat wat zich op het eerste gezicht aandient als 'beschavingsverlies' of 'zielsverlies', toch de opening kan zijn naar nieuwe vitale beschavingsvormen.

De geschiedenisloze samenleving

Zou het feit dat we voortaan geschiedenisloos samenleven – *footloose*, met onze blik louter voorwaarts gericht en ten diepste onzeker – zou dat niet onze overweldigende obsessie met de media kunnen verklaren? De media spelen een sleutelrol bij de productie van onze zelfkennis en ons zelfbegrip als samenleving. In de media zoeken we houvast, duiding, interpretatie, identiteit. Wie zijn we? Hoe goed of slecht gaat het met ons? De media, en de daaruit voortvloeiende publieke meningsvorming, vormen meer en meer de basis van ons zelfbeeld. En dan gaat het om media in alle soorten en maten.

Als overgeleverde tradities geen zeggingskracht meer hebben, als de 'lessen van de geschiedenis' er niet langer toe doen, als de autoriteit van wetenschap en deskundologie is komen te vervallen, dan komt alles aan op het hier en nu. Dan worden de weergave en interpretatie van actuele gebeurtenissen en ontwikkelingen van levensbelang. Daaraan ontleen we immers onze normen, ons toekomstvertrouwen, ons collectief humeur.

Wat deugt wel en wat deugt niet? Wie moeten we precies geloven? Wat is cool of juist niet? Is iets een incident of staat het voor meer? Voor een trend of een gevaarlijke nieuwe onderstroom? De antwoorden op deze en soortgelijke vragen zoeken we, op het fanate af, in de media. Van krant tot Twitter.

Velen van ons leven naast hun eigen leven een intensief 'medialeven'. We hebben er een soort *second life* in de media bij gekregen. *BN'ers* zijn onze huisvrienden geworden en fungeren als rolmodellen ten goede of ten kwade. Dramatische nieuwsverhalen, dichtbij en veraf, volgen we op de voet, alsof het om onze vrienden, burens of kennissen gaat. Onze particuliere ervaringen en belevenissen vloeien samen met onze publieke media-ervaringen en belevenissen.

Bewust en onbewust vragen we ons steeds af: wat zegt een gebeurtenis over de samenleving waarin we leven? Staat een incident voor iets meer of niet? De dood van een grensrechter. De Bulgaarse toeslagenfraude. De exhibitionistische zelfverrijking door topmanagers. Het verdampende geloof in het Europese Project. Zijn dit illustraties van iets groters of opzichzelfstaande gevallen?

Wat iemand vandaag de dag tot vrolijke optimist of Somberrmans maakt, hangt af van de mate waarin men dramatische maatschappelijke gebeurtenissen als losstaand incident beschouwt dan wel als illustratie van iets veelomvattenders. Ziedaar het belang van de media. Die bepalen, meer dan ooit, ons zelfbeeld, zelfbegrip en humeur.

Mediaconsumenten hebben het zwaar. Ze moeten het doen met flarden informatie. Een paar *Journal*-beelden, een vleugje *Knevel & Van den Brink*, een zapmomentje *Nieuwsuur*, een weblinkje van Nu.nl, een losse tweet, een halfgelezen artikel in de krant. En dat was het dan. Op basis van die rommelige informatieverwerking moeten ze er dan een beetje zinnige opinies en standpunten op nahouden. Op het werk bij de koffiemachine. Of thuis tijdens het eten.

Ben je voor of tegen schaliegas? Ben je voor of tegen een strafbombardeмент kruisraketten op het Assad-regime in Syrië? Ben je voor of tegen een alcoholverbod voor jongeren? Als weldenkende wereldburger wil je overal een mening over hebben. Je houdt de vinger aan de pols van het wereldnieuws. Je wilt je tot de nieuwsfeiten van de dag verhouden. Hoe ver dat nieuws ook van je af staat. Hoe weinig je ook eigenlijk van al die onderwerpen weet. Je voelt het nu eenmaal als je burgerplicht om er over alles een beetje een geïnformeerde mening op na te houden. Maar dat valt niet mee.

Want wat en wie te geloven? Hoe weeg en waardeer je alle argumenten en standpunten die langkomen? Welke deskundigen wel of niet gezag toekennen, welke expertkennis wel of niet overnemen?

Weinig nieuws kennen we uit eigen hand, op basis van eigen beroeps- of levenservaring. Schaliegas, Syrië, de invloed van alcohol op jongerenhersens: op de keper beschouwd hebben we er geen flauw benul van. Passief dobberen we mee op de *mediaflows*.

Als mediaconsumenten zijn we ons veel te weinig bewust van de vluchtigheid en selectiviteit van het nieuws en willen we niet weten op welke wankel en gekleurde informatie we onze opinies en (voor)oordelen feitelijk baseren. Er is weinig clementie met de mediaconsument. In een gekmakende 24-uurs flipperkast wordt die bedolven onder flarden nieuws, opinies, beelden, informatiestromen. Selectief, gekleurd, gemanipuleerd. Het valt niet mee om elke dag de vinger aan de pols van het wereldnieuws te houden. Burgerschap is topsport.

Ingebeeld onbehagen?

Hoe goed is Nederland? Onder deze titel onderzocht de *Volkskrant* afgelopen jaar in een serie artikelen de zin en onzin van ons steeds somberder nationale zelfbeeld. We zouden er als land slechter aan toe zijn. Vroeger was alles beter. De waarheidsclaim van dat beeld wilde de krant eens scherp onder het vergrootglas leggen. En dus: hoe goed is het eigenlijk gesteld met onze veiligheid, ons bestuur, de sport, de gezondheidszorg?

Vrijwel zonder uitzondering leidden de mini-analyses tot een de-escaleering van het maatschappelijk onbehagen. Het zou allemaal zo'n vaart niet lopen. Sterker: al dat klagen en somberen had eigenlijk geen poot om op te staan in de werkelijkheid. Vergeet het onbehagen: het gaat gewoon goed met Nederland. Aan superlatieven geen gebrek. De Nederlandse gezondheidszorg? Die is top. Die speelt in de Europese *Champions League*. Ook blijkt Nederland, ondanks alle jammerklachten over criminaliteit, een veilig land. Het Nederlandse ondernemingsklimaat en het onderwijs behoren tot de wereldtop. En zo gaat het maar door. Het gaat eigenlijk fantastisch. In de beleidsstatistiek en de internationaal vergelijkende ranglijstjes vinden we nauwelijks empirisch bewijs voor een katterig gevoel van onvrede, degra-

datie en verval. Integendeel: geheel ten onrechte ontbreekt het ons aan nationaal zelfvertrouwen.

En dus kunnen we niet anders concluderen dan dat Nederlanders verwende burgers zijn die leven in een niet door henzelf onderkend paradijs. Mensen die bij gebrek aan tegenslag en echte zorgen kleine ergernissen aanzien voor maatschappelijke problemen van formaat. Kortom, Nederlanders lijden aan 'maatschappelijke aanstelleritis'. Of aan 'sociale hypochondrie', zoals de socioloog Willem Schinkel dat wel eens heeft genoemd. De Nederlander verlustigt zich aan ingebeelde sociale kwalen.

Tot zover de ontmythologisering van ons manisch-depressieve nationale zelfbeeld zoals die uit *de Volkskrant*-serie naar boven kwam. Beleidsrationaliteit versus onderbuik: 10-0. Mooi krantenonderzoek met een mooie uitkomst. Maar overtuigt die ook helemaal? Daar valt wel wat op af te dingen.

Om te beginnen is het de vraag of beleidsstatistiek en kwantitatieve landenvergelijkingen wel de meest overtuigende weerlegging zijn van de zorgen en preoccupaties van mensen uit het dagelijks leven, inclusief de mediawerkelijkheid die voor postmoderne mensen zoals gezegd een soort permanent *second life* vormt.

Nederlanders kunnen gemiddeld de gelukkigste jeugd ter wereld hebben, maar een groeiend aantal 'zelfmoorden door pesten' ontregelt zo'n beeld fors. Eén incident van zinloos geweld in eigen omgeving, doorverteld op vijftig verjaardagsfeestjes, heeft meer impact op het veiligheidsgevoel dan alle gemiddelden bij elkaar. Het aantal fiets- en autoradiodiefstallen mag met honderdduizend gedaald zijn, maar als in Amsterdam op klarelichte dag meer afrekeningen in het crimineel milieu plaatsvinden dan in Palermo en Sofia samen, dan moet men niet raar opkijken dat het veiligheidsgevoel niet aan de 'rationele' beleidsstatistiek gehoorzaamt.

Je hoeft geen Einstein te zijn om te weten dat beleidsstatistiek en de geleefde werkelijkheid op gespannen voet met elkaar staan. Of je moet juist wel Einstein zijn, want van hem is een mooie uitspraak genoteerd die de cijfermatige, pseudowetenschappelijke benadering onderuit haalt: *'Everything that can be counted does not necessarily count and everything that counts cannot necessarily be counted'*.

Dan de aanname dat mensen denken dat vroeger alles beter was. Ook die valt te betwisten. De grote vraag is of er in onze hedendaagse cultuur nog wel een 'vroeger' bestaat. Onze samenleving heeft een totaal *fucked-up*

historisch besef. We leven louter in het NU. Wat moeten we in godsnaam met tijden en mensen die niet eens over internet beschikten? We leven met de rug naar verleden en traditie, en veinzen dat de toekomst fris en 'geschiedenisloos' voor ons ligt. Er is geen sprake van een geïdealiseerd verleden, maar van een gedesoriënteerd heden.

Men kan in nog zo'n mooi paradijs leven, een statistisch Eldorado, maar als men het gevoel heeft dat dat paradijs zich in de mist voortbeweegt en dat men niet langer grip heeft op de krachten rondom, dan komt men dichterbij verklaringen van onbehagen, verweesdheid en onzekerheid. Een mens lijdt dikwijls 't meest door 't lijden dat hij vreest (zie De Wachter 2013).

Alles beweegt en het bevalt maar matig. Er bestaat een basisgevoel van machteloosheid tegenover een op hol geslagen (wereld)samenleving. Mensen vinden dat het met ons land de verkeerde richting op gaat en achten zichzelf en de politici niet bij machte om daar verandering in te brengen. Overheid en politiek slagen er onvoldoende in een op de toekomst gericht zelfvertrouwen uit te stralen. Terwijl de multiculturele én de Europese integratieproblemen, maar ook de onbeschaafde dominantie van het mondiale financiële kapitalisme, de urgentie vergroten van discussies over de spelregels en normen van gemeenschappelijk samenleven. Binnen en tussen de bestaande historische natiestaten. En in het kader van het zogenaamde globaliseringsproces.

Wat is in dat perspectief gezien het Nederlands belang? Dat is, eerst en vooral, naar een oud-sociaaldemocratisch gezegde 'de boel bij elkaar houden'. Of actiever: 'de boel bij elkaar brengen'. Als gevolg van de centrifugale krachten van een chaotiserende globale wereldorde dreigt Nederland uit elkaar te vallen in groepen die daar meer en minder mee om kunnen gaan en van profiteren. Dan gaat het om de roemruchte tegenstelling tussen zogenaamde 'globaliseringswinnaars' en 'globaliseringsverliezers'. Die overlapt grotendeels de tegenstelling tussen hogeropgeleide internationaal georiënteerde mobiele en lageropgeleide nationaal-communitaristen.

De kloof tussen die groepen niet groter maken, dat is een primair nationaal belang, omdat die kloof – in de gedaante van de opstand van de populistische flanken – de politieke stabiliteit en de regeerbaarheid van het politieke midden ondermijnt en bedreigt. Het nationaal belang, zo zou men kunnen zeggen, moet dus meer intern gericht zijn, meer naar binnen gekeerd, meer gericht op de interne stabiliteit, dan op de externe betrekkingen en relaties van Nederland. Zonder interne nationale stabiliteit geen

extern nationaal belang. En dat heeft alles te maken met de complexe effecten van het globaliseringsproces.

De dialectiek van de globalisering

Het globaliserings- of internationaliseringsproces produceert twee tegengestelde bewegingen tegelijkertijd. Aan de ene kant groeien landen en mensen op de wereld meer naar elkaar toe, wordt de mensheid sterker onderling afhankelijk en 'vertrouwd' door een ongekennde en avontuurlijke expansie van communicatie (*world wide web*), onderling verkeer en voortgaande integratie in de wereldeconomie. De wereld uniformeert steeds meer en wordt zo 'kleiner'. Het wordt een *global village*, een werelddorp. Maar aan de andere kant maakt datzelfde proces van internationalisering nationale volkshuishoudingen en samenlevingen juist meer complex en divers, minder in control, minder 'vertrouwd'. Door migratie of bedrijfsovernames bijvoorbeeld. Men kan deze tegengestelde beweging de 'dialectiek van de globalisering' noemen. 'The world is becoming more flat, but national societies are becoming less flat', zo zou men de Amerikaanse journalist Thomas Friedman in lelijk Engels kunnen parafraseren. Friedman, tegenwoordig ook *Volkskrant*-columnist, is de auteur van het befaamde boek *The World is Flat*.

Een belangrijke complicerende factor daarbij is, dat de wereld 'kleiner' wordt voor met name mobiele, meertalige hoogopgeleiden, zij die internationaal zijn aangehaakt ('*the international business, academic and cultural elites*'), terwijl de gevolgen van het 'diverser' en flexibeler worden van de nationale samenlevingen voor een belangrijk deel worden afgewenteld op juist minder internationaal aangehaakte lageropgeleide groepen. Zij hebben het meest te maken met verdringende concurrentie en lagere lonen op de arbeidsmarkt en het divers worden van hun woonomgeving. Verder is daar nog de '*squeezed middle*', de middengroepen in de samenleving, die onzeker is of men internationaal kan aanhaken dan wel zal tekortschieten.

Het zijn deze tegengestelde maatschappelijke krachten van een wereld in flux, die maken dat de naoorlogse consensus van de ideologische hoofdstromen – liberalisme, christendemocratie en sociaaldemocratie – onder grote druk staat. De steunpilaren van die consensus waren de liberale democratische rechtstaat, de sociale markteconomie, de verzorgingsstaat en de Europese samenwerking. Die waren het antwoord op de Bloedige

Twintigste Eeuw en de Europese Burgeroorlog (1914-1989), de eeuw van loopgraven, concentratiekampen, bezetting en onderdrukking.

Het draagvlak van de naoorlogse consensus blijkt in dit labiele tijdsgewricht veel fragieler dan we ooit voor mogelijk hebben gehouden. We maken over de hele linie een verschuiving mee. Laat ik het zo stellen: de cocon waarin we ons lange tijd na de Tweede Wereldoorlog geborgen wisten, is als het ware opengebarsten. De magie van de naoorlogse periode van Europa lijkt te zijn opgebruikt. De geuren en demonen van de geschiedenis keren weer terug. De littekens van de twintigste eeuw – Verdun, de economische rampspoed van de jaren dertig, de Holocaust, Stalingrad en de Goelag – werkten lange tijd als een magisch tegengif. Tegen heroplevend nationalisme, tegen nieuwe vreemdelingenhaat, tegen rauw uitbuitend kapitalisme, tegen fascisme. In plaats daarvan kwamen het ideaal van de Europese eenwording, de naoorlogse liberale rechtsstaat en de verzorgingsstaat, de eredienst van de VN-mensenrechten, de strijd tegen discriminatie en racisme.

De naoorlogse beschermende vanzelfsprekendheid van dit alles lijkt voorbij. Er is sprake van een ‘normalisering’ van de normaliteit. Zie de situatie waarin de Europese Unie terecht is gekomen. Het Project Europa als bezwering van nationalisme en grootmachtdenken heeft zijn naoorlogse heilige aureool verloren. Zie ook hoe er sprake is van de erosie van het post-Holocaust-taboe op vreemdelingenangst en vreemdelingenhaat met de opmars van het (extreem) rechts-populisme. Ook domineert steeds meer, in elk geval tot en met de anticlimax van de internationale kredietcrisis, het wilde Angelsaksische aandeelhouderskapitalisme dat de verhouding tussen kapitaal en arbeid in een tijdmachine terug leek te willen voeren naar de negentiende eeuw.

Europa herneemt zich weer na de berouwvolle zondagsrust van de naoorlogse periode. Dat is geen geruststellend nieuws. Met de terugkeer van de demonen van de geschiedenis dringen ook de oude angstbeelden weer de publieke opinie binnen. Het W-woord van de Weimarrepubliek – hoe voorbarig, onprecies en paniekelust misschien ook – is al in menige beschouwing gevallen.

Zorgwekkend is wel dat in Europa opnieuw vreemdelingenangst en xenofobie de kop opsteken in tijden van heftige economische en culturele beroering. Dat stelt juist op het continent, dat alles op ‘dit nooit meer’ had gezet, niet gerust. Slecht begeleide massamigratie, een ondoordacht

systeem van Europees vrij personenverkeer, en de angst voor moslimradicalisme creëren sociaaleconomische onzekerheid, ressentiment rond sociale declassering en een gevaarlijke voedingsbodem voor zondebokmechanismen. Dit alles zou politieke, culturele en economische elites juist moeten nopen tot de grootste wijsheid, matiging en verantwoordelijkheid.

Het tegendeel is het geval. Er gaat iets grondig mis met het '*management of change*' in de huidige westerse samenlevingen. Wat is de achtergrond hiervan? Grote transformaties voltrekken zich in de economie, de staat en de straat, met ingrijpende gevolgen. Er heerst grote onzekerheid, en er is een probleem met het management van die onzekerheden, door wat oneerbiedig de politiek-maatschappelijke elite wordt genoemd.

Die elite, die zelf het spoor wat bijster lijkt te zijn in een wereld in flux, denkt dat permanente hervorming en verandering het beste antwoord is in een permanent veranderende wereld. Men suggereert dat men alles wil en kan veranderen, hervormen. Maar men verzaakt aan te geven wat hetzelfde blijft, waar de *red lines* zijn. Wat het waard is te verdedigen en op welke prestaties uit het verleden men trots is.

Wat gaat hier mis? Ligt het aan de instabiliteit van ons partijpolitiek stelsel, met partijen zonder vaste aanhang, en een permanente populistische clash tussen middenpartijen en flankpartijen? Komt het door de conformistische consensusdruk in Haagse beleidskringen, die elk alternatief denken murw beukt? Is het de dagelijkse lavastroom media-incidenten? Of ligt het aan de huidige generatie politici die te weinig gepokt en gemazeld is om tussen technocratie en populisme een betrouwbare koers uit te zetten? Wie het weet mag het zeggen.

Zeker speelt dat mee in Nederland, dat zo graag hip en trendy 'bij de tijd' wil zijn. Daar raakt zo de delicate balans tussen verandering en continuïteit uit het lood. In een land als Duitsland, gekarakteriseerd door de Adenauer-uitspraak '*Keine Experimente*', slaagt men er beter in een gezagsvolle mix tussen traditie en moderniteit tot stand te brengen. Nederland wil graag voorop lopen, hip zijn, cool zijn. Symbolisch daarvoor is (de titel van) het programma *De Wereld Draait Door*. Inderdaad: de wereld wacht niet, die wacht niet op ons. Pas je aan. Hou de tijd bij, anders ben je verloren. De mens als speelbal van de tijd.

Die transformaties lijken de vorm aan te nemen van ontwikkelingen 'achter onze rug om' die we niet ter discussie kunnen stellen en waarvan we de gevolgen steeds minder kunnen ontlopen. De mondialisering en

financialisering van de economie, de technologische ontwikkelingen en de dominantie van het Angelsaksische bedrijfsmodel dat gericht is op kortetermijnwinsten: deze hebben vergaande gevolgen.

We hebben te maken met een herverdeling van kansen voor individuen, groepen, regio's en landen; een grotere instabiliteit van de economie; een afwenteling van risico's en kosten op werkenden; en een toenemende ongelijkheid in de wereld. Een Europese Unie die verstrikt is geraakt in haar ambities om tegelijkertijd jonge democratieën uit Zuid- en Oost-Europa te laten toetreden, een monetaire unie op te richten en de financiële sector ruim baan te geven. Met als gevolg een diepe eurocrisis en recessie, genadeloze bezuinigingen, een snel oplopende werkloosheid en een Europese integratie van de kleine stapjes die plaats lijkt te maken voor een federalisering van de wanhoop. Het is alsof we steeds meer gevangen zitten in een wereld van markten en bureaucratieën die ons keuzes en realiteiten opdringen.

En dan wreekt zich vooral dat er een groot verschil in aanpassingsvermogen aan die steeds veranderende wereld bestaat. Een verschil in appreciatie ook. Hogeropgeleiden, de academische professionals, voelen zich meer senang in die wereld van globalisering, kenniseconomie, multiculturalisme, dan mensen met minder sociaal, cultureel en financieel kapitaal, vaak de wat lager opgeleiden.

Onze snel accelererende, geïndividualiseerde samenleving produceert veel slachtoffers en afvallers. De Britse socioloog Anthony Giddens spreekt over de *high opportunity, high risk society*. Voor mensen met talent, geld en brutaliteit zijn er meer kansen dan ooit. Voor de overigen zijn er in onze snelle, globale wereld grotere risico's en bedreigingen dan vroeger.

Hoe geef je ruim baan aan de ene groep – waar onze economische innovatiekracht vooral vandaan moet komen – en blijf je tegelijk bescherming bieden aan de andere groep? Dat is de kernopdracht van dit moment. Veel hangt af van de invulling van dat verraderlijke begrip participatiesamenleving. Is dat een topdown-begrip waarmee kansrijken de kansarmen disciplineren en vernederen? Of is dat een handreiking naar werkelijke maatschappelijke betrokkenheid en nieuwe vormen van democratie? Het maakt nogal wat uit of mensen worden verleid tot een *do it yourself*-samenleving of een *do it together*-samenleving. Hoe grip en controle te herstellen? Hoe geloof en vertrouwen in politiek, in collectieve actie, te herstellen (zie Oostveen 2013)? Hoe de politieke 'secularisatie' te keren, het verdampte geloof in politiek als gemeenschappelijk vormgeving van

de samenleving? Dat zal de kernopdracht zijn van de politiek in de komende decennia. Daarvoor zal de hyperglobalisering, de wilde globalisering, moeten worden afgeremd (zie Rodrik hierna), maar zal de politiek tegelijkertijd lokaler en regionaler moeten durven worden. Om mensen weer grip te geven op het eigen leven. *Think global, act local*. Die oude slogan uit de wereld van de ontwikkelingssamenwerking zou daarbij een leidraad kunnen zijn, om instabiliteit en verweesdheid tegen te gaan. Lokale referenda, de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester. Er zal veel nodig zijn om de representatiecrisis van de hedendaagse politiek en politieke partijen te ontregelen en te counteren.

Zoveel is zeker: de jeugdige netwerkgeneratie (de ‘*millennials*’ of de ‘Einstein generatie’) zal geen genoeg meer nemen met paternalistische en hiërarchische politiek, maar experimenteren met een vergaande horizontalisering van politiek en collectieve actie. Dat kan goed nieuws betekenen voor de *do it together*-samenleving.

De globaliseringsparadox

De Turks-Amerikaanse wetenschapper Dani Rodrik is een van de meest toonaangevende denkers over, en critici van, het globaliseringsproces. Volgens Rodrik (2011) bestaat er een delicate balans tussen democratie en globalisering. Wat hij ‘*the paradox of globalisation*’ noemt, dat is het verschijnsel dat te veel globalisering – de zogenaamde hyperglobalisering – de instituties en normen van onze democratie kunnen ondermijnen en vernietigen. Totale globalisering zal nooit lukken zolang men democratische preferenties in een samenleving blijft respecteren. Verschillende samenlevingen hebben immers verschillende noden en preferenties. Daardoor zullen samenlevingen per definitie verschillen en uiteenlopen qua regels, instituties en normen, wat per definitie belemmerend werkt op de idee van een uniforme globale marktwerking.

‘The point is that international trade occasionally serves to undermine long-standing social bargains reflected in domestic regulations. While we cannot immediately jump from this to the conclusion that such trade ought to be restricted, it would be equally wrong to assume that free trade should always be the norm. [...] Ultimately, markets need to be embedded in institutions of collective deliberation and social choice for making such trade-offs. For good or ill, democracy is the only institution that we have for this. Weakening

democracy in the quest for deeper globalisation is one of the worst bargains we could strike. [...] The paradox of globalisation is that pushing it too far undermines its own institutional foundations.²

De dialectiek van de Europeanisering

Wanneer men nu de analyse van de globaliseringsparadox van Rodrik toepast op de Europese Unie, dan treft men een zelfde soort spanning aan tussen (nationale) democratie en Europese (markt)uniformering. Ook daar, op het niveau van Europa, speelt de dialectiek van de globalisering, een clash van uniformering en divergentie. Juist ook in deze tijd van eurocrisis en geïmproviseerd eurocrisis-management.

De Europese Unie is dol op crises, wordt vaak gezegd. Dat zijn immers de momenten waarop bewogen en geschoven wordt en dus substantiële voortgang gemaakt kan worden met het integratieproces. Alleen wanneer de Europese fiets dreigt om te vallen, gaan de halsstarrige en weerspannige nationale lidstaten op de pedalen staan, zo heet het dan, en worden beslissende stappen gezet op weg naar een *'ever closer Union'*.³

Maar hoe dol is de Europese Unie op de huidige eurocrisis? Gaat het ook deze keer lukken de vallende, blauw-gele fiets met kracht en snelheid weer omhoog te trekken? Of is deze crisis van een ander kaliber en heeft die – en dan hou ik onmiddellijk met de fietsmetafoor op – de ketting onklaar gemaakt of in ieder geval de deraillleur ontregeld? Dat lijkt een van de kernvragen voor dit moment en de komende jaren.

In deze crisis komen veel dingen tegelijk samen. Dat maakt de situatie uiterst onvoorspelbaar en labiel. De grootste instabiliteit komt natuurlijk voort uit de eurocrisis, de schulden crisis van banken en landen in de eurozone. De gammel ontworpen muntunie bleek niet bestand tegen de schokgolven van de internationale kredietcrisis. De onevenwichtigheden en asymmetrieën tussen de landen in de eurozone bleken een gouden prooi voor de internationale financiële markten. De muntunie zakte door haar knieën met grote economische, sociale en (geo)politieke gevolgen (Cuperus et al. 2013).

Inmiddels staat de muntunie op een gevaarlijk kruispunt. Vier scenario's zijn denkbaar (Friedrich-Ebert-Stiftung 2012): 1. het politiek incrementeel doormodderen op de huidige weg; 2. het uiteenvallen van de muntunie;

3. het ontstaan van een kleinere integratiekern in een kleinere muntunie;
4. de 'vervolmaking' van de muntunie met een fiscale en politieke unie.

Welk scenario eruit rolt, wordt bepaald in een uiterst complex en woelig krachtenveld. De (gekozen) Europese politici zitten ingeklemd tussen aan de ene kant hysterische financiële markten en aan de andere kant electorale markten die onderhevig zijn aan wat politicologen inmiddels de 'populistische *Zeitgeist*' noemen. Verder zijn daar nog de oplopende economische en geopolitieke spanningen tussen Noord en Zuid in Europa en die tussen eurozone-leden en niet-eurozone-leden. Met name de rol van het Verenigd Koninkrijk zal daarbij doorslaggevend zijn. *In or out*, wel of geen 'Brixit': Engelse uittreding uit de Europese Unie?

Van de complexe klempositie waarin de Europese politiek zich momenteel bevindt is de Duitse bondskanselier Angela Merkel de personificatie. De Oost-Duitse domineesdochter laat zich het hoofd niet op hol brengen, maar wikt en weegt en schaakt als de tactische natuurkundige die ze ook is. Daarmee legt ze de Unie haar tempo op, mede gebaseerd op het grote zelfvertrouwen van een nog altijd goed draaiende Duitse economie. Wel lijdt haar regeerstijl aan een chronisch gebrek aan richtinggevend en mobiliserend leiderschap, waardoor de toekomst van het Europese Project in een grijze mist gehuld blijft. Dat gebrek aan richting en zekerheid is niet zonder gevaar. Al denk ik dat Merkel goed aanvoelt dat visionaire Europees-federale toekomstmuziek nog veel meer schade dreigt te berokkenen aan grote delen van de Europese bevolking, voor wie de Europese trein in de afgelopen decennia al veel te snel en te ver voort gedenderd is. 'Eliteproject Europa' dreigt uit het zicht van de volgers te raken. Dat is een nachtmerrie-scenario voor elk idee van een Europese democratie.

De eurocrisis had dan ook niet op een beroerder moment kunnen komen. 'Diepere integratie bij minder draagvlak': met die vijf luttele woorden kan de ogenschijnlijke *mission impossible* van Europa op dit moment worden gekenschetst. Voor de oplossing van de eurocrisis staan alle seinen op meer Europa, meer verplichtende vormen van integratie en wederzijds afgedwongen discipline, terwijl Europa qua legitimiteit en draagvlak juist eerder aan een *sabbatical* toe was. Aan een rustpauze om de wonden te likken van de kortsluiting tussen eliteproject Europa en grote delen van de bevolking, bij wie het draagvlak voor het almaar intensiever wordende Europees project, zoals met name de Grondwetsreferenda hadden aangetoond, niet of nauwelijks aanwezig bleek. Noch qua kennis van de Europese

bestuurslaag, noch qua betrokkenheid bij de Europese dimensie van maatschappelijke vraagstukken. Het naoorlogse droombeeld van een *ever closer union* leek op zijn grenzen gestoten. Politiek, democratisch, psychologisch.

De eurocrisis is dan ook een kwestie van tragische timing. Want juist de eurocrisis heeft de Europese spagaat doen ontstaan. De spagaat tussen voortgaande integratie en noodzakelijke consolidatie. Consolidatie, een pas op de plaats na de Europese 'wilde vaart' van Big Bang, Lissabon-agenda's, de kortsluiting van de Franse, Nederlandse en Ierse referenda, en de algehele clash tussen populisme versus globalisme die ook het Europese draagvlak ondermijnt. In landen als Frankrijk en Nederland doorklieft de Europese kwestie de mainstream middenpartijen, omdat zich zowel links als rechts op de flanken grote, assertieve anti-Europese formaties hebben ontwikkeld.

De idee was de Europese Unie in iets gematigder, rustiger vaarwater te brengen, om mensen mee te kunnen nemen in een meer vertrouwenwekkend, beschermend verhaal over Europa. De dynamiek van een Eurocratische, overstrecthte interpretatie en implementatie van de *Four Freedoms* zou wat worden getemperd, evenzo de permanente uitbreiding met steeds nieuwe lidstaten. In plaats daarvan zou gezocht worden naar een hernieuwde verankering van het Europese project in de nationale democratie van de lidstaten. Via een grotere rol van nationale parlementen, gelekaartprocedures en wat niet al. Deze nationale nesteling, deze 'renationalisering' van de Europese samenwerking, heeft zich wel voorgedaan op het niveau van regeringsleiders in de Europese Raad – dat heeft het nieuwe woord 'regeringsfederalisme' opgeleverd – maar deze heeft vooralsnog allesbehalve een democratische pendant gekregen.

Juist op dat delicate balanspunt van integratie versus consolidatie, is de grote kladderadatch van de eurocrisis nu uitgebroken, daarmee alle haarscheuren en ambivalenties van de Europese Unie op maximale spanning zettend. Inderdaad, een kwestie van tragische timing.

Problematischer misschien nog is dat de eurocrisis een grote trendbreuk betekent in de verhouding tussen Europees Project en Europese bevolking. Voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog kan de Europese eenheid niet meer verdedigd worden als gegarandeerd 'welvaartbrengend' project. Integendeel. Voor jonge generaties – van Spanje tot Finland – staan EU en euro vandaag symbool voor recessie, massawerkloosheid en economische teruggang. Het Europees project moest het al nooit echt hebben van zijn

‘input-legitimiteit’ – om het heel zacht uit te drukken. (Eerder zou ik de EU een democratisch monstrem willen noemen, dat op zeer gespannen voet staat met de enige geteste democratie, de nationale.) Maar de EU kon als grote supermarkt wel verdedigd worden als economische groei en dynamiek voortbrengend besturingsmodel. Dat verguldde voor velen de ‘democratische pil’. Dat de Europese muntunie nu, al dan niet terecht, als oerbron gezien wordt van draconische bezuinigingspolitiek, economische terugval en massawerkloosheid, dreigt het draagvlak voor de EU aan te tasten en te ondermijnen. EU en euro staan niet meer symbool voor de redding van de nationale welvaartstaat, maar voor de vernietiging van de verzorgingsstaat.

Daar komt nog bij dat deze algehele sociaaleconomische teruggang gepaard gaat met een ongekend en precedentloos beroep op de Europese Unie als solidariteitsgemeenschap. De redding van de euro met alle middelen forceert tot ongekende transfers tussen banken en staten, en doet een groot beroep op de Europese belastingbetaler. De landen in de eurozone blijken plotsklaps niet op huwelijksvoorwaarden met elkaar en de euro getrouwd, maar in gemeenschap van goederen. Het is meer dan ooit een Onderlinge Waarborgmaatschappij geworden.

Dat beroep op onderlinge eurozone-solidariteit is echter juist problematisch in tijden van *all out austerity politics*, vooral ook nationaal. Tal van naoorlogse zekerheden worden versoberd en op de proef gesteld – van pensioenen tot huizenmarkt. In veel landen bereikt het consumentenvertrouwen en het basisgevoel van sociale zekerheid in tijden van nood een *all time low*. Dat zet de volgende vraag meer dan ooit op scherp: hoeveel beroep kan men doen op Europese/internationale solidariteit als het idee gaat postvatten dat de nationale solidariteit zelf onder vuur ligt? Men kan dit plat retorisch ook als volgt formuleren: hoeveel steun voor de Griekse schuldenproblematiek kan men vragen van Nederlandse belastingbetalers die zelf, wegens draconische overheidsbezuinigingen, na een jaar ww in de bijstand worden gezet?

Het ‘vol gas door met de integratie’ van Van Rompuy c.s. – ‘*Towards a Genuine Economic and Monetary Union*’ (Van Rompuy 2012) – is dan ook het meest hachelijke avontuur dat Brussel, gelet op de huidige ontvlambare maatschappelijke situatie, zichzelf aan kan doen. Veel van de in omloop zijnde beleidsplannen om de eurocrisis te lijf te gaan, zijn afzonderlijk nog wel te begrijpen, maar tezamen en opgeteld forceren ze het Europees Project, via de bekende logica van de Brusselse fuik en de methode der

voldongen feiten, in een ongekende stroomversnelling in federaal-centralistische richting. En dat terwijl de legitimatiecrisis van Europa nog nooit zo aanraakbaar is geweest. Ik ben het wat dat betreft zeer met Fred van Staden eens die stelde dat 'het een illusie is te menen dat de voedingsbodem voor anti-Europees populisme is opgedroogd' (Van Staden 2012). Wijsheid, bezonnenheid en zekerheid moeten dan de weg wijzen. Niet de onleesbare bouwstenennotities van ongekozen eurocraten.

Wat problematisch voor de nabije toekomst is, is dat zowel radicale eurofielen als radicale eurosceptici ons een extreme alles-of-nietskeuze voorhouden. Of we koersen af op de volledig geïntegreerde en gecentraliseerde Verenigde Staten van Europa (zie Van Rompuy, Verhofstadt, Cohn-Bendit, maar ook Barroso en Martin Schulz) of we keren helemaal weer terug naar de natiestaten (Wilders, Thierry Baudet). Twee opties. Geen middenweg. Een keuze tussen Scylla en Charybdis.

Dat is een voorstelling van zaken die grote zorgen baart, omdat de overgrote meerderheid van de Europese bevolking helemaal niet voor een van die extremen wil kiezen, maar juist tussen die extreme opties in wil laveren, nu en in de toekomst. Men wil niet geheel terug naar de natiestaten. Geen 'Nexit, Dexit, Franxit, Spazit', of hoe je een exit uit de Europese Unie dan wel eurozone ook moet noemen naar analogie van de Griekse 'Grexit'. Algemeen opteert men voor grensoverschrijdende Europese samenwerking, daar waar nodig en noodzakelijk. Maar dat is weer totaal iets anders dan een opheffing van de natiestaten, een totaal opgaan in een nieuw imperium van 500 miljoen inwoners. Een Duits-Turks Europa, dat is ook bepaald niet het ideale toekomstbeeld van democratische vrijheid en sociaal geluk voor de doorsnee-Europeaan.

De vraag is: wat is wezen en wat is schijn? Hoeveel vaart zal het allemaal lopen? Welk deel van de Brusselse retoriek – de vergezichten – moet als realistisch haalbaar worden ingeschat, en welk deel is vandalistische angst-politiek tegen de bevolking? Helemaal gerust ben ik er allemaal niet op. Het besef van de kwetsbaarheid van het Europees Project – een fragiel samenwerkingsverband van historische natiestaten – blijft in Brussel totaal onderontwikkeld. Zoals ook liefde voor de rijke culturele geschakeerdheid van de landen en tradities in Europa in het 'one-size-fits-all-Europe' van eurocraten, economen, juristen en *multilevel governance*-bestuurskundigen moeilijk te traceren valt. De Europese Unie als neoliberale harmonisatiemachine, hybride van superstaat én supermarkt: het is een nachtmerrie

waar veel te weinig mensen in Brussel, Straatsburg en Luxemburg van wakker liggen. Dat verklaart de grote Brusselse vervreemding en de kortsluiting tussen Europa-ingewijden en de 'nationale achterblijvers'. De dwingende logica die nu wordt omhelsd en geforceerd in de richting van een echte politieke unie, is daarom een levensgevaarlijke *chicken game* met grote delen van de Europese bevolking. Hoe gaat dat aflopen?

Slot

Het clichébeeld en het clichéverwijt van Weldenkend Nederland is dat ons land zich geheel en al 'achter de dijken' zou hebben teruggetrokken in een nuffig, naar binnen gekeerd provinciaal chauvinisme. Een chagrijnig land dat louter op zichzelf en zijn onderbuik gericht zou zijn. Dat is een heel onscherp beeld. Nederlanders reizen en handelen zich suf over de grenzen. Veel meer dan de gemiddelde Europeaan. Bij *Serious Request* in kerstsfeer geeft heel Nederland gul aan Malawi, een land waarvan niemand weet waar het ligt. Op tal van globaliseringsindexen staat Nederland bovenaan of in de top drie, vóór Singapore en de Scandinavische en Angelsaksische landen. Internationaal onderzoek wees onlangs zelfs uit dat Nederland 'the world's most globally connected country' is.⁴ Wereldkampioen globalisering, dus. Hoezo verschanst achter de dijken?

In een globaliserende wereld zijn er geen dijken meer. De wereld wordt plat, landen krijgen juist meer reliëf. De wereld wordt een dorp, maar dorpen worden de wereld. Dat is de dialectiek van de globalisering, die tevens op wereld-regionale schaal de dialectiek van de Europese Unie is. De langzaam aanzwellende Europakritiek tegen de Totale Unie van Van Rompuy c.s. heeft met democratie te maken, niet met chauvinistische bekrompenheid. Zoals de multiculturele ontzuivering in Nederland ook meer met reële samenlevingsproblemen rond criminaliteit en een fundamentalistische islam te maken heeft dan met xenofobie of racisme.

Het vroegere internationalisme en kosmopolitisme was naar buiten gericht, kon naar buiten gericht zijn. Het hedendaagse internationalisme en kosmopolitisme moet primair 'binnenlands' gericht zijn. Want de wereld is niet langer buiten Nederland. Nee, de wereld is naar Nederland zelf gekomen. In de vorm van de Europese integratie (Europa is binnenland geworden), in de vorm van het mondiale financiële en economische

kapitalisme (het Nederlandse bedrijfsleven is buitenlands geworden) en in de vorm van grootschalige en permanente immigratie en Europees vrij personenverkeer (Nederland is multi-divers geworden). Dit alles heeft voor- en nadelen, zon- en keerzijden (zie Cuperus 2011). Maar onmiskenbaar heeft deze dialectiek van de globalisering een land als Nederland complexer, spannender en onoverzichtelijker gemaakt. Minder in de lommerrijke villabuurt in het Gooi en aan de Hollandse kust, waar onze 'geïnternationaliseerde elite' nog in het Nederland van vroeger woont – in de idylle van het Land van Ooit – maar meer complex en problematisch in Rotterdam-Zuid, Amsterdam-West of Terweijde in Culemborg. De last van de globalisering wordt in alle onrechtvaardigheid neergelegd bij de mensen in onze samenleving met relatief het minste sociaal, cultureel en financieel kapitaal. Wel in de achterstandswijken, niet in de *urban villas*. Niet bij de hockeyclub, wel bij de voetbalclub.

De aanpassing en gewenning aan die nieuwe wereld is nog eens des te complexer, omdat die moet gebeuren op de tast, zonder veel houvast, bakens en oriëntatie. We leven immers in een soort geschiedenisloze samenleving waarin tradities en gezagvolle normen ons steeds minder de weg wijzen. Expertkennis en wetenschap zijn van hun voetstuk gevallen en ontmaskerd als onbetrouwbare boodschappers van 'De Waarheid'. De aloude cultuur van de elite is niet langer maatgevend of nastrevenswaard. Religie, levensbeschouwing en beschavingsoverdracht zijn verdampt in de postmoderne conditie.

Om al deze redenen: stop met het valse beeld van een wereld die plat zou zijn. Zij die dit beweren, demonstreren zelf een ordinair, plat wereldbeeld. En stop met het valse beeld van 'Nederland achter de dijken'. Dat verraadt slecht lifestyle-denken van een weldenkende elite om zich cultureel te onderscheiden van de populistische onderbuik, maar is niet gestoeld op een werkelijk empirisch begrip van de transformatie van het Nieuwe Geglobaliseerde Nederland.

Sinds Pythagoras weten we: alleen barbaren denken dat de wereld plat en simpel is.

Noten

- 1 Een deel van dit essay is gebaseerd op mijn onlangs bij Uitgeverij Van Gennep verschenen boek: *Het humeur van Nederland. Waar het om draait in de huidige politiek*, een bundeling van mijn columns uit de *Volkskrant*.
- 2 Zie ook: Dani Rodrik, *The paradox of globalisation is that pushing it too far undermines its own institutional foundations*, LSE Blog, <http://blogs.lse.ac.uk/Euoppblog>, 2 januari 2014.
- 3 Deze passages zijn grotendeels gebaseerd op R. Cuperus, 'Hoe hittebestendig is het Europees Project? De vuurproef van 2013', In: *Internationale Spectator*, p. 26-31, januari 2013.
- 4 *DHL Global Connectedness Index 2012*.

Literatuur

- Cuperus, R. (2009). *De Wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Cuperus, R. (2013). Hoe hittebestendig is het Europees Project? De vuurproef van 2013. In: *Internationale Spectator*, nr. 1-2013, p. 26-31.
- Cuperus, R. (2014). *Het humeur van Nederland. Waar het om draait in de huidige politiek*. Amsterdam: Van Gennep.
- Cuperus, R., A. Pilon en J.M. Wiersma (red.) (2013). *Politiek van de euro. Biografie van een kwetsbare munt*. Amsterdam: Van Gennep/Wiardi Beckman Stichting-Europafonds.
- Friedrich-Ebert-Stiftung (2012). *Die Eurozone im Jahr 2020. Zukunftsszenarien im Videoformat*. Berlijn: Internationale Politikanalyse, Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Oostveen, M. (2013). *Knus. Nederland op zoek naar zichzelf. Over 'Nederland tussen samenzucht en saamhorigheid'*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox*. New York: Norton & Company.
- Rompuy, H. van (2012). *Towards a Genuine Economic and Monetary Union*. Brussel: Europese Unie.
- Staden, F. van (2012). Terug naar de hoofdstroom? De verkiezingen en het buitenland. In: *Internationale Spectator*, nr. 11-2012, p. 522.
- Wachter, D. de (2013). *Borderline Times. Het einde van de normaliteit*. Leuven: Lannoo.

Nederland, de euro en Europa

Arend Jan Boekestijn*

In een wereld waarin alles steeds meer met elkaar verweven raakt, vervagen grenzen tussen binnenlandse en buitenlandse politiek. Dat geldt a fortiori voor de eurozone. Begrotingstekorten en stagnerende structurele hervormingen in eurolanden hebben nu eenmaal gevolgen voor de stabiliteit van de eurozone als geheel. Indien men wil weten hoe het Nederland vergaat, dient men minstens zo vaak buitenlandse kranten te lezen als Nederlandse.

Voor de Nederlandse burger ontstaat zo een verwarrende situatie. Beslissingen in bijvoorbeeld Berlijn en Parijs hebben een enorme invloed op ons land, maar wij kunnen die beslissingen op onze beurt nauwelijks beïnvloeden. In principe zou men dit probleem kunnen oplossen in een federaal Europa met een Europese regering die verantwoording schuldig is aan een parlement. De *founding fathers* hebben echter een federale constructie afgewezen, omdat ze die niet vonden passen bij het Europese continent dat zijn kracht altijd in verscheidenheid heeft gezocht en waar bovendien Europese solidariteit beperkt voorhanden is. Het gevolg is dat de Europese samenwerking nog steeds wordt gekenmerkt door een mengvorm van een statenbond en een bondsstaat waarin burgers en regeringen gemakkelijk de weg kwijt kunnen raken. In het verleden was deze constructie relatief stabiel, omdat de legitimatie gevonden kon worden in de effectiviteit (de outputlegitimiteit). Het tekort aan democratische legitimiteit werd gecompenseerd door de effectiviteit. Nu de eurocrisis ook de effectiviteit lijkt te ondermijnen, loopt het tekort aan democratische legitimiteit meer in het oog (Scharpf 2013).

Het is dan ook geen wonder dat er eindelijk sprake lijkt te zijn van een fundamenteel Europees debat. Voor het eerst in de naoorlogse geschiede-

* De auteur dankt prof. dr. L. Hoogduin, prof. dr. M. Canoy, drs. R. Fransman en dr. L. Middelaar voor hun waardevolle commentaar op dit essay.

nis wordt er in alle lidstaten en in alle lagen van de bevolking een debat gevoerd over nut en nadeel van Europese samenwerking. Dat is winst.

Het Europadebat zou aan kracht kunnen winnen als men zou beseffen dat economische argumenten voor of tegen samenwerking intrinsiek controversieel zijn omdat economen niet in staat zijn om de voor- en nadelen van integratie en van een exit goed te berekenen. Het betreft hier immers niet alleen statische effecten, maar ook dynamische, en deze laatste laten zich nu eenmaal niet goed berekenen. Economen verschillen dan ook vaak van mening, hetgeen niet betekent dat economische inzichten niet van betekenis kunnen zijn.

Daar komt nog bij dat de Europese samenwerking mede is ingegeven door politieke overwegingen die nauw samenhangen met de Europese geschiedenis. Beschouwingen over de euro winnen aan overtuigingskracht als men eveneens politieke en historische argumenten in de analyse betreft.

In dit essay wil ik een poging wagen om antwoord te geven op de volgende vragen:

1. Bestaat er zoiets als een Nederlands nationaal belang?
2. Zo ja, hoe verhoudt zich dat dan tot de euro?
3. Wat is het Nederlandse regeringsbeleid ten aanzien van de euro?
4. Snijdt de kritiek op het regeringsbeleid hout?
5. Kan men op basis van de voorgaande analyse de vervreemding tussen kiezer en gekozene in het Europadebat verminderen?

Voordat ik probeer deze vragen te beantwoorden maak ik nog een niet onbelangrijk voorbehoud. Een antwoord op de voornoemde vragen kan helaas niet gevonden worden in de wetenschap. Max Weber leerde ons dat de stap van de empirie naar de normativiteit niet wetenschappelijk gefundeerd kan worden. Wetenschappers zijn soms goed in het beschrijven hoe zaken in elkaar steken, maar bij normatieve beleidsvragen staan zij wetenschappelijk met de mond vol tanden. Een essay over Europa is dan ook niets meer, maar ook niets minder, dan een oefening in politieke, economische en historische oordeelsvorming. Bij deze oefening spelen economische inzichten overigens wel degelijk een rol.

1. Bestaat er zoiets als een Nederlands nationaal belang?

De formulering van een nationaal belang wordt sterk bepaald door de noden die zich aandienen in de tijd waarin men leeft. De Leidse lakenfabrikant Pieter de la Court vergeleek de politiek van de Republiek met het gedrag van een kat (De la Court 1662). Bij onheil rolde zij zich op en zocht een veilig hoekje. De historicus J.C. Boogman heeft dit een Hollandse contractiementaliteit genoemd: territorium prijsgeven om het Oud-Hollandse erf te bewaren (Boogman 1955). Voor de Leidse lakenfabrikant viel het nationale belang samen met dat van de grootste en machtigste provincie Holland. Buitenlandse politiek moest vooral de handelsbelangen van Holland dienen.

Handelsbelangen speelden ook een grote rol in de glorie tijd van de Republiek, toen er nog een actieve rol gespeeld kon worden in de evenwichtspolitiek. De handelsbelangen bleven domineren, maar de evenwichtspolitiek was van korte duur. Het verval van de Republiek en het mislukte experiment van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden met de Belgen (1815-1830) dwongen ons tot een afzijdigheidspolitiek. Terwijl de kat van Pieter de la Court nog met bondgenootschappen probeerde onze belangen veilig te stellen, restte nu alleen nog afzijdigheid. Onze internationale rol was uitgespeeld, zelfs het bezit van omvangrijke koloniën kon dat niet veranderen.

De situatie werd als zo drukkend ervaren dat Thorbecke openlijk twijfelde aan het bestaansrecht van Nederland (Thorbecke 1830, 1831). Hij verwierp de aansluiting bij Pruisen die sommigen hadden geopperd en sprak de vrees uit of ons land en België na de scheiding wel konden overleven in een Europa waar de grote mogendheden de dienst uitmaakten. In kringen van diplomaten en juristen kwam de gedachte op dat Nederland weliswaar klein doch fijn was en misschien wel een arbiterrol in het internationaal verkeer zou kunnen spelen, omdat niemand ons als een bedreiging zag. Dat idee stierf natuurlijk in schoonheid bij de Haagse Vredescongressen rond de eeuwwisseling die de Eerste Wereldoorlog niet konden voorkomen. Dat weerhield Telders er overigens niet van om in het interbellum op het thema door te borduren (Telders 1939).

In het interbellum werd de afzijdigheidspolitiek omgedoopt tot zelfstandigheidspolitiek, maar het kwam op hetzelfde neer. Zij was er vooral op gericht om onze veiligheid en handelsbelangen te dienen in de hoop

dat er geen bloed van onze zonen verspild hoefde te worden. In de Eerste Wereldoorlog lukte dat wonderwel door de Duitsers te beloven geen handel te drijven met de Britten en Londen wijs te maken dat wij geen zaken zouden doen met Berlijn. In werkelijkheid deden wij natuurlijk zaken met beide partijen.

In het interbellum leidde deze politiek in een wereld waarin supranationale arrangementen faalden tot een *boulevard of broken dreams*. Atlantische noch Europese integratie kwam van de grond (Jacobson 1983). De crisis voedde protectionisme waar iedereen slechter van werd. En het eindigde in de Nazi-barbarij. Nederlandse filosofen die nu de nationale soevereiniteit bezingen, zouden zich nog eens moeten verdiepen in de intergouvernementele wereld van het interbellum (Baudet 2012). Die heeft onze handelspolitiek voor grote uitdagingen gesteld en ons land groot leed berokkend.

Na de Tweede Wereldoorlog hebben de *founding fathers* van Europa een aantal interessante conclusies getrokken uit onze geschiedenis waar men in het huidige debat zelden nog iets over hoort. De neutraliteitspolitiek heeft onze vrede en veiligheid niet gewaarborgd in een wereld waarin revisionistische mogelijkheden geen boodschap hadden aan het machtsevenwicht. De Duitse poging om Europa één te maken via militaire weg heeft de Westerse beschaving bovendien bijna vernietigd.

Er moest een weg gevonden worden om het Duitse vraagstuk in Europa structureel op te lossen. Het losse kanon op het Europese scheepsdek moest op een of andere manier verankerd worden. De oplossing werd gevonden in de Atlantische en de Europese integratie. De NAVO bleek een ideaal instrument 'to keep the Germans down, the Americans in and the Russians out'. De Europese Economische Gemeenschap was een aantrekkelijk forum om Duitsland economisch te verankeren in een Europees kader waarbij de belangen van alle lidstaten waren gediend. Het bleek ook een voortreffelijk instrument om de Frans-Duitse ervijandschap te begraven.

Voor een klein land met een open economie bood de gemeenschappelijke markt nog meer voordelen. Een supranationaal gereguleerde gemeenschappelijke markt bood Nederlandse exporteurs een juridisch forum waarin protectionisme van onze handelspartners bestreden kon worden (Milward 2000). In het interbellum hebben wij dat node gemist.

Er was nog meer fraais. Nederland ontwikkelde zich na de oorlog in een rap tempo tot een kostbare verzorgingsstaat, die natuurlijk wel gefinancierd moest worden. Voordat men het wist beliep onze export een fors deel

van ons BNP. De aard van onze staat, een verzorgingsstaat, werd dus voor een niet onaanzienlijk deel over de grenzen verdiend. Met andere woorden, ook de verzorgingsstaat was gebaat bij een gemeenschappelijke markt die onze export beschermde tegen te overmoedige protectionistische maatregelen. Tel uit je winst!

De Nederlandse *founding fathers* (Segers 2013)² kozen bewust niet voor een federale oplossing. Om de nationale belangen goed te kunnen verdedigen werd gekozen voor een mengvorm. De raden van ministers waren het domein waar de nationale belangen werden ingebracht, maar de Europese Commissie had het recht van initiatief om voorstellen in te dienen en het Hof om de naleving van de afspraken te bewaken. Het Europees Parlement hing er in het begin wat bij. Deze constructie was dus iets heel anders dan een federale structuur.

Onder dit Europese dak heeft ons land grote welvaart en veiligheid verworven. Geen wonder dat in deze tijd de Europese samenwerking kon rekenen op de steun van een grote meerderheid van politici en burgers.

Samenvattend: vóór de invoering van de euro heeft de Europese en Atlantische samenwerking in hoge mate bijgedragen aan onze veiligheid en welvaart. De internationale ordening was in elk opzicht gunstiger voor onze belangen dan die van het intergouvernementele interbellum. Dit alles betekent niet dat andere arrangementen, zoals een vrijhandelszone, niet beter waren geweest, maar de geschiedenis liep anders. Wij zijn er als klein landje niet slecht bij gevaren. Na de pijnlijke dekolonisatie bleek ons land te kunnen bloeien in een Europese ordening.

2. Hoe verhoudt het Nederlands nationaal belang zich tot de euro?

De euro is op papier een mooie gedachte. Handel wordt niet alleen belemmerd door fysieke handelsbeperkingen, maar ook door valutaschommelingen. Wat is er nu mooier dan het uitbannen van protectionisme via de route van devaluatie? Waren competitieve devaluaties in het interbellum niet de kern van het probleem?

Er ontstaan echter problemen als de deelnemers aan een gemeenschappelijke munt niet dezelfde intenties bezitten. De Fransen hadden zich weliswaar in 1983, na Mitterands mislukte poging om 'socialisme in één land' te creëren, bekeerd tot de *franc fort*-politiek, maar dat betekende nog niet dat zij

het Duitse model volledig hadden omarmd. Voor Parijs was Maastricht (1991) toch in de eerste plaats een poging om af te komen van het asymmetrische karakter van het Europees Monetair Systeem (EMS) met het beruchte Duitse rentedictaat. De Fransen wilden een plaats aan tafel bij de Europese Centrale Bank (ECB), zodat de Bundesbank weerwoord zou krijgen en aanpassingen niet alleen betaald zouden moeten worden door de zwakke, maar ook door de sterke landen. De Duitsers waren bereid om de *Deutschmark* op te geven voor de euro in ruil voor de Duitse eenwording, maar het stabiliteitspact legde de druk om zich aan te passen vooral bij de zwakke staten. De Fransen hoopten dus op meer monetaire flexibiliteit, terwijl de Duitsers dat juist verafschuwden (Szasz 2001). Dat voorspelde niet veel goeds.

Op zich had Maastricht kunnen werken, als de regels maar waren opgevolgd (Maas 2012). Helaas werd daar keer op keer tegen gezondigd. Nota bene door Duitsland zelf, omdat de eenwording met hoge kosten gepaard ging. Het is niet zonder ironie dat Duitsland, dat zo veel waarde hechtte aan het stabiliteitspact, er tegelijkertijd aan heeft bijgedragen dat het werd uitgehouden.

Spoedig volgde nog meer onheil. De deelname van Italië aan de eurozone was al een waagstuk, maar de Spaanse, de Portugese en zeker de Griekse deelname waren om het deftig te zeggen niet onproblematisch. Tot overmaat van ramp anticipeerden de markten erop dat een lidstaat van de eurozone dat in problemen kwam toch een *bail out* zou krijgen, hoewel het Verdrag van Maastricht dat uitdrukkelijk verbodt. Het gevolg was dat de rentevoet in de Zuidelijke lidstaten niet veel verschilde van die in het Noorden, waardoor een enorme huizenbubble ontstond waaraan onze banken lustig meededen. Het is denkbaar dat deze huizen-boom ook had plaats gevonden zonder de euro, maar de kunstmatige lage rente in het Zuiden heeft de zaak geen goed gedaan.

Hoe het ook zij, het kwetsbare Europese huis bleek niet bestand tegen een snel overwaaiende Amerikaanse crisis. De zaak kon alleen overeind gehouden worden door misbruik van de ECB en de opmerking van Draghi dat de ECB alles zou doen wat nodig is om de euro overeind te houden.

De situatie is ernstig. Terwijl de grote kracht van de Europese samenwerking nu juist de depolitisering was, leidde de eurocrisis tot een ongekennde politisering. In Griekenland werd Merkel getrakteerd op posters waarop zij was afgebeeld in Nazi uniform inclusief Hitler snorretje. De *founding fathers* hebben het gelukkig niet meer mee hoeven maken.

Problematisch werd ook het Europese gebruik om de legitimiteit van de Europese samenwerking vooral te zoeken in de effectiviteit (outputlegitimatie) en minder in het democratische gehalte. Toen de effectiviteit afnam, werd het democratische tekort schrijnender dan ooit. Tegelijkertijd waren pogingen om de effectiviteit te verhogen noodzakelijkerwijs intergouvernementeel en dus ongeschikt om het probleem van de democratische legitimiteit op te lossen (Scharpf 2013).

Ondanks alle ellende staat de euro als munt nog steeds fier overeind. Dat is in de geschiedenis van muntunies wel eens anders geweest. Hoe het ook zij, een eurozone waarin de lidstaten de afgesproken regels naleven, waardoor de herverdeling tot een minimum kan worden beperkt, is zonder enige twijfel een versterking van de gemeenschappelijke markt. Als aan deze criteria wordt voldaan, is het lidmaatschap van de eurozone in overeenstemming met de Nederlandse nationale belangen van veiligheid en welvaart. Er is dus werk aan de winkel.

3. Wat is het Nederlandse regeringsbeleid ten aanzien van de euro?

De Nederlandse regering is overvallen door de eurocrisis. Hoewel de Nederlandsche Bank altijd gewaarschuwd heeft dat een gemeenschappelijke munt het sluitstuk moet zijn van succesvolle politieke en economische integratie (Szasz 2001), is men hier te lande toch gaan hopen dat Maastricht – hoewel geschonden – en de markten slecht gedrag van lidstaten zouden afstraffen met een hogere rente en dus zouden disciplineren. Dat bleek een misrekening, zoals we hebben gezien. Het gevolg was dat de eurozone niet in staat was om structurele hervormingen af te dwingen.

Goede raad is duur. Nederland is slechts een klein land en is economisch verweven met Duitsland. Den Haag houdt dus wijselijk Merkel stevig vast. Merkels strategie is eenvoudig. De enige manier om de euro te redden is het Duitse model te exporteren. Vandaar het belang dat zij aanvankelijk hechtte aan intergouvernementele afspraken binnen de Raad om de beleidsvrijheid van lidstaten in te perken. De Commissie vertrouwde zij maar matig, vermoedelijk omdat voorzitter Barroso haar niet ligt en er te veel mensen werken die een Europese staat willen bouwen. Merkel heeft namelijk te maken met een Constitutioneel Hof dat elke verdragswijziging met een loep bekijkt.

Uiteindelijk was Merkel bereid om de Europese Commissie de bevoegdheid te geven om met nationale contracten de beleidsvrijheid van lidstaten in te perken (Karnitschinig 2013). Onlangs heeft zij toegegeven dat daar op termijn een verdragswijziging voor nodig is.³ De Nederlandse regering is electoraal huiverig voor voorstellen die soevereiniteitsoverdracht impliceren, maar steunt Merkel wel. Sterker nog, de benoeming van een begrotingstaar, Eurocommissaris Olli Rehn, was oorspronkelijk een Nederlands voorstel waar Berlijn en Parijs niet warm voor liepen (Visser 2012).

Uiteindelijk hopen Berlijn en Den Haag op het succes van een *grand bargain* oftewel steun in ruil voor hervormingen. Of dat gaat lukken weet niemand. Het is echter zeer de vraag of er een begaanbaar alternatief is. Helaas wordt haar strategie, en dus die van de Nederlandse regering, geplaagd door akelige dilemma's.

4. Snijdt de kritiek op het regeringsbeleid hout?

Voor eurosceptici is de eurocrisis natuurlijk een bron van vermaak. Zij hadden altijd al gezegd dat de eurozone niet aan alle criteria van een optimaal valutagebied voldoet (Mundell 1961). De Eurozone kent immers weinig arbeidsmobiliteit, de lonen en de prijzen zijn rigide, er ontbreekt een herverdelingsregime en de lidstaten zitten vaak in uiteenlopende conjunctuurcycli.

Toch is die kritiek wat makkelijk, aangezien de Verenigde Staten eigenlijk ook geen optimaal valutagebied zijn en deelstaten niet kunnen rekenen op een bail out (Henning en Kessler 2012). Feit blijft natuurlijk wel dat in de vs conjunctuurstabilisatie via de centrale overheid plaatsvindt en dat dit in het eurogebied niet kan. Maar er bestaat een alternatief in het eurogebied dat niet op gespannen voet hoeft te staan met de spelregels van Maastricht. Het betreft stabilisatie via de nationale begrotingen, die dan wel in goede tijden forse overschotten moeten vertonen en structureel bijna in evenwicht moeten zijn.

De kritiek gaat echter dieper en snijdt wel degelijk hout. Spanje had voor de crisis een lagere overheidsschuld dan Duitsland, maar de bankencrisis bracht het land aan de afgrond, waardoor de staat moest ingrijpen en de schuld dramatisch steeg (Wolf 2012). Het waren overigens de banken in het Noorden die zich hier bepaald niet onbetuigd gelaten hebben. De redding van de euro via de niet democratische route van de ECB was mede ingegeven

door de wens van het Noorden om de eigen banken te redden (Blundell-Wignall 2012).

Er is meer ongemak. Volgens sommige experts is de eurocrisis in de eerste plaats een schuldencrisis. Een balansrecessie. Hoe kan Spanje ooit concurreren met Duitsland zolang het land gestraft wordt met een hogere rente en Berlijn een lagelonenpolitiek voert? Op zijn minst zouden de Duitsers en de Nederlanders moeten overwegen de lonen te verhogen in sommige sterke sectoren die tegen een stootje kunnen, waardoor Spanje meer kan exporteren en toeristen kan ontvangen.⁴

Ook vragen critici zich af of de strategie, steun in ruil voor hervormingen, wel vruchten zal afwerpen. Frankrijk en Italië hebben in ruil voor de ECB-steun weinig hervormingen doorgevoerd. De steun van de ECB heeft kennelijk de prikkel om hervormingen door te voeren verminderd, stelt men vast. Is dit probleem van het morele risico niet gewoon te groot (Schwartz 2013)? Zijn de verhouding tussen arbeid en kapitaal en de politieke cultuur niet te verschillend om convergentie te verwachten?

Daar komt nog bij dat de kwaliteit van de instituties in de probleemlanden lager is dan in de Noordelijke landen. Met andere woorden, zelfs als de strategie uiteindelijk tot convergentie leidt, kunnen de zwakke instituties in het Zuiden de geleverde prestatie dan wel continueren (De Grauwe 2012)?

Hoe men het ook wendt of keert, deze kritiek kan men niet zomaar van tafel vegen. Toch valt op dat de kritiek zich eenzijdig richt op de nadelen van integratie en de voordelen veronachtzaamt. Ook valt op dat de voorstanders, vermoedelijk vanwege electorale overwegingen, vooral de economische voordelen benadrukken en de politieke lijken te veronachtzamen. Dat is vreemd, want politieke argumenten speelden bij Europese integratie vanouds een niet onbelangrijke rol. Ten slotte valt op dat over de nadelen van alternatieven van de euro, waarover straks meer, opvallend lichtvaardig wordt gedacht.

Als men de Europese verkiezingsprogramma's van de Nederlandse partijen bestudeert, zijn er grofweg drie verhalen om kiezers te werven: het Europese volk, het economische voordeel en de natiestaat. Helaas biedt geen enkel verhaal een uitweg uit de Europese crisis.

Het klassieke verhaal is gebaseerd op de veronderstelling dat er een Europees volk bestaat met een gemeenschappelijke geschiedenis. Het Europese integratieproces is in deze visie niet wezenlijk anders dan nationale staatsvorming. Net zoals conflicten en samenwerking tussen

regionale eenheden leidden tot staatsvorming, zal Europese samenwerking uitmonden in een Europese staat.

In werkelijkheid waren er, zoals we hebben gezien, maar weinig *founding fathers* (Milward 2000; zie ook Segers 2013) vervuld van de wens om een Europese staat te creëren. Zij waren vooral geïnteresseerd in een versterking van de natiestaat. Frans-Duitse verzoening en een gemeenschappelijke markt moesten niet resulteren in een Europese staat, maar in een mengvorm van een statenbond en een bondsstaat waarin de natiestaat kon bloeien.

Het federale ideaal bleef echter nuttig, omdat het een aantrekkelijk rookgordijn was om nationale belangenbehartiging te maskeren. 'Als de Nederlanders spreken over een verenigd Europa willen zij vooral tomaten verkopen,' heb ik ooit een Britse diplomaat horen verzuchten.

Tegenwoordig zijn alleen nog D66⁵ en GroenLinks⁶ trouw aan het oude federale ideaal. De eurocrisis is voor hen een bevestiging dat Europa alleen kan overleven als er een echte politieke unie tot stand komt.

Andere politieke partijen zoals de VVD⁷, CDA⁸ en PVDA⁹ hebben min of meer afscheid genomen van het federale ideaal. Bij de VVD was dit proces al ingezet door Frits Bolkestein, maar bij het CDA en de PVDA is dit een recent fenomeen. Deze partijen stellen tegenwoordig nuchter vast dat nationale identiteiten zich hebben gevormd, waardoor er noch een Europees volk, noch een gemeenschappelijke taal tot stand kwam. Zij wijzen Europese samenwerking echter geenszins af en steunen zelfs de euro. Zij verdedigen Europa echter vooral omdat het nationale sociaaleconomische voordelen oplevert. In hun ogen is ontbinding van de euro kostbaar en daarom geen nationaal belang.

Er zijn ook nog partijen die in meer of mindere mate betogen dat democratie bovenal op het niveau van de natiestaat gestalte krijgt. De PVV¹⁰ gaat hierin het verst. De partij beschouwt de euro als een samenzwering van een Europese elite die een mate van solidariteit veronderstelt die niet wordt gedragen door de Europese burgers. Zij wil zelfs de Europese Unie verlaten, hetgeen de vraag doet rijzen waarom zij belangstelling heeft voor representatie in het Europees Parlement.

Gematigder zijn de SGP¹¹, de CU¹² en de SP¹³. Zij staan zeer kritisch tegenover de euro, maar willen de EU niet verlaten. Wel is duidelijk dat zij meer waarde hechten aan nationale soevereiniteit dan het CDA, VVD en PVDA.

De drie verhalen, het Europese volk, het economische voordeel en de natiestaat, overtuigen niet. Vasthouden aan een federaal ideaal terwijl er geen draagvlak is bij Europese burgers is struisvogelpolitiek. Bovendien gaan de federalisten geheel voorbij aan de intellectuele exercities van de *founding fathers* die om heel goede redenen het federale model afwezen. Ten slotte is het nog maar de vraag of een redding van de euro wel een federaal model noodzakelijk maakt.

Europese samenwerking baseren op nationaal economisch voordeel is eveneens problematisch, omdat het voordeel van de een soms het nadeel van de ander is. In het proces van Europese integratie hoeft overigens lang niet altijd het voordeel voor de één een nadeel voor de ander te zijn, maar in de perceptie van de betrokkenen is dat vaak wel degelijk het geval. Als men dus eenzijdig economische argumenten hanteert ter verdediging van integratie, zal de weerstand groter zijn dan wanneer men ook de politieke voordelen benoemt. En waarom zou men de evidente politieke en historische voordelen van Europese samenwerking veronachtzamen? Een eenzijdige economische benadering lost immers nooit de spanning op tussen Europese verscheidenheid en het besef dat men samen sterker staat.

Ook het bezingen van nationale soevereiniteit in een Europa waar iedereen van elkaar afhankelijk brengt ons niet verder. Nationale soevereiniteit van een klein land met een open economie bestaat voornamelijk op papier. In het interbellum heeft de intergouvernementele wereld ons land geen invloed doen verwerven op de handelspolitiek van onze handelspartners. En na de oorlog besloot onze regering met goede redenen om de Deutschmark te gaan schaduwen. Als de Bundesbank de rente verhoogde, duurde onze soevereiniteit twee minuten, waarna wij keurig Frankfurt volgden. In 1983 hebben wij een Duitse revaluatie niet geheel gevolgd. Jarenlang hebben wij daarvoor betaald in de vorm van een iets hogere rente (Szasz, 2001). Leve de nationale soevereiniteit!

Het komt mij voor dat er ruimte is voor een degelijker Europees verhaal.

5. Kan men op basis van de voorafgaande analyse de vervreemding tussen kiezer en gekozenen in het Europadebat verminderen?

De Nederlandse en de andere regeringen in de eurozone zitten met de handen in het haar. De grote verdeeldheid ontnemt hen de mogelijkheid om

grote besluiten te nemen. De financiële gevoeligheid van het onderwerp maakt het hen bovendien onmogelijk om frank en vrij over het onderwerp te spreken. Een enkele verspreking kan markten in beweging brengen en broodnodige coalities in gevaar brengen. Men kan de Nederlandse regering dus moeilijk verwijten dat het met meel in de mond spreekt. Dit gegeven maakt het natuurlijk wel lastiger om de vervreemding tussen kiezer en gekozenen te overbruggen.

Daar komt nog bij dat de regering blootstaat aan de electorale verleiding om harde taal over Europa te spreken. De populisten doen met die strategie immers geen slechte zaken. Regeren is echter iets anders dan burgers naar de mond spreken. Als er ergens leiderschap is vereist dan is het hier.

Hoe zou Den Haag de vervreemding tussen kiezers en gekozenen, die immers het grootst is op het terrein van Europa, kunnen verminderen? Ik denk dat de volgende elementen daarbij een rol zouden kunnen spelen.

1. Den Haag moet explicieter dan tot nu toe gewoon toegeven dat er bij de implementatie van de euro grote fouten zijn gemaakt die overigens een collectieve Europese schuld betreffen. De regels van Maastricht hadden nooit geschonden mogen worden en de lichtzinnige uitbreiding met landen die een gemeenschappelijke munt niet kunnen dragen was verre van verstandig.
2. Maar gedane zaken nemen geen keer. We zitten in de eurozone en wij kunnen er niet zomaar uit. Een unilaterale exit zet onze verhouding met Duitsland onder druk en brengt grote risico's met zich mee. Onze export zal met een keiharde gulden grote problemen ondervinden in de eurozone. Een exit zal bovendien de grootste verworvenheid na 1945, de gemeenschappelijke markt, eroderen. En de verwevenheid van de financiële sector impliceert grote nationale offers. Laten we niet vergeten dat de economische verwevenheid Europese verzorgingsstaten dwingt tot samenwerking. De betaalbaarheid van de verzorgingsstaat vereist niet alleen hervormingen, maar ook toegang tot de gemeenschappelijke markt.
3. Ook de gedachte dat andere lidstaten gedwongen moeten worden om uit te stappen, snijdt geen hout. Het kan om te beginnen verdragstechnisch niet. Het zal echter de Zuidelijke lidstaten niet verder helpen, omdat dit nu precies de staten zijn met zwakke instituties die niet in staat zijn om inflatie na een devaluatie te beteugelen. Devaluatie is geen oplossing, noch voor de zwakke staten, noch voor de eurozone als geheel.

4. Daar komt nog bij dat het uiteenvallen van de eurozone grote geopolitieke gevolgen zal hebben. Het internationale prestigeverlies dat een ineenstorting van de eurozone zal hebben, komt precies op het moment dat Europa de grootst mogelijke problemen heeft om de opkomende mogelijkheden bij te benen.
5. Nu Amerika zich terugtrekt, zullen Europese natiestaten moeten samenwerken om hun veiligheid te garanderen en de slag tussen de continenten te overleven. Als de eurozone in elkaar klappt, wordt de noodzaak om samen sterker te staan een lege huls.
6. Een deconfiture van de euro brengt ook het aloude Duitse vraagstuk weer tot leven. Toegegeven, na de Duitse eenwording is het veeleer zo dat Berlijn ons verankert dan andersom, maar het is toch bepaald ongemakkelijk dat in een verdeeld Europa waar iedereen weer zijn eigen boontjes gaat doppen er geen Europees kader meer is waarin het Duitse economische gewicht kan worden ingebed.

Om al deze redenen lijkt het toch prudent om serieus te proberen of de eurozone kan worden gered. Grote vraag is natuurlijk hoe de eurozone kan worden gered. Ik vrees dat de enige weg is om via een stappenplan de no bail out van het Verdrag van Maastricht te herstellen. Een transferunie is eenvoudigweg niet duurzaam, omdat een onbegrensde Europese solidariteit niet bestaat. De eurozone kan echt alleen overleven als, zoals in het Verdrag van Maastricht, Europese steun wordt begrensd.

Daar komt nog bij dat de misbruik van de ECB eraan bijdraagt dat Frankrijk en Italië te weinig hervormingen hebben doorgevoerd. Alleen als de steun wordt afgebouwd zal de druk van de markt op deze landen dusdanig worden verhoogd dat zij wel in beweging zullen moeten komen. Schuldenmutualisering, het recept van Verhofstadt, is uit den boze. Eurobonds ook.

We zullen dus echt terug moeten gaan naar de no bail out van Maastricht. Het herstel van een geloofwaardige no bail out-clausule kan alleen plaatsvinden als de economieën van alle lidstaten een groter aanpassingsvermogen verkrijgen, en dat vereist structurele hervormingen. Ik vrees dat die hervormingen alleen zullen plaatsvinden als op centraal niveau de convergentiecriteria kunnen worden afgedwongen. Ik ben ook bang dat een officieel mechanisme om staatsschuldproblemen aan te pakken onontbeerlijk is.

Er is in Duitsland een belangrijke stroming die in deze richting denkt. Aangezien de ECB hoge inflatie niet zal toestaan om het probleem van hoge staatschulden te mitigeren, is het onvermijdelijk dat er overeenstemming komt over de vraag wanneer een land niet meer in staat is om aan zijn schulden te voldoen. Vervolgens zal er overeenstemming moeten worden gevonden over de vraag hoe om te gaan met een te hoge schuld van een land. Daarbij zal de mogelijkheid van schuldenafschrijving onontbeerlijk zijn, waarbij de aandeelhouders niet buiten schot kunnen blijven. Tegelijkertijd zullen er kredieten verstrekt moeten worden om te voorkomen dat er chaos uitbreekt.

In dat kader is natuurlijk ook een bankenunie noodzakelijk. Zonder de doorbreking van de spiraal van omvallende banken en oplopende nationale staatschulden komen we er niet. Echter, ook hier is *bail in* imperatief. Gelukkig heeft Merkel hier met steun van Nederland successen behaald. Het fonds van 50 miljard euro dat door de banken moet worden gevuld is natuurlijk te laag, maar het is een begin.

Waar het dus om gaat is terug te keren naar het Verdrag van Maastricht en wat de Duitsers een *Stabilitätsgemeinschaft* noemen. Het gaat erom zo min mogelijk permanente symmetrie te introduceren en zo min mogelijk permanente overdrachten. Duitsland en de andere Noordelijke staten moeten bereid zijn mee te betalen aan het herstel van het raamwerk, maar niet akkoord gaan met een wezenlijke verandering van de contracttermen van EMU.

Het problematische van deze benadering is natuurlijk dat het zich loszingt van het krachtenveld binnen de Eurozone. Gelijk hebben is iets anders dan gelijk krijgen. Het is zeer de vraag of de Noordelijke lidstaten erin zullen slagen om hun verstandige plannen er doorheen te jagen. Vermoedelijk zal er uiteindelijk een nieuwe deal tussen Frankrijk en Duitsland gesloten moeten worden die de impasse doorbreekt. De Europese constructie blijft immers een poging om verzorgingsstaten fit te houden, maar ook voor een deel te beschermen tegen globalisering. Deze deal zal pijnlijk zijn voor Duitsland en Nederland, maar het is moeilijk er inzicht in te krijgen hoe duurzame integratie geschoeid kan worden op het exporteren van het Duitse model.

Het zal waarschijnlijk betekenen dat in een reeks van complexe deals, vermoedelijk via de beruchte contracten, Duitsland en Nederland bereid zullen moeten zijn om de lonen te verhogen in die sectoren die dat kunnen dragen. Nederland zal de hypotheekrenteaftrek sneller moeten verminderen. Het Zuiden zal in het huidige systeem immers waarschijnlijk niet in staat

zijn om de concurrentiekracht voldoende te verhogen, waardoor de huidige transfereergemeenschap in stand blijft. Een *race to the bottom* is geen duurzame vorm van samenwerking.

Dit alles betreft een pijnlijk proces waar nationale parlementen een rol moeten spelen. In plaats van federale dagdromerij moet er nu serieus werk gemaakt moeten worden om nationale parlementen bij het integratieproces te betrekken. Het Europees Parlement is niet in staat om de vervreemding tussen burgers en Europa op te lossen, simpelweg omdat het hier een parlement betreft dat letterlijk op zoek is naar een Europese regering die er niet is. Meer bevoegdheden voor het Europees Parlement zal vermoedelijk nationale protectionistische reflexen alleen maar versterken.

Veel beter is het als het Europees parlement bestaat uit nationale parlementariërs. Zij zullen de Europese besluiten die een meerderheid hebben verworven thuis moeten verdedigen. Zij alleen hebben de nationale democratische legitimatie om dat te doen. Europa dat zijn wijzelf.

Natuurlijk zullen er dan nog steeds problemen bestaan. Nationale parlementariërs zullen net als nationale ministers nationale politieke problemen aanvoeren om Europese besluiten uit te stellen of zelfs te voorkomen. De Europese meerderheidsregel zal de nationale politieke cohesie onder enorme druk zetten.

Toch is er een Europese vergadering van nationale parlementen noodzakelijk die voorkomt dat Europese regelingen de Europese solidariteit overvragen. Europese wetten om te voorkomen dat natiestaten protectionisme bedrijven blijven echter net zo noodzakelijk. Als iedereen protectionisme kan bedrijven, keren we namelijk terug naar de *boulevard of broken dreams* van de jaren dertig.

Zonder solidariteit zal het echter niet gaan. Om deze reden is het ook noodzakelijk om het huidige discours over het ontbreken van een Europees demos nog eens te overdenken. Is het nu werkelijk zo dat er in Europa op geen enkele wijze sprake is van een embryonale Europese identiteit? Die stelling is toch al te kras.

Welke bouwstenen voor een Europese identiteit zijn er voorhanden? Natuurlijk, Europa heeft altijd zijn kracht gezocht in verscheidenheid, maar is er nu werkelijk niets gemeenschappelijks? Mozart vierde toch zijn grootste triomfen in Praag? Een groot deel van de eurozone is toch in aanraking geweest met de antieke en de joods-christelijke cultuur en de Verlichting?

Dit argument wordt altijd direct van tafel geveegd, omdat het hier een Europese elite betreft en er dus geen draagvlak voor kan worden gevonden bij de man in de straat. Dat is allemaal waar, maar hebben wij hier ook niet te maken met een intellectuele abdicatie? Als de elite al niet meer bereid is om de verworvenheden van de cultuur met een grote C uit te dragen, wie dan nog wel? Is de huidige consumptiecultuur niet een onderdeel van het probleem?

Erasmus met zijn pleidooi voor verdraagzaamheid werd toch echt in grote delen van Europa gelezen. De machtscheiding van Montesquieu mag dan van mondiale betekenis zijn, het was toch echt een Europese uitvinding met een brede Europese uitstraling. Biedt de combinatie van de donkere serieuze toon van de Duitse cultuur en de lichtere toets van de Franse niet een cultureel uitgangspunt waarin de Spanjaarden, Italianen, Portugezen en zelfs de Britten hun eigenheden kunnen vieren? Slechts weinigen zullen zich nog Huizinga's ideaal herinneren dat ons land het mooiste van de Britse, Franse en Duitse cultuur moest verenigen, maar was het nu echt zo'n beroerde gedachte?

Vergezichten zijn tegenwoordig taboe. Er bestaat echter wel degelijk een Europese politieke ruimte waarin de strijd om representatie kan plaatsvinden. Er bestaat geen Europees volk, maar de Europese cultuur kent wel degelijk gemeenschappelijke elementen. Europa is de bakermat van de rechtsstaat, de mensenrechten en de verzorgingsstaat. En al die zaken hebben het leven van de man in de straat enorm verbeterd. Op dat culturele fundament kan een begrensde solidariteit worden geschraagd.

Mocht u dit te hoogdravend vinden, er is meer. Europa onderscheidt zich vooral van andere continenten door een andere mix van economische dynamiek en sociale bescherming. Het mag dan zo zijn dat Europese samenwerking de verzorgingsstaat kan ondermijnen, het is ook een instrument om diezelfde verzorgingsstaat in afgeslankte vorm te laten overleven. Economische integratie is altijd een instrument geweest om de kosten van de operatie voor een deel af te wentelen op de buitenwereld. Hier bevindt zich een krachtig integratiepotentieel waar zelden over gesproken wordt.

Ten slotte, het Europese continent lijdt aan relatief machtsverval. Samen sterker staan is meer dan ooit noodzakelijk. Is er nu niemand die begrijpt dat vasthouden aan nationale soevereiniteit onze slagkracht in de wereld ondermijnt? Is het nu echt niet mogelijk om in ruil voor geopolitieke voordelen sociaaleconomische deals te sluiten?

Ik begrijp heel goed dat mijn analyse het karakter heeft van een *Unzeit-gemäße Betrachtung*. In de beroemde politieke drieminutendebatjes over de meest complexe onderwerpen heeft de nuance sowieso angstaanjagend weinig kans. Ik begrijp ook dat er verkiezingen gewonnen moeten worden.

Ik vraag mij echter af of Nederlandse burgers, die zich nu kennelijk laten imponeren door feitenvrije beschouwingen, later zullen vaststellen dat een dogmatische verdediging van de nationale soevereiniteit ons het paradijs heeft gebracht. Impliceert de economische verwevenheid, de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat, de terugtrekking van de Verenigde Staten en de opkomst van nieuwe mogelijkheden niet dat samenwerking noodzakelijk is?

Dames en heren politici, de Europese politieke ruimte ligt voor het oprapen. U doet uzelf en uw land tekort als u een andere kant op blijft kijken!

Noten

- 1 De slogan werd voor het eerst geuit in 1949 door Lord Ismay, de eerste Secretaris Generaal van de NAVO.
- 2 Zie voor het meest recente overzicht Segers, M. (2013). *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden*. Segers laat goed zien dat Nederlandse politici vooral geïnteresseerd waren in een gemeenschappelijke markt waarvan het beroemde Beyen Plan natuurlijk een voorloper was.
- 3 Regeringsverklaring Angela Merkel 18 december 2013, Regierungserklärung zum Europäischen Rat, *Für ein starkes Europa*, <http://www.bundestkanzlerin.de/Content/DE/Artikel/2013/12/2013-12-18-regierungserklaerung-merkel-europaeischer-rat.html>
- 4 De SPD hamert hier al langer op. Pusch, T. (2011), *Wage Policy Coordination in the Eurozone. A Robust Concept for Greater Macroeconomic Stability?*, Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/08072.pdf>
- 5 D66 gebruikt de term federaal in het concept verkiezingsprogramma 'Europa verdient beter' 4 keer. 'D66 onderscheidt zich van andere Nederlandse partijen door haar duidelijke, aanhoudende streven naar een politieke unie in de vorm van een Europese federatie'. En: 'De crisis laat zien dat de EU nog verre van volmaakt is. Zij is het gevolg van het niet aanvaarden van de consequenties van eerdere besluiten. Onze koers blijft daarom vast. D66 wil Europa verbeteren, krachtiger maken.'

Door noodzakelijke stappen te zetten naar een democratischer, beter bestuurbaar en slagvaardiger federaal Europa.' Zie : <https://www.d66.nl/verkiezingsprogramma/europa/>

- 6 Groen Links mijdt de term federaal Europa in hun verkiezingsprogramma 'Ons Europa'. De partij aspireert echter een groen Europa met industriepolitiek en een volwaardig sociaaleconomisch bestuur voor de eurozone, met volwaardige democratische controle. <http://start.groenlinks.nl/conceptprogramma/conceptprogrammaEU2014.pdf>
- 7 De vvd kiest voor een modern en hervormd Europa. Dit betekent voor de liberalen dat de Europese Unie zich primair moet richten op economische groei en banen. Dat staat in het conceptverkiezingsprogramma 'Europa waar nodig' <http://cdn.vellance.com/usmedia/vvd/uploaded/attachment-files/100.pdf>
- 8 Het woord federaal komt in het concept cda verkiezingsprogramma, 'Naar een slagvaardig Europa', niet voor. Het cda spreekt zich expliciet uit tegen een transferunie en voor een stringente handhaving van het subsidiariteitsbeginsel.
- 9 Ook in het concept pvda Europese verkiezingsprogramma 'Voor een Europa dat werkt' komt de term federaal niet voor. De pvda wil ook op Europees niveau te werken aan de bescherming en versterking van nationale verzorgingsstaten. De partij kiest voor een sociaal Europa dat meer is dan een markt en een munt. De pvda spreekt over 'een Europese waardengemeenschap waarin iedereen vrij is, gelijke kansen heeft en dat we onderling solidair zijn'
- 10 De pvv stelt onomwonden in hun programma *Hún Brussel, óns Nederland*, dat ons land uit de euro en de eu moet. De term federaal komt niet voor. <http://www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf>
- 11 De sgp heeft nog geen Europees verkiezingsprogramma op de website. In het nationale programma *Daad bij het Woord* staat 'Met overtuiging en argumenten stemde de sgp tegen invoering van de euro en de toetreding van landen die niet 'rijp' waren. Zoals de sgp nu tegen overdracht is van beslissingsmacht die we best zelf kunnen uitoefenen. De eu moet afslanken: minder taken, minder geld, minder regels'. Gezien de beginselvastheid van de partij is er geen reden om aan te nemen dat dit standpunt inmiddels gewijzigd is.
- 12 Navraag leerde mij dat de sgp en de Christenunie met een gezamenlijk Europees verkiezingsprogramma komen. De website van de

- Christenunie leerde mij dat 'alles wat effectief op nationaal niveau kan worden geregeld, geen Europees beleid mag worden. Daarom moet de Europese Unie een stap terug doen als het gaat om sociaal beleid, pensioenen, belastingen, gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en gezinsbeleid. Hier kunnen de lidstaten zelfstandig beleid op voeren'.
- 13 Ik heb een Europees verkiezingsprogramma van de SP niet kunnen vinden op de website. In het nationale verkiezingsprogramma trof ik aan: 'In plaats van steeds verdere overdracht van nationale soevereiniteit aan de Europese Unie gaan we inzetten op grotere effectiviteit van de samenwerking in Europa. De Brusselse regelzucht wordt aan banden gelegd en het principe van subsidiariteit wordt streng toegepast'. <http://www.sp.nl/2012/programma/internationaal-samenwerken>

Literatuur

- Baudet, T. (2012). *De aanval op de natiestaat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Blundell-Wignall, A. (2012). *Solving the Financial and Sovereign Debt Crisis in Europe*. OECD Journal, Financial Market Trends, vol. 2011, nr. 2, OECD 2012, pre-print version, januari 2012. <http://www1.oecd.org/finance/public-debt/49481502.pdf>
- Boogman, J.C. (1955). *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851, deel II*. Groningen: J.B. Wolters.
- Court, Pieter de la (1662). *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren*. Amsterdam: Joan. Cyprianus vander Gracht.
- Grauwe, P. de (2009). *The Fragility of the Eurozone's Institutions*. Open Econ Rev DOI 10.1007/s11079-009-9152-6, http://www.econ.kuleuven.be/ew/academic/intecon/Degrauwe/PDG-papers/Recently__published__articles/Fragility-eurozone-OER.pdf
- Henning, C.R. en M. Kessler (2012). *Fiscal Federalism: us History for Architects of Europe's Fiscal Union*. Peterson Institute for International Economics. Working Paper 12-1, January 2012.
- Jacobson, J. (1983). Is there a New International History of the 1920s? In: *American Historical Review*, vol. 86, p. 617-645.
- Karnitschinig, M. (2013). Merkel's Europe Fix Has Few Takers. Merkel Offers Familiar Remedy for Europe's Ills: More Europe. In: *Wall Street Journal*, 18 december 2013. <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702304773104579266573492123950>

- Maas, C. (2012). Er is geen eurocrisis, er is een crisis van de eurolanden.
In: R. Janssen, *De euro. Twintig jaar na het Verdrag van Maastricht* (p. 105-136). Amsterdam: De Bezige Bij.
- Milward, A.S. (2000). *The European Rescue of the Nation State*. Londen: Routledge.
- Mundell, R.A. (1961). A Theory of Optimum Currency Areas. In: *American Economic Review*, vol. 51, p. 657-665.
- Pusch, T. (2011). *Wage Policy Coordination in the Eurozone. A Robust Concept for Greater Macroeconomic Stability?* Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/08072.pdf>
- Scharpf, F.W. (2013). *Political legitimacy in a non-optimal currency area*. Discussion Paper 13/15. Keulen: Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung.
- Schwarzer, D. (2013). *Germany's European Challenges after the Elections*. Stiftung Wissenschaft und Politik. http://boell.eu/downloads/Germany_After_Elections_Part_II.pdf
- Segers, M. (2013). *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Szasz, A. (2001). *De euro. Politieke achtergronden van een munt*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Telders, B.M. (1939). *Nederlands onzijdigheid. Grondslagen en gevolgen 's-Gravenhage*. Zie ook: idem (1947) *Verzamelde Geschriften*. Den Haag: Nijhof.
- Thorbecke, J.R. (1830). *Een woord in het belang van Europa bij het voorstel der scheiding tusschen België en Holland*. Leiden: S. en J. Luchtman.
- Thorbecke, J.R. (1831). *Over de verandering van het algemeen staten-stelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling*. Leiden: S. en J. Luchtman.
- Visser, M. (2012). *De eurocrisis*. Amsterdam: Business Contact.
- Wolf, M. (2012). What was Spain supposed to have done? Martin Wolf's Exchange, In: *The Financial Times*, 25 juni 2012.

Het onbehagen in Europa

Martin Sommer

‘Een beetje internationalisme verwijderd de mens van zijn vaderland, doch veel internationalisme voert hem naar dat vaderland terug.’

Jean Jaurès

Hoge en lage politiek

In de herfst van 2013 mocht ik in de Groningse Martinikerk de Van der Leeuw-lezing bijwonen. Spreker was de liberale Belgische ex-premier, nu Europarlementariër, Guy Verhofstadt. Hij hield een hartstochtelijk pleidooi voor een federaal Europa, na zestig jaar welvaart en vrede, afgesloten met de uitroep ‘Het is onze verdomde plicht’ (Verhofstadt 2013). Daarna volgde een ovationeel applaus. Bijeenkomst-voorzitter professor Douwe Draaisma zei dat er nog nooit zo’n donderend applaus voor een lezing in deze kerk had geklonken. Hier was eindelijk iemand die tenminste zei waar het op stond, zo peilde ik de stemming, in een Nederland waar het enthousiasme voor Europa op zijn best lauw te noemen is. Op de eerste twee rijen zaten de klappende plaatselijke en provinciale autoriteiten, van wie negen tiende PvdA. Groningen ligt in de periferie van het land en wie weet is daardoor het Europa-gevoel, net als de PvdA – dit was vóór de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 – er nog ongebroken.

Tegenwoordig overheerst de gedachte dat eurosceptis bon ton is. Dat is zeker zo onder een flink deel van het electoraat. Geert Wilders kan de merkwaardigste toeren uithalen, zijn pvv haalt onverminderd hoge cijfers in de opiniepeilingen. Wilders heeft zijn winkelnering verschoven van islamkritiek naar Europa-kritiek, met groot succes. In Frankrijk, Duitsland of Nederland doen regerende politici (Hollande, Merkel, Rutte) er hoofdzakelijk het zwijgen toe over Europa. Er moet een baaiert aan impopulaire maatregelen genomen worden, uit hoofde van de Europese samenwerking. Met Europa in het vaandel ga je geen verkiezingen winnen, afgezien van een federalistische niche waartoe ik Verhofstadt en GroenLinks reken.

Tegelijkertijd is denkend en spraakmakend Nederland grotendeels nog altijd onvervalst voor verdere Europese integratie. Verhofstadt was uitgenodigd hier de prestigieuze Van der Leeuw-lezing te komen houden. De Duitse filosoof/socioloog Jürgen Habermas kreeg vorig jaar uit handen van koning Willem-Alexander de Erasmusprijs, de hoogste wetenschapsprijs van Nederland. Zowel Habermas als Verhofstadt mocht ik voor *de Volkskrant* interviewen, en in beide gevallen viel mij op hoe dwingend hun argumentatie voor een federaal Europa was.

Naar hun oordeel is meer Europa niet alleen de enige rationele weg, meer Europa is ook in *moreel* opzicht de enige juiste weg. Europa als belangengemeenschap én als waardengemeenschap. Noem het opkomende China waarop Europa een antwoord moet hebben, noem de bloedige geschiedenis van de twintigste eeuw; er is geen andere verlossing dan verdergaande Europese integratie. *Ever closer union*. Onze eigen minister Timmermans van Buitenlandse Zaken spreekt graag en veel over zijn worsteling met het thema Europa en concludeert dan dat mensen op een spectaculaire manier beslissingen kunnen nemen die tegen hun eigenbelang ingaan (Tromp 2013). Met andere woorden: meer Europa blijft de enige verstandige weg, ook al kunnen wij politici het verstand niet opleggen.

Verwijzingen naar de irrationaliteit van het grote publiek helpen weinig om de weerstand, ja, weerzin tegen Europa te begrijpen. Het gepolariseerde gesprek over Europa gaat dan ook gepaard met grote irritatie. Na enkele kritische vragen in het interview begon Verhofstadt tegen mij te schreeuwen (Sommer 2013a); Habermas wees me op de grote verantwoordelijkheid van de media. Zij moeten zeggen ‘wat ze met Europa willen’, net als de politici – en daarmee bedoelde Habermas beslist niet een politiek van voortmodderen, aanpassen en als het even kan behouden wat we hebben. Visie en uitzicht, dat moeten we hebben, aldus de gelouterde filosoof (Sommer 2013b). Meer integratie, meer Europa; andere smaken zijn er niet.

Wie nee zegt, neemt immers grote risico's. Dat argument kennen we nog van het referendum over de Europese Grondwet van 2005. De kern van het debat is nu dan ook niet anders. Men moet zich niet bemoeien met dingen waar men geen verstand van heeft, schreef H.J.A. Hofland in 1972 al in *Tegels lichten* – toentertijd bedoeld als kritiek op de autoriteiten. Dezelfde autoriteiten dreigden in 2005 dat het licht uitging als de meerderheid nee zou zeggen. Het referendum wordt in Europese kring nog steeds als een

grote fout gezien. De vraag was veel te ingewikkeld en in zijn algemeenheid gaat een referendum altijd over iets anders dan over de gestelde vraag.

Daarachter speelt een discussie over het wezen van democratie en de rol van de elite. Is een vertegenwoordigend stelsel het beste waarin een bestuurlijke aristocratie het werk doet – ‘de besten vóór’, zoals Bongers (1934) het ooit noemde. Of is juist dat stelsel uitgeput en biedt een radicaal systeem van volksvertegenwoordiging bij loting uitkomst, zoals de Belgische schrijver David Van Reybrouck (2013) met enige weerklank bepleit.

Juist Europa is het strijdtoneel waar het gevecht tussen elitebestuur en volkssoevereiniteit wordt uitgevochten. En die slag wordt weer bij uitstek in Nederland geleverd. Populisme, met andere woorden de opstand tegen de elite, doet zich vooral voor in landen waar van oudsher de gelijkheidsideologie het sterkst is, schrijft Paul Scheffer (Becker et. al 2010: 195). Europa was voorheen bij uitnemendheid een thema waar de bestuurselite in alle rust haar werk kon doen, zogeheten *high politics*, net als diplomatie, ontwikkelingshulp en oorlog en vrede, kortom alles wat met internationale politiek te maken had. Niet voor niets is ons koningshuis sinds decennia door en door pro-Europees. Niet alleen vanwege de idealen, maar ook omdat internationale contacten, verbintenissen en huwelijken hoorden bij de adel – die later een kosmopolitische adel van de geest werd.

Ook de zogeheten Artikel 100-brief, waarmee de regering de Kamer informeert over defensievoornemens in het buitenland, laat een aristocratische rest zien – officieel is het ten oorlog trekken een voorrecht waar de volksvertegenwoordiging buiten staat. *High politics* kennen ook een moreel element – kwesties van het goede, het schone en het ware die het lagere geschuif van centen en procenten overstijgen. Dat wordt niet langer in nederigheid aanvaard – het volk bemoeit zich ongevraagd met alles. Zoals eigenlijk alles wat de maatschappelijke elite inbracht gaandeweg onderwerp is geworden van spot, hoon, GeenStijl en Powned. En met groot succes – de rollator is sinds lange tijd van groter belang dan de JSF, en vergelijk de zorgbegroting met die van defensie of ontwikkelingshulp en je weet wie in Den Haag de lakens uitdeelt.

Ook Europa viel altijd onder de hogere politiek. Niet alleen was het niet de bedoeling dat men zich er actief mee bemoeide, het voldongen feit was zelfs een van de belangrijkste uitgangspunten van de bedenkers Monnet en Schuman. Zolang hun ‘*solidarité de fait*’ (feitelijke solidariteit) van de

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal geen tastbare nadelen had, was er niet veel aan de hand. Laten we eerlijk zijn: behalve een kleine groep experts interesseerde Europa niemand, zoals ook oud-premier Wim Kok achteraf vaststelde. Dat gold zelfs nog in de tijd van het besluit om de guldens te verruilen voor de euro.

Maar het sentiment veranderde drastisch tijdens de crisis, toen de no bail out-clausule die bij het lidmaatschap van de euro hoorde – niemand anders draait op voor jouw tekorten – niet alleen met voeten werd getreden, maar, sterker, ineens werd omgekat in een solidariteitsverplichting. Wat is dat voor Europese moraal op mijn kosten, vroegen veel mensen zich ineens af. En waarom is wat voorheen strikt verboden was nu ineens een morele verplichting geworden? Wat impliciet al veel langer het geval was, werd in één klap meer dan expliciet – de strijd om Europa is een morele strijd geworden.

Geschiedenis als strijdtoneel...

Politieke strijd gaat over de machtsvraag: wie is hier de baas? Maar politiek is ook toegepaste moraal, zoals Frits Bolkestein wel eens heeft gezegd. Morele strijd gaat over wat moet en wat niet mag. Moraal raakt veel meer de botten dan belangen en vandaar dat morele strijd veel scherper en harder wordt gevoerd dan het gevecht om centen of procenten. Over het algemeen is gelijkheid of ongelijkheid de inzet – als uitvloeisel van het christendom is gelijkheid in heel West-Europa al sinds de Middeleeuwen het dominante thema in conflicten in het sociale verkeer.

Maar daarmee is meteen een doos met paradoxen geopend, want wat gelijkheid is, spreekt niet voor zich. Dat begint al met een koningshuis dat zich inzet voor gelijkheid voor de wet en de mensenrechten, en zelf een product is van de principiële ongelijkheid van de adelmaatschappij. Ook de natiestaat heeft alles te maken met gelijkheid, want die is feitelijk het product van het gelijkheidsideaal van de Franse Revolutie. Dat '*droit de l'homme et du citoyen*' (het mensen- en burgerrecht) is zichtbaar een ambivalent gelijkheidsideaal, tegelijk algemeen en bijzonder, voor de mensenrechten in het algemeen én voor de burgerrechten binnen scherp afgebakende staatsgrenzen. De natie is er voor de rechtsgelijkheid en voor de 'stam' – een gemeenschap van burgers kan alleen ontstaan door geschiedenis,

instellingen en specifieke manieren van doen – wat de grote negentiende-eeuwse politieke denker Tocqueville *les mœurs* noemt (Van Middelaar 1999: 170). Zeden dus, waaraan je meteen ziet dat ook het idee van de natie moreel geladen is, aangezien zeden alles te maken hebben met wat moet en wat niet mag.

Waar botst dat met het morele imperatief van Europa met zijn *ever closer union*? Ik geloof niet dat de EEG is opgericht om de vloek van de natiestaat te overwinnen. Nauwer samenwerken ja, om een nieuwe oorlog te voorkomen. Maar De Gaulle zei nog, op de vraag hoe de terugkerende Duitse overmacht moest worden teniet gedaan: '*Par la guerre*' - door een nieuwe oorlog. Ook Drees moest weinig hebben van te ver doorgevoerde Europese integratie, die hij als een katholiek complot beschouwde (Segers 2013: 92).

De lokroep van verdere integratie, ook in termen van het opgeven van soevereiniteit, werd pas serieus na het verdrag van Maastricht van 1992 (Siedentop 2000: 10; 28). Dat betekende niet alleen één munt voor de eurolidstaten, maar ook een nieuwe impuls voor het gelijkheidsdenken. Het zal niet toevallig zijn dat in diezelfde tijd de eerste debatten opkomen over nut en noodzaak van grootschalige immigratie en over de donkere kanten van de islam. Nederland is volgens de historicus Mathieu Segers maar betrekkelijk korte tijd fanatiek federalistisch geweest, vijftien jaar vanaf de nadagen van het kabinet-Den Uyl tot na Maastricht (Segers 2013: 264). Het is de periode na Maastricht dat de morele botsing tussen Europa en de natiestaat vorm krijgt – het scherpst verwoord in Duitsland, om begrijpelijke redenen.

De Duitse socioloog Ulrich Beck kennen we van zijn risicomaatschappij (zie Finkelkraut 2013: 96). Hij beschouwt de natiestaat als een geweldig risico – in zijn ogen is Europa de natiestaat voorbij, aangezien de natiestaat niets anders is dan het voorportaal van Auschwitz. Net als de discussies over soevereiniteit en immigratie is ook de gewoonte om de Tweede Wereldoorlog samen te vatten in het woord Auschwitz van recente datum, niet eerder dan de jaren tachtig. Vanaf dat moment worden de tegenspraken tussen Europa en de natiestaat opgemerkt, bijvoorbeeld door Pim Fortuyn die al in zijn pamflet *Aan het volk van Nederland* (1992) zeer kritisch was over Europa.

Wat maakt Europa Europees, vraagt Ulrich Beck zich af. Na Auschwitz is Europa de geschiedenis voorbij. Het eigene van Europa is niets eigens te hebben. Europa, dat is kosmopolitisme. 'Europa is post-identiteit', in de

parafrase van Finkelkraut. Om die reden is het onmogelijk om een harde buitengrens aan te geven, want 'wie binnen zegt, zegt ook buiten.' 'Dat nooit meer', betekent dat de Ander voorgaat. Er mogen geen mensen worden buitengesloten (Finkelkraut 2013).

Europa is geen plaats, maar een verbinding, een band, een brug. Vandaar de bruggen op de bankbiljetten van de euro waarover al zo veel te doen is geweest. Bruggen van niets naar nergens, fictieve bruggen, geen echte bruggen op bestaande plaatsen – dat zou maar nationalistische gevoelens oproepen. Ulrich Beck heeft het over Europa als vliegveld; Abram de Swaan zong eerder het lied van de kosmopoliet en omschreef Nederland als perron (De Swaan 1991). Plekken om te vertrekken of om aan te komen, toegankelijk voor iedereen, maar zonder persoonlijkheid, plekken waar je bent om ergens anders heen te gaan, nooit plekken om te blijven, om te wortelen, plekken zonder geschiedenis.

Want de geschiedenis is het ideologische slagveld geworden. De hoogste vorm van gelijkheid na de Tweede Wereldoorlog, nog sterker, na afloop van de Koude Oorlog, is neergelegd in de mensenrechten. Nederland gidsland had al in 1983 in de Grondwet artikel 1 vastgelegd dat het *nec plus ultra* was: gij zult niet discrimineren. Mensenrechten hebben geen geschiedenis en gelden altijd en overal. Daar moet de gewone politiek van afblijven. De moraal van de mensenrechten verdraagt zich niet met politiek, met strijd, dilemma's of belangen. Mensenrechten zijn er voor de *downtrodden*, zei Ernst Hirsch Ballin, hoogleraar mensenrechten, in december 2013 tijdens de presentatie van Nationaal Actieplan Mensenrechten (Sommer 2013c). Postkoloniaal, post-Auschwitz-Europa heeft gezworen de fles nooit meer aan te raken, schreef de filosoof Alain Finkelkraut, niet ongeestig (Finkelkraut 2013: 101). Nu is het de beurt aan de Ander.

Dat levert uiteraard wrijving op met de geschiedenis van de natie, die immers insluit maar ook uitsluit, en in heel West-Europa in verbazend tempo bij uitstek 'schuldige geschiedenis' is geworden. Praktische politici, die altijd over hun schouder moeten kijken of de kiezers er nog zijn, hebben nog hun best gedaan er wat van te maken. In Nederland kwam er na veel gemopper en gedoe een historische canon. Er verscheen een pendant van het Franse project *les lieux de mémoire* (plaatsen van herinnering) en er ontstond een rimpeling toen premier Balkenende opriep om de zesjescultuur te verruilen voor de mentaliteit van de *voc*. In Frankrijk en Groot-Brittannië werden pogingen gedaan om per decreet vast te leggen dat het

saldo van de nationale geschiedenis positief was. Dat klinkt naar machteloos roepen en dat was het ook.

Zowel in Frankrijk als in Nederland werd een poging gedaan om een Nationaal Historisch Museum in te richten. Dat draaide in beide gevallen uit op een mislukking. In Frankrijk na een polemiek over de vraag of het museum de geschiedenis 'van Frankrijk' dan wel de geschiedenis 'in Frankrijk' moest behandelen. Met andere woorden, had elke bevolkingsgroep recht op zijn eigen geschiedenis, dan wel was er één nationaal project voor alle Fransen? President Hollande draaide het project in 2013 terug, tot blijdschap van de krant *Le Monde* die er misplaatst nationalisme in zag. In Nederland struikelde het museum over partijengekibbel, waarachter een soortgelijk meningsverschil schuilging, voelbaar in de gevleugelde uitspraak van een beoogd directeur dat 'geschiedenis niet te veel praatjes moet hebben'. In Nederland verscheen in 2007 een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR 2007) waarin de nationale geschiedenis als 'een constructie' werd voorgesteld – de kernvraag 'wie zijn wij' zou in dat kader moeten worden vervangen door 'wie ben ik'. Iedereen recht op zijn eigen identiteit en de gelijkheid van de natie staat werd diversiteit – het recht op gelijkheid van de Ander (Wesseling 2014: 48; Sommer 2014: 12).

Intussen volgden de onthullingen elkaar op: over het zeer matige gedrag van de meeste Nederlanders tijdens de oorlog, over oorlogsmisdaden in Indonesië, over de belabberde ontvangst van de overlevende Joden die terugkeerden van de vernietigingskampen. Of wat langer geleden de misdaden van Jan Pietersz Coen in het toenmalige Indië. Geschiedenis werd steeds minder de uitdrukking van het eigene en van datgene wat ons verbindt, en steeds meer een arena waarin het schuldig of onschuldig wordt uitgesproken. Historici maakten plaats voor rechters en advocaten. De onthulling over de manier waarop de Molukse kapers van de trein bij De Punt waren omgekomen had nog niet in *de Volkskrant* gestaan of advocate Liesbeth Zegveld meldde zich om genoegdoening te eisen.

Zo is de natie staat letterlijk een schuldige natie geworden. Dat kan natuurlijk niet goed blijven gaan, om de doodeenvoudige reden dat het overgrote deel van de mensen tevreden is met Nederland en zich Nederlander voelt, en niet begrijpt wat daar mis mee is. Dat verklaart de emotionele uitbarstingen toen prinses Máxima zei dat de Nederlander niet bestaat, of recenter, bij het discriminatiedebat over Zwarte Piet. Je voelt je

meer verwant met je familie dan met anderen, meer met je buurman dan met iemand drie straten verderop.

Herman 'Stuuf' Wiardi Beckman was de jonge, getalenteerde voorman van de SDAP die zou omkomen in de Tweede Wereldoorlog. Hij zag al in de jaren dertig van de vorige eeuw dat de gevaren van het nationalisme niet konden worden gesmoord door het bestaansrecht van de natie te ontkennen. Hij schreef: 'Moge dan al aan de oorsprong van onze nationale grenzen een element van willekeur niet vreemd zijn [...] Deze grenzen [zijn] daarom niet minder een realiteit; zij hebben de dwingende betekenis verkregen, omdat binnen deze begrenzing het leven van het Nederlandse volk zich heeft afgespeeld, de historische lotsgemeenschap is gegroeid' (Becker et al. 2012: 202).

Mijn opdracht voor dit stuk was, in het kader van de RMO doelstelling 'stabiliteit, participatie en draagvlak', te schrijven over grensoverschrijdende problemen. Me dunkt dat we met het onbehagen in Europa zo'n probleem te pakken hebben. De bloemgelezen artikelen van Wiardi Beckman, met name het stuk over 'Sociale gedachte en nationale gedachte' (Becker et al. 2012: 127 e.v.), waren daarbij beslist een inspiratie. Hij schreef opmerkelijk genuanceerd over een vergelijkbaar probleem in de jaren dertig. Hij waarschuwde toentertijd dat we twee verleidingen moesten vermijden: de verwerping van de natiestaat uit naam van een ondoordacht internationalisme en tegelijk de kritiekloze omarming van de nationale gedachte (Becker et al. 2012: 202).

Een beetje dramatisch gesteld zou je kunnen zeggen dat de opdracht is om te redden wat er te redden valt, tegenover enerzijds rare pvv-capriolen om heel Europa overboord te willen gooien en anderzijds de lichtzinnige weg van degenen die beweren dat de natiestaat totaal achterhaald is en die om die reden enorme irritatie en weerzin wekken. Welk heil is gediend met het geschamper over populisme, conservatisme of nostalgie, over degenen die betogen dat de natiestaat allesbehalve dood is (bv. Zijdeveld 2000: 164)?¹ Ook dat was in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog kennelijk niet anders, aangezien Wiardi Beckman hoorbaar zuchtend vaststelde: 'Goed, dan zijn miljoenen Nederlanders "conservatief", en dan stellen wij daar een eer in' (Becker et al. 2012: 204).

Nationalisme en moraal

‘Een beetje internationalisme verwijderd de mens van zijn vaderland, doch veel internationalisme voert hem naar dat vaderland terug.’ Dat zag de Franse socialistische voorman Jean Jaurès al in 1910 (Becker et al. 2010: 136). Niet veel later begon de Eerste Wereldoorlog en moesten de aanvoorders van de socialistische beweging tot hun verbijstering vaststellen dat hun arbeidersachterban niet maalde om het leerstuk van internationale solidariteit. Zij togen de *frischer, fröhlicher Krieg* in. De partijleider van de Duitse SPD Ferdinand Lasalle (1825-1864) was halverwege de negentiende eeuw de laatste die socialisme en nationalisme had willen verbinden. Daarna had de socialistische beweging, volgens de grote socioloog J.A.A. van Doorn die er zijn fascinerende studie over schreef, ‘de geweldige stootkracht van het nationalisme’ stelselmatig onderschat, met als uiteindelijke prijs dat links in de jaren dertig de politieke strijd van Hitler verloor (Van Doorn 2007: 45).

Wij moeten ons met de natie bezighouden. Waar zijn de historici in het debat over de plaats van Nederland in Europa? Nu wordt het Europadebat helemaal gedomineerd door hetzij economen, hetzij voorvechters van de mensenrechten. Allebei weten ze wat er moet gebeuren, ongeacht de politieke vraag naar de wil van de betrokken bevolkingen. De Europeaan is een consument dan wel een individu voorzien van rechten geworden. ‘Maar er ontbreekt iets’, aldus De Brits-Amerikaanse politicoloog Larry Siedentop in zijn briljante boek *Democracy in Europe*. ‘Moeten we onszelf niet óók zien als burgers?’ (Siedentop 2000: 35).

Soevereiniteit staat in het Europadebat centraal, maar het debat over soevereiniteit wordt verkeerd gevoerd. Het interesseert niemand iets of hij soevereiniteit inlevert voor een bankenunie. De wezenlijke vraag is of wij ongevraagd anders met elkaar moeten omgaan, of onze *zeden* van buitenaf worden aangetast. Je mag ook abstracter van ‘instituties’ spreken, dat wil zeggen manieren van denken, doen en voelen, ingebed in het verleden en met een sterke gevoelswaarde (Zijdeveld 2000: 18-21).

Bij het nationaal besef hóórt geschiedenis, zo stelde de Fransman Renan al in 1870 vast in zijn befaamde pamflet *Qu’est-ce qu’une nation* (Wat is een natie?) waarbij alweer de morele tonen opvallen van zijn beschrijving. ‘Een natie is een ziel, een geestelijk beginsel. In het verleden gezamenlijke roem te hebben gekend, in het heden een gezamenlijke wil te hebben ervaren; samen grootse dingen te hebben verricht, en die nog altijd samen te willen verrichten, dat zijn de wezenlijke voorwaarden om een volk te zijn’

(Wesseling 2014: 42-43). Het pamflet van Renan is in de mode, vooral omdat hij zijn natiebegrip definieerde aan de hand van de gezamenlijke wil – je kunt erbij horen als je wilt. Ook buitenstaanders zijn in beginsel welkom. Maar wat vaak vergeten wordt, is wat Renan in het geciteerde fragment óók aanraakte: buitenstaanders zijn welkom, maar wel met respect voor het bijzondere (Franse) verleden – we maken deel uit van de natie in het besef dat we samen ‘grootse dingen’ hebben verricht. De Franse ziel is niet gratis.

Wel, grootse dingen worden er überhaupt nauwelijks meer verricht en naar Renans ‘ziel’ van de natie is het lastig zoeken. H.L. Wesseling – naast Mathieu Segers een historicus die wél over Europa schrijft – stelt in zijn boek *Van toen en nu* vast dat ogenschijnlijk het enige ‘bezielde verband’ in Nederland dat van voetbalvandalen en criminele motorrijders is (Wesseling 2014: 51). De natie heeft een slechte naam, zoveel is duidelijk. Europa wordt altijd verbonden met het woord waardengemeenschap. Bij het woord natie is ‘Hitler een stille gast’, zoals Van Doorn (2007: 167) het mooi omschreef. Dat ook de natie is verbonden met waarden, en met welke waarden dan, moeten we als het ware archeologisch opdiepen uit teksten van langer geleden – geen toeval dat Wiardi Beckman (ook historicus!) daarover vóór de oorlog nog tamelijk onbevangen schreef.

Alexis de Tocqueville schrijft in zijn befaamde studie van Amerika over moraal en eer: moraal is algemeen, bestaat uit universele gedragsregels. Moraal hoort bij gelijkheid, recht voor allen, mensenrechten. Eer is specifiek, was oorspronkelijk verbonden met de familie, met de voorschriften en taboes in een wetteloze samenleving (Tocqueville 2011: 665 e.v.). Wij kennen dat begrip ‘eer’ in Nederland nauwelijks expliciet; ook is het woord besmet met de Tweede Wereldoorlog. Maar in het Frans is ‘*honneur*’ nog altijd een gebruikelijke term, ook of juist in verband met de natie. Net zoals niemand gek opkijkt wanneer een Franse burgemeester ‘*Vive la France!*’ roept en zoiets in Nederland ondenkbaar is.

Het bijzondere van het Nederlandse nationalisme is dat het zich heeft vermomd als legalisme – gelijkberechtiging voor allen, binnen of buiten de natie. Daarover schrijft Wesseling dat het in Nederland ogenschijnlijk aan een bezielde verband ontbreekt, maar dat daaronder of daarachter een nationale trots vorm krijgt in universele idealen: voor het homohuwelijk, voor het recht op abortus en euthanasie. De Turkse president mag zich niet bemoeien met het feit dat een Turkse jongen werd opgevoed door twee lesbische pleegouders. Ook Poetin lusten we rauw als hij aan onze homo’s

komt – ‘Nederland is nog altijd een lichtbaken in de duistere wereld van de Paus, Poetin en de Turk’, aldus Wesseling (2014: p. 51).

Dat is natuurlijk waar en ook puntig opgeschreven, maar schampt langs het pijnlijke punt. Juist het mooie universele karakter van de nationale deugden zit het besef in de weg dat het wel nationale deugden zijn. Dat ze niet algemeen maar bijzonder zijn, dat ze gegroeid zijn en dat ze dus ook grenzen aangeven. Je mag meedoen in Nederland, maar dan moet je bij wijze van spreken ook voor het homohuwelijk zijn. Dat levert botsingen op waarover de Franse filosoof Alain Finkielkraut onlangs een boek publiceerde, *L'identité malheureuse* (De ongelukkige identiteit). Ook Frankrijk heeft zijn historisch gegroeide natie, en ook Frankrijk heeft zijn nationalisme in universele termen gegoten. In zekere zin lijken de Franse en de Nederlandse geschiedenis een spiegel van elkaar – ‘de gekroonde republiek’, dat zijn wij. En ‘*la République une et indivisible, notre royaume de France*’ (de ondeelbare Republiek, ons Franse koninkrijk), dat is het Frankrijk van de vooroorlogse schrijver Charles Péguy (1945).

Finkielkraut heeft een interessante ontwikkeling doorgemaakt. Hij brak door in 1987 met *La défaite de la pensée*, de ondergang van het denken, een hardhandig pleidooi voor de universele beginselen van de Verlichting en de Franse Revolutie, tegen de toenmalige antiwesterse romantiek van links waarin elke cultuur gelijkwaardig was – dit in de tijd dat Khomeini Iran overnam en de befaamde filosoof Michel Foucault dat een prima idee vond.

Nu moet de apostel van het universalisme Finkielkraut toegeven dat hij zelf romanticus is geworden, verdediger van typisch Franse tradities, ja, van een Franse identiteit. ‘Het goede geweten is ons weliswaar verboden maar er zijn grenzen aan het slechte geweten’ (Finkielkraut 2013: 134). Met andere woorden: het is misschien spijtig, maar Finkielkraut beseft dat ook hij met handen en voeten aan de Franse traditie is verbonden. Hij keert zich tegen de verdedigers van de islamitische hoofddoek die aan de haal zijn gegaan met de argumenten van de mensenrechten – gelijkheid voor iedereen, dat wil zeggen het recht op diversiteit. In de praktijk is dat vrijheid voor moslims om de ongelijkheid van mannen en vrouwen in stand te houden. Frankrijk heeft domweg een *beter*e geschiedenis in de omgangsvormen tussen de seksen, meent Finkielkraut, en dat is de reden waarom hij waar-schuwt tegen het uitgummen van de nationale geschiedenis.

Op de positie van de vrouw in het Franse openbare leven is misschien wel wat af te dingen, maar de gedachte is van belang, ook voor Nederland.

Er is een Nederlandse geschiedenis die overstijgt dat we allemaal onze eigen geschiedenis hebben. SP-leider Jan Marijnissen voelde dat goed aan toen hij in 2006 samen met de christendemocraat Maxime Verhagen het initiatief nam voor het Nationaal Historisch Museum. Een opmerkelijke coalitie – een vertegenwoordiger van wat je voorheen een arbeiderspartij zou noemen én de voorman van een christelijke partij waar men voeling heeft met de kracht van de traditie. Marijnissens onderbouwing was politiek handig en modern, want algemeen mensenrechtelijk – om elkaar te begrijpen in dit land moest je toch wel weten wat Auschwitz is, aldus de SP-leider (Sommer 2012: 11).

Een heel ander register bespeelde Marijnissen toen hij later in het blad *Maarten!* met Maarten van Rossem discussieerde over de voors en tegens van Europa. ‘De eurocraten beweren dat de nationale staten zijn overleefd. Niets is minder waar: de democratie, de rechtsstaat, de publieke sector en de sociale zekerheid zijn allemaal bevochten op nationaal niveau. Het zijn nog steeds de nationale staten die de drager en beschermer zijn van wat de beschaving ons gebracht heeft’ (Maarten! 2013).

Het is bijna exact wat Wiardi Beckman in de jaren dertig opschreef: ‘De arbeiders hebben verovering op verovering gemaakt; zij hebben politieke rechten verkregen; zij hebben het levenspeil een stuk beter weten te maken... en zijn daarmee ingegroeid in de natie’ (Becker et al.: p. 132). En dat doet weer sterk denken aan het beroemde gezegde van oud CPN-leider Marcus Bakker – en is daardoor ook zo invoelbaar: ‘Nu kunnen arbeiderskinderen eindelijk naar het gymnasium en dan schaffen ze het gymnasium af.’ Dat was een reactie op de plannen van de PvdA om in de jaren zeventig de middenschool in te voeren. Nu zijn de arbeiders opgenomen in de natie en schaffen ze de natie af.

Als je erbij stilstaat, is het verbazend hoezeer ons leven is ingebed in de nationale staat – en dus ook hoe lichtzinnig het is om maar te roepen dat alles overboord moet. Zoals de socioloog Craig Calhoun eind 2013 zei: ‘het tegengif voor foute natiestaten is niet kosmopolitisme. Misschien komt het doordat ik veel tijd heb doorgebracht in verschillende delen van de wereld, in landen als Soedan en Eritrea. Maar ik ben altijd sceptisch geweest over de claim dat de natiestaat dood is. Welke natiestaat? In Europa of in een land als Congo? Het pad naar vrede in Congo is een succesvolle natiestaat. Komt die er niet, dan zal er opnieuw burgeroorlog uitbreken. Dat moeten

we helemaal niet willen, de dood van de natiestaat' (Haegens 2013). Wie de oorlog van allen tegen allen heeft meegemaakt, weet dat een succesvolle samenleving is gebouwd op nationale instituties en dat het verkrummen of moedwillig afbreken daarvan duur wordt betaald.

Ook de Nederlandse natie is veel meer dan een optelsom van de toevallige bewoners en passanten, al zijn er verwoede pogingen gedaan om het tegendeel te bewijzen, namelijk dat Nederland al sinds de Gouden Eeuw een immigratiesamenleving is (Lucassen en Lucassen 2013: 232; Finkelkraut 2013: 111). Recht, de oudste uitdrukking van wat moet en wat niet mag, is ingebed in de natie. Niet voor niets is het liberale Nederland huiverig om justitie in Europees verband te laten opgaan. Maar ook veiligheid, onderwijs, de verzorgingsstaat, allemaal terreinen die méér zijn dan rationele voorzieningen. De zes institutionele terreinen die Zijderveld onderscheidt zijn gezin, staat, religie, recht, zorg en onderwijs. Allemaal voorzien van diepe nationale wortels, stuk voor stuk met sterke gevoelswaarde én grote belangen. En ja, allemaal geven ze grenzen aan. Niet iedereen kan er zomaar bij horen, en je kunt er zeker niet mee sollen (Zijderveld 2000: 21).

Als ik dit schrijf – begin 2014 – verdedigt minister Lodewijk Asscher het Nederlandse sociale stelsel tegen eurocommissaris Viviane Reding, die in een Zwitserse krant zei dat in veel Europese landen de sociale voorzieningen te royaal zijn (Cassidy 2014). Zij meende dat als Nederlandse werknemers worden verdrongen door goedkopere buitenlanders, Nederland maar moet zien hoe het dit oplost. Het vrije verkeer van personen gaat immers voor. Hier is Europa niet alleen een bedreiging van de verzorgingsstaat, maar ook van een historisch gegroeide manier van doen – maar zo doen wij dit niet in Nederland.

Er is dus iets te verdedigen. Ik hoor niet bij degenen die vinden dat de euro maar weg moet of dat we ons maar helemaal moeten terugtrekken achter de dijken. Ook in dit opzicht ben ik tegen riskante experimenten. In de zomer van 2013 interviewde ik de Duitse socioloog Wolfgang Streeck in Keulen. Hij schreef een alarmerend boek, *Gekaufte Zeit*, over het hedendaagse leven op krediet, waartoe hij ook de euro rekent. Streeck is fervent tegenstander van een 'transfer van autoriteit' naar Brussel, met zijn 'technocratenregering' en 'van de kapitaalmarkt afhankelijke commissie' (Sommer 2013d).

Streeck vindt dat wij de overgebleven nationale instituties niet moeten opgeven, bijvoorbeeld door referenda te eisen bij het veranderen van

Europese verdragen. Hij wees op Ralf Dahrendorf, ooit eurocommissaris en dus beslist geen euroscepticus, die al twintig jaar geleden zei dat heel Europa nu eenmaal niet als Duitsland kan functioneren. Fransen en Italianen hebben hun samenleving anders ingericht – zoals zij dat zelf willen. Europa is een verzameling van trotse natiestaten met eigen geschiedenis en cultuur – en wat nogal eens wordt vergeten, van burgerschap – de historisch gegroeide manier waarop de burgers deelnemen én vormgeven aan de natie (Siedentop 2000: 27).

Zo denk ik er ook over, ik vermoed met driekwart van de bevolking. Het is een gedachte die virulente tegenstand ontmoet. Donderend applaus in een Groningse kerk voor federalist Verhofstadt. Habermas schreef over het standpunt van Streeck als ‘een nostalgische keuze voor verschansing in de soevereine onmacht’ (Habermas 2013: 92 e.v.). En in verband met het Nederlandse burgerforum dat handtekeningen verzamelde voor een EU-referendum had *Volkskrant*-columnist Arnon Grunberg (2014) het over ‘*Volksverhetzung*’ – een term uit de nazitijd. Toe maar. De golven gaan hoog, maar er staat ook wel iets op het spel. Om met Wiardi Beckman te spreken: onszelf blijven.

Noten

- 1 Bijvoorbeeld A.C. Zijdeveld over instituties, verdedigen van instituties, in het algemeen gezien als ‘conservatief’ of zelfs ‘reactionair’ (*The institutional imperative*, p. 164).

Literatuur

- Becker, F., M. Hurenkamp en P. Scheffer (red.) (2012). *Onszelf blijven*. H.B. Wiardi Beckman, baanbreker van de moderne sociaaldemocratie. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bonger, W.A. (1934). *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie*. Groningen: P. Noordhoff N.V.
- Cassidy, A. (2014). Personenfreizügigkeit: EU-Kommissarin warnt Schweiz. http://www.schweizamsonntag.ch/ressort/politik/personenfreizuegigkeit_eu-kommissarin_warnt_schweiz/
- Dekkers, G. en M. den Hertog (2013). De verdwenen fabrieken van Oss. In: *Maarten!*, nr. 8, p. 31.

- Doorn J.A.A. (2007). *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Sint-Geertruid: Mets & Schilt.
- Finkelkraut, A. (1987). *La défaite de la pensée*. Parijs: Gallimard.
- Finkelkraut, A. (2013). *L'identité malheureuse*. Parijs: Stock.
- Fortuyn, P. (1992). *Aan het volk van Nederland. De contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets*. Amsterdam: Contact.
- Grunberg, A. (2014). Burgerforum. In: *de Volkskrant*, 23 januari 2014.
- Habermas, J. (2013). *Een toekomst voor Europa*. Amsterdam: Boom.
- Haegens, K. (2013). Heerlijke nieuwe wereld: Craig Calhoun. 'We hebben een mooie crisis verprutst'. In: *De Groene Amsterdammer*, 18 december 2013.
- Hofland, J.M.A. (1972). *Tegels lichten of Ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten*. Amsterdam: Contact.
- Lucassen, L., en J. Lucassen (2011). *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Middelbaar, L. van (1999). *Politicide. De moord op de politiek in de Franse filosofie*. Amsterdam: Van Gennep.
- Péguy, C. (1945). *Textes politiques*. Parijs: Gallimard.
- Reybrouck, D. van (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Segers, M. (2013). *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Siedentop, L. (2000). *Democracy in Europe*. Londen: Penguin Press
- Sommer, M. (2012). *Wat een held! Tien vaderlanders op een voetstuk*. Diemen: Historisch Nieuwsblad.
- Sommer, M. (2013a). Verhofstadt schreeuwt het uit: Europa!. In: *de Volkskrant*, 28 september 2013.
- Sommer, M. (2013b). Politieke elite zelf grootste hindernis. In: *de Volkskrant*, 2 november 2013.
- Sommer, M. (2013c). Mensenrechten zijn overal. In: *de Volkskrant*, 13 december 2013.
- Sommer, M. (2013d). Een hele generatie gaat het moeras in. In: *de Volkskrant*, 13 augustus 2013.
- Streeck, W. (2013). *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*. Berlijn: Suhrkamp.
- Tocqueville, A. de (2011). *Over de democratie in Amerika (oorspronkelijke Franstalige druk 1835-1840)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Tromp, J. (2013). Timmermans: ik kan Europa aan mijn moeder niet uitleggen. In: *de Volkskrant*, 9 november 2013.

- Verhofstadt, G. (2013). *Europa en het nationalisme*. 31^e Van der Leeuw-lezing.
<http://www.vanderleeuwlezing.nl/node/91>
- Wesseling, H.L. (2014). *Van toen en nu. Opinies en observaties over politiek, geschiedenis en cultuur*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- WRR (2007). *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zijderveld, A.C. (2000). *The institutional imperative. The interface of institutions and networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Een gevoel van verlies

De hardnekkige onvrede met de moderniteit

Bart Jan Spruyt

In het vroege voorjaar van 2014 stond niet alleen D66 als meest eurofiele partij op winst in de peilingen, maar ook de twee meest eurosceptische partijen. De stijgende populariteit van sp en pvv betekent dat het draagvlak voor besluiten inzake grensoverschrijdende vraagstukken bij grote delen van de bevolking afbrokkelt, en dat heeft weer consequenties voor de binnenlandse stabiliteit en participatie. In dit historische essay wordt een poging gedaan licht te werpen op de vraag waar dit verzet, als onderdeel van een breder verzet tegen modernisering en internationalisering, vandaan komt. Dat verzet blijkt al zo oud als het hele project van modernisering zelf en is vanaf het begin in conservatieve zowel als socialistische kringen gesitueerd geweest. Van tijd tot tijd steekt het de kop op, in Nederland wel heel nadrukkelijk sinds de populistische revolte van Pim Fortuyn in 2001/2002. De onvrede met belangrijke aspecten van de moderniteit is hardnekkig en appelleert aan een essentieel menselijke eigenschap. Daarom is het beter die onvrede serieus te nemen dan die weg te honen of anderszins louter vijandelijk te bejegenen.

De opkomst van het populisme

Als er iets is dat de Nederlandse politiek de afgelopen twaalf jaar heeft verast en overvallen, dan is het wel de opkomst van een geheel nieuw politiek fenomeen, het populisme.¹ Aan de vleugels van het politieke spectrum, maar met merkwaardige overlappingsen, hebben zich twee nieuwe partijen genesteld die van geen wijken weten – ondanks het complete ontbreken van enige gastvrijheid bij de partijen die zich al zo veel langer in het centrum of rond het centrum van de politieke macht ophielden.

De SP betrad in 1994 de Tweede Kamer, heeft perioden van onstuimige groei en hoge verwachtingen gekend en schijnt vrij zeker op een zetel of vijftien in de Tweede Kamer te kunnen rekenen. Datzelfde geldt voor de PvdV. Voortbouwend op het succes van politici als Pim Fortuyn en Rita Verdonk was de intrede en opkomst van deze partij in de politiek nog verrassender en onstuimiger, waren de verwachtingen minstens zo hooggespannen en kan zij inmiddels op een vrij stabiele aanhang rekenen. Ondanks de commotie die Geert Wilders op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen op 19 maart 2014 wekte ('Minder, minder, minder Marokkanen') en het daaropvolgende vertrek van PvdV-volksvertegenwoordigers, lijkt het grootste deel van zijn achterban in te stemmen met zijn uitlatingen of hem die te vergeven.² Ondanks alle kritiek van de andere partijen op deze twee nieuwkomers, ondanks alle pogingen ze te framen als onbetrouwbaar, niet-constructief en polariserend, blijft een niet gering deel van de Nederlandse bevolking vertrouwen schenken aan SP en PvdV. Tezamen met de vluchtigheid van de kiezersgunst in het algemeen leidt de blijvende populariteit van de populistische partijen tot een instabiel politiek klimaat waarin grote verschuivingen mogelijk zijn en blijken, zozeer zelfs dat stabiele coalities met duidelijke meerderheden in beide Kamers der Staten-Generaal definitief tot het verleden lijken te behoren en iedere coalitie door middel van deelakkoorden met delen van de oppositie zichzelf een weg door de parlementaire controle moet zien te banen.

Aan de uiterste onwelwillendheid waarmee SP en PvdV in de Haagse politiek zijn ontvangen – zowel door politici als door journalisten – komt alleen een voorlopig einde op momenten waarop schoorvoetend wordt erkend dat beide partijen toch 'een punt moeten hebben'. Om aan al dat wilde gedoe een einde te maken, zijn er politici geweest die kenbaar maakten dat het wat hen betreft nu wel afgelopen kon zijn: de bestaande partijen hadden hun lesje geleerd en het populisme daarmee overbodig gemaakt.³ Er zijn ook intelligentere beschouwingen, waar met name NRC-columnist Bas Heijne in excelleert. Zaterdag op zaterdag geselt hij de Haagse politiek, het populisme en het chagrijnige kiezersvolk, deze combinatie van een claque van technocratische bestuurders die geen verhaal hebben, stoere praatjesmakers die geen politieke oplossingen hebben, en een volk dat zich van de ene naar de andere kant laat opruien. Het populisme bespeelt een intuïtie die niet illegitiem is; de bestaande partijen zouden hem met een

richtinggevend verhaal de pas af moeten snijden maar ze doen dat niet – uit onmacht. Zoals ook Heijne schrijft het niet precies te weten.⁴

Dat we zo verrast waren en nog steeds zo verbaasd zijn over de opkomst en populariteit van sociaal en rechts populisme heeft te maken met het ontbreken van een historisch langeretermijnperspectief in het politiek en maatschappelijk debat. In dit artikel wil ik een bescheiden poging doen dat perspectief in zicht te krijgen.

De reacties op de geboorte van de moderne politiek

Laten we beginnen met een schilderij. Het hangt in het oude paleis in Wenen, de Hofburg, en toont ons Frans II, de laatste keizer van het Heilige Roomse Rijk (zie Raedts 2011: 52-53). Hij is gekleed in een priestergewaad, met onderkleed en mantel, maar op zijn hoofd draagt hij geen mijter maar een kroon, de kroon van het Heilige Roomse Rijk. Zijn kroning stond in een traditie van duizend jaar die met de kroning van keizer Karel de Grote op 25 december 800 in Aken was begonnen. Als keizer belichaamde Frans II zowel het wereldlijke als het geestelijke rijk. Hij was priester en koning, *rex* en *sacerdos*, een heilige, bemiddelaar tussen hemel en aarde.

Nu werd Frans II op een omineuze datum gezalfd en gekroond: op 14 juli, op de dag af drie jaar dus na het begin van de Franse Revolutie. De journalist van de streng gecensureerde *Berliner Zeitung* merkte naar aanleiding daarvan voorzichtig op: 'Het is een merkwaardige omstandigheid dat de kroning op 14 juli plaatsvond, op de dag dat in 1789 de Bastille werd bestormd.' Ruim een jaar later, in september 1793, zou de bevolking die de Bastille had bestormd, zich vergrijpen aan de tomben van de Franse koningen in de abdijkerk van Saint Denis. Frans II zou het nog enkele jaren volhouden. In 1806, na de slag bij Austerlitz tegen Napoleon, besloot hij de kroon van zijn duizend jaar oude rijk neer te leggen. De gewaden die bij zijn kroning waren gebruikt, zouden nooit meer uit de kast worden gehaald. Hij moest toestaan dat zijn dochter Marie Louise in 1810 met Napoleon trouwde. Zelf overleed hij in 1835 als keizer van Oostenrijk. Een tijdperk was voorbij, een nieuwe tijd brak zich baan na dit definitieve einde van de middeleeuwen, en wel de onze – de tijd van revolutie, modernisering en democratisering.

Wij als mensen van de moderne tijd, als nieuwe mensen, zijn gewend deze breuk in de Europese geschiedenis als hoogst onproblematisch te zien. Er kwam immers een einde aan eeuwen van geestelijke, intellectuele en materiële onderdrukking. Dankzij de Verlichting hebben we geleerd voor onszelf te denken en ons niet meer te onderwerpen aan enige geestelijke autoriteit. En wie goed nadenkt, kan niet anders dan concluderen dat alle mensen gelijk zijn en dat bij dit inzicht slechts één regeringsvorm past: de democratie. Wij zijn burgers, geen onderdanen, en hebben in een contract met onze machthebbers besloten dat we een deel van onze vrijheden willen afstaan in ruil voor een staat die ons beschermt en bestaanszekerheid biedt en onze materiële welvaart bevordert. We kunnen ons nauwelijks voorstellen dat er mensen zijn die zich in deze vrije wereld niet thuis voelen.

Toch zijn die mensen er vanaf het begin geweest. Als dé woordvoerder van dit antirevolutionaire sentiment wierp zich een jaar na het uitbreken van de Franse Revolutie de Britse politicus Edmund Burke (1730-1797) op, in een uitroep die was geïnspireerd door de herinnering aan de infame behandeling van Marie Antoinette, de vrouw van Lodewijk XVI, die 'half naked' haar paleis had moeten ontvluchten:

'But the age of chivalry is gone. That of sophisters, economists, and calculators, has succeeded; and the glory of Europe is extinguished for ever. Never, never more shall we behold that generous loyalty to rank and sex, that proud submission, that dignified obedience, that subordination of the heart, which kept alive, even in servitude itself, the spirit of an exalted freedom. The unbought grace of life, the cheap defence of nations, the nurse of manly sentiment and heroic enterprise, is gone! It is gone, that sensibility of principle, that charity of honour, which felt a stain like a wound, which inspired courage whilst it mitigated ferocity, which ennobled whatever it touched, and under which vice itself lost half its evil, by losing all its grossness' (Burke 2001: 111-113; zie ook Lock 1998-2006: II 285-331).

Wat Burke – en vele anderen na hem – beangstigde en verdroot, was meer dan de ondergang van een wereld die door ridderlijkheid, hiërarchie, verheven vrijheid in onderwerping en de 'gratie van het leven' gestempeld was geweest. De geest van de sofisten, economen en rekenmeesters zou een wereld van platte middelmatigheid scheppen, een wereld van materialisme

en vooruitgang, kortom: de wereld van 'de calculerende burger',⁵ waarin gezonde vooroordelen, gebruiken en morele gewoontes gedoemd waren te verdwijnen. En omdat 'manners' belangrijker zijn dan 'laws' – omdat wetten nu eenmaal van die zeden en gebruiken afhankelijk zijn – kon het verdwijnen van de goede zeden alleen maar uitlopen op anarchie of op de roep (uiteindelijk) om een sterke man. In Nederland is dit sentiment van diepe zorg onder meer vertolkt door de aartsvader van de antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de politiek, Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876). In een toespraak uit 1867 zei hij in reactie op de boodschap van het nationalisme dat alleen in een gemeenschappelijke taal en een gemeenschappelijk grondgebied een voldoende basis voor gemeenschap zag:

'Eenheid van territorium, eenheid van taal, ik schenk u beide als bewonderenswaardige grondslagen van het geluk van toekomstige volken. Zodanig zullen vanaf nu, volgens de doctoren van de humanistische school, de voorwaarden en garanties van het nationale geluk zijn. Alsof het, om het huise-lijk geluk te garanderen, genoeg zou zijn om, onder verloochening van het Evangelie, dezelfde taal te spreken en hetzelfde huis te bewonen.

Weet u, diepzinnige filosofen, politieke geleerden, weldoeners van het moderne Europa, weet u wat u zult hebben als u het hoogtepunt van uw utopieën bereikt? U zult naties hebben, als men die zo nog kan noemen, die verwekelijkt zullen zijn, kleurloos; bevolkingen zult u hebben, menigten, massa's, samenraapsels van individuen, verzamelingen van atomen, stof dat tot modder wordt.

U zult materiaal hebben dat u voor twee doeleinden kunt gebruiken. Rekruten voor alle alternatieven van anarchie en despotisme. Zoals Vinet het zei: 'Heden rebellen, morgen slaven'.⁶

Met uw eenheid van territorium, van taal, van ras, zult u volken hebben waarvan Tocqueville in zijn bewonderenswaardige geschriften heeft gezegd: volkeren volgbaar als schapen, met herders die hen of naar de schaapskooi zullen leiden of naar de slachtbank, herders die hen zullen doen grazen in de weiden van goddeloosheid en zonde, om ze daarna in het avontuur te werpen van de bloedbaden van de slagvelden⁷ (Groen van Prinsterer 1867: 11).

Bij Groen hadden deze zorgen een uitgesproken christelijk karakter. Maar ze leefden breder. Bij het begin van de moderne tijd, toen Nederland een

Grondwet had gekregen (1848) en daarmee de vrijheid en ruimte had gecreëerd voor ongekende dynamiek en economische groei, voor een tweede Gouden Eeuw, voor overwinningen op de oude beperkingen van de natuur en een voorheen ongekende beheersing van tijd en ruimte, ontstond er een nieuwe werkelijkheid die ook andere eisen aan het onderwijs stelde (zie Van der Woud 2006). Dat onderwijs moest vooral praktisch zijn en gericht op het bijbrengen van nuttige vaardigheden, zoals wetenschap en techniek bedoeld waren om ons leven comfortabel te maken. Het oude curriculum, met veel aandacht voor de bronnen van de westerse, joods-christelijke beschaving, was overbodig geworden: had Plato's ideeënleer ons bijgebracht hoe we kanalen moesten graven, spoorlijnen en telefoonverbindingen en rijkswegen aanleggen of een fiets maken waarmee wij ons overwinnaars van de natuurlijke beperkingen van ruimte en tijd konden voelen? In deze tijd van euforie en vooruitgang ontstond ook de soort van de conservatieve mopperaar, die de teloorgang van het oude beschavingsideaal diep betreurde. We denken dan in de eerste plaats aan José Ortega y Gasset met zijn boek over *De opstand der horden* uit 1930 en aan Johan Huizinga met zijn boek *In de schaduw van morgen* (1935). Maar de zorgen van deze beroemde cultuurcritici waren wijdverbreid. Zo was er een zekere dr. H. Blink, een invloedrijk geograaf die een belangrijke rol had gespeeld in de verandering van Nederland in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. In de autobiografie die hij in 1932 op tachtigjarige leeftijd publiceerde, toonde hij zich bezorgd over de resultaten van zijn levenswerk: 'Ook wij hebben te veel uit het oog verloren, dat er elementen van hogere opvoeding nodig zijn voor de toekomst van het volk. Ook in het met zoogenaamde cultuur en wetenschap volgepropte West-Europa is een tekort aan geestelijke zin en morele kracht bij de mensen'. Een ander voorbeeld is het boek dat een zekere J. J. de la Bassecour Caan halverwege de negentiende eeuw al had geschreven: een handboek over burgerplichten voor gemeentebesturen. Het ging in dat rijtje burgerplichten om het gebruik van het kiesrecht, om godsdienstige verdraagzaamheid, om de bevordering van verlichting en beschaving, om fatsoen ten opzichte van medeburgers en om gehoorzaamheid aan de wet. Want de belangrijkste gedragsregels staan niet in het wetboek; de belangrijkste gedragsregels zijn morele plichten, ongeschreven wetten die de basis vormen van de burgerplichten die noodzakelijk zijn om een sociale orde in stand te houden (Van der Woud 2006: 23; 166).

Dit type, het type van de grote ontevredene, de ‘aartsreactionaire bullebak’ (zoals een van hen, C. Gerretson/Geerten Gossaert, zichzelf met de nodige zelfironie aanduidde), is ons vertrouwd. En we stellen ons gerust met de gedachte dat de conservatief al minstens honderd jaar een fossiel in de Nederlandse samenleving is geworden. We hebben het alleen nog te stellen met een laat residu van dit sentiment dat ons tegemoet treedt in het chagrijn en ressentiment van Henk en Ingrid.

Veel minder bekend dan dit conservatieve gevoel van verlies en de rechtse reactie op het moderniseringsproject dat Europa al twee eeuwen in zijn ban heeft, is de linkse reactie. De Industriële Revolutie had een sociale kwestie van ongekende omvang geschapen, waarbij rijke en machtige ‘kapitalisten’ tegenover een uitgebuit en rechteloos proletariaat stonden. Volgens Karl Marx zou de *Verelendung* van de grote massa arbeiders onherroepelijk een revolutie inluiden die een klasseloze maatschappij zou vestigen. Alle bezit zou daarin worden herverdeeld en de gemeenschap zou belangrijker zijn dan het individu. Die gulden toekomst was echter wel degelijk ook geïnspireerd door een beeld, een idylle van vroegere verhoudingen, zo blijkt uit het *Communistisch Manifest* dat hij in 1848 samen met Friedrich Engels publiceerde. In de middeleeuwen – de wereld dus die pas met de Franse Revolutie en de Industriële Revolutie ten onder was gegaan – was ook veel goeds geweest (Raedts 2011: 300-303). Natuurlijk, die tijd van feodale verhoudingen, van horigheid en gilden, had voor Marx ook in het teken van uitbuiting en klassenstrijd gestaan, toen tussen grondbezitters en grondbewerkers. Toen handel en nijverheid zo sterk waren gegroeid dat ze niet meer pasten in de middeleeuwse verhoudingen, hadden die verhoudingen eenvoudig plaatsgemaakt voor een wereld van vrije concurrentie en een nieuwe meester-horige-verhouding. Kleine boeren en middenstanders werden onderdeel van een proletariaat dat alleen kon leven door zijn arbeidskracht als dagloner op de markt aan te bieden. Wat dat betreft was de nieuwe tijd lood om oud ijzer, alleen maar goed voor de schroothoop van de geschiedenis. Maar er was ook iets heel mooi verloren gegaan, en van dit socialistische gevoel van verlies getuigen verschillende passages in het *Communistisch Manifest*. De bourgeoisie heeft ‘alle feodale, patriarchale, idyllische verhoudingen vernietigd’. De middeleeuwen waren immers óók een tijd van persoonlijke waardigheid, ridderlijke geestdrift en bont geschakeerde verbanden geweest, die de onderliggende klassen een zekere bescherming tegen hun hoge heren hadden geboden. De boeren

hadden bovendien voor zichzelf kunnen werken en konden delen van het land gemeenschappelijk gebruiken. Er was samenwerking en wederzijdse verantwoordelijkheid geweest, en daarmee een gevoel van gemeenschap en solidariteit. In 'het ijskoude water der egoïstische berekening' had de bourgeoisie al dit moois 'verdronken'. En daarmee hadden zij de kleine man niet alleen van zijn bezit, maar ook van zijn laatste restje menselijke waardigheid beroofd.

Het beest van de onvrede

Het is niet moeilijk om vast te stellen dat dit linkse en rechtse gevoel van verlies, opgeroepen door de modernisering van onze samenleving, nog altijd doorklinkt, hoezeer de inhoud en vorm inmiddels ook van toen kunnen verschillen. De hedendaagse uitlopers van de linkse en de rechtse kritiek op de moderne samenleving verwerpen natuurlijk niet de moderniteit als zodanig en als geheel. De verworvenheden van de democratie en de rechtstaat staan niet ter discussie. Als het over 'waarden en normen' gaat, worden niet bepaalde conservatieve waarden bedoeld (zoals geformuleerd door Burke en talloze anderen na hem), maar de moderne waarden die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw hun sociale en politieke beslag hebben gekregen. Wilders is geen Burke, en Roemer geen Marx. Maar het is niet moeilijk in hun populistische kritiek de ge vulgariseerde naklank van een oud sentiment te herkennen, dat zich richtte op een gevoel van verlies, het verlies van gemeenschap en nationale autonomie. Bij de SP betekent 'gemeenschap' de georganiseerde solidariteit van de verzorgingsstaat. Wilders heeft deze agenda overgenomen en het begrip 'gemeenschap' daarenboven ingevuld als een *Leitkultur* die voor moslimimmigranten ontoegankelijk is. Bij nationale autonomie gaat het bij beide partijen om een diep verworteld verzet tegen internationale instellingen als de Europese Unie, omdat dit project het voertuig van een neoliberale elite is dat een bedreiging vormt voor de nationale autonomie en voor de essentiële karakteristieken van een nationale cultuur.

Nu zijn we er natuurlijk in geslaagd het beest van de onvrede steeds te beteugelen. De revolutie was in Nederland, dankzij Troelstra's vergissing in 1918, niet meer dan een slecht toneelstuk, en de sociaaldemocratie is erin geslaagd via de weg van democratische macht en wetgeving het leven

van de arbeidersklasse zeer te veraangename – tot de Opel Kadett en het wekelijkse bieftukje van Joop den Uyl aan toe. Maar die doelen waren nog niet gerealiseerd of de PvdA schudde in de jaren negentig haar ideologische veren van zich af en creëerde daarmee de ruimte voor de opkomst van de SP – de partij van de bewoners van de oude volkswijken, de partij ook die als eerste protest aantekende tegen de problemen die de arbeidsmigratie in deze wijken veroorzaakte. Het christelijke protest tegen de moderne, liberale samenleving heeft een bedding gevonden in de christendemocratie, en zowel daar als binnen liberale partijen is altijd genoeg conservatisme vertegenwoordigd geweest om de rechtse kiezer tevreden te stellen. Daarvan waren we zozeer overtuigd dat er nog in 2006 een bundel studies kon verschijnen waarvan de teneur was dat er in Nederland geen ‘ruimte op rechts’ was, omdat de rechtse kiezer aan CDA en VVD genoeg keuze had (Pellikaan en Van der Lubben 2006). Alle onderstromen van verzet leken in de grote, constituerende partijen van onze parlementaire geschiedenis gekanaliseerd te zijn, en het gevaar van een rode of bruine revolutie afgewend.

In het jaar waarin deze opgeluchte bundel over de conservatieve onderstroom verscheen, danste – vrij naar Lucebert – de revolutie al een aantal jaren door de straten van de Nederlandse polder. Het einde van de geschiedenis, dat zich met de val van de Muur, het wegvallen van de grote ideologische geschillen en het aantreden van een paars kabinet (1994-2002) aangekondigd leek te hebben, is daarmee voorlopig en misschien wel definitief uitgesteld. Het was zoals de Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama op de laatste pagina’s van zijn boek over *The End of History and the Last Man* (1992) al had aangekondigd: velen zijn blij dat de trein van de moderniteit hen in de stad van de eeuwige vrede had gebracht, waarin alle conflicten technocratisch en bureaucratisch, en bij voorkeur via internationale organen, zouden worden opgelost. Maar de trein van sommigen zou nooit in deze stad van een ‘regime van rechten en de gelijke erkenning van allen’ aankomen, en sommigen die de stad wel hadden bereikt, zouden haar uit verveling weer verlaten.

De onvrede met die stad zoals die in de Nederlandse politiek door SP en PvdV worden gearticuleerd, betreft deels verschillende aspecten van die stad, maar kent ook belangrijke overlappingen. Zij is gericht tegen het bestuur van die stad, dat of uit bezuinigende, zo niet hard snoeiende neo-liberalen zou bestaan, dan wel uit wereld- en werkelijkheidsvreemde politici die het leven en de problemen van de gewone man niet meer kennen. Zij richt zich

tegen de Europese Unie, ofwel omdat het hier om een neo-liberaal project bij uitstek gaat, ofwel omdat dit instituut onze nationale soevereiniteit belaagt. En in beide gevallen gaat het om een onvrede die wordt gedragen door een gevoel van gemis aan gemeenschap: bij de SP gaat het dan om een gemis aan solidariteit in de klassiek-socialistische zin van het woord en de weigering met elkaar te delen, bij de PVV om een gemis aan nationalisme en nationale symbolen en culturele eenheid.

Deze onvrede heeft, zo is duidelijk geworden, oude papieren. Het geboortuur luidde op hetzelfde tijdstip als de geboorte van de moderne tijd en het liberalisme. Bovendien, zo is hopelijk ook duidelijk geworden, is deze onvrede hardnekkig en niet gemakkelijk weg te nemen. De oude partijen hebben er hun tanden tot nog toe op stuk gebeten, en SP en PVV mogen zich onveranderd in een blijvende gunst van de kiezer verheugen.

Nihilisme en politiek: Strauss en Heldring

Voor een antwoord op de vraag hoe deze hardnekkigheid van premoderne onvrede enerzijds en het moderne onvermogen anderzijds te verklaren valt, zou ik tot slot aandacht willen vragen voor een studie die de Joods-Amerikaanse filosoof Leo Strauss (1899-1973) in 1941 heeft gewijd aan het Duitse nihilisme ten tijde van het interbellum. Strauss, die de wereld die hij beschreef al in 1932 had moeten ontvluchten, betoogde dat de onvrede, ook de specifieke vorm van onvrede zoals die zich in Duitsland manifesteerde, iets zegt over iets essentieels van het mens-zijn en daarom niet genegeerd of louter als een gevaar moet worden bestreden, maar erkenning verdient en in goede banen moet worden geleid.

Na omzwervingen in Frankrijk en Engeland was Strauss naar de Verenigde Staten ontkomen. Hij vond daar onderdak bij de New School for Social Research in New York, waar hij een lezing gaf over het Duitse nihilisme. Later werd Strauss hoogleraar politieke filosofie aan de universiteit van Chicago.

In zijn lezing over het Duitse nihilisme, volgens de Parijse filosoof Pierre Manent de meest diepzinnige analyse van de geestelijke context van het nazisme (Manent 2001: 269), betoogt Strauss (1999; Meier 2000) dat de jongere generatie in Duitsland in de jaren dertig behept was met een nihilistische geest die een uitlaatklep vond in het fascisme van Hitler. Dat nihilisme keerde zich tegen de moderne samenleving voor zover die opgaat in het streven

naar niet meer dan het grootst mogelijke geluk voor het grootst mogelijke aantal mensen. Zo'n samenleving ontkent basale feiten van de menselijke natuur. Het vooruitzicht van een gepacificeerde planeet, een planetaire gemeenschap die zich alleen maar toelegt op de productie en consumptie van geestelijke en materiële handelswaar, was voor vele jonge Duitsers afschrikwekkend. Zij haatten het vooruitzicht van een wereld waarin iedereen gelukkig en tevreden zou zijn en zijn kleine pleziertjes zou hebben. Deze komst van de laatste mens (Nietzsche) was voor hen de grootste vernedering van de mensheid. Het betekende een wereld 'waarin een groot hart niet kon slaan en een grote ziel niet kon ademen, een wereld zonder echte, on-metaforische offers, dat wil zeggen: een wereld *in which no great heart could beat and no great soul could breathe, a world without real, unmetaphoric sacrifice, i.e. a world without blood, sweat and tears*. Dat was de wereld waartegen jonge Duitsers in de jaren dertig 'nee' zeiden. Zij wisten echter niet wat zij wel wilden. Waar hun 'ja' zich op richtte, daarvan hadden zij eigenlijk geen idee. En daarom kwamen zij uit bij een vernietigingsdrang, bij een verheerlijking van militaire deugden, en dus bij de gewelddadige ideologie van het fascisme.

Wat had kunnen voorkomen dat het nihilisme van deze jonge Duitsers in het fascisme van Hitler uitmondde? Waar het deze jongeren in de eerste plaats aan ontbrak, volgens Strauss, waren leraren – leraren die eenzelfde twijfel aan de principes van de moderne samenleving hadden gekend, maar die twijfel door diep en onafhankelijk nadenken hadden overwonnen en hun daarom in duidelijke taal de positieve en niet alleen destructieve betekenis van hun aspiraties konden uitleggen. Zij hadden deze jongeren een 'rustige en gepaste trots' op de Westerse beschaving kunnen bijbrengen, en daarmee weerstand tegen het nihilisme. 'Conservatisme' in de betekenis van een terugkeer zonder meer naar een specifieke traditie bood volgens Strauss geen oplossing, hoe groot de verleiding ook is om het on-indrukwekkende heden in te ruilen voor een indrukwekkend verleden. Beschaving zoekt wat goed is in de erfenis die de mens toevalt. Dat goede vond Strauss onder andere in de Engelse, zeer on-Duitse deugd van de prudentie en gematigdheid die in moderne idealen een redelijke aanpassing ziet aan veranderde omstandigheden van 'the old and eternal ideal of decency, of rule of law, and of that liberty which is not license'. Dit denken is niet radicaal, maar was een zegen voor het leven. Zij die het naar voren brachten, waren volgens Strauss uitmuntend geverseerd in het tegengif van de klassieke traditie (Strauss 1999: 372).⁸

Een analyse die dicht in de buurt komt van die van Strauss is in Nederland recent nog gegeven door meester-columnist J. L. Heldring (1917-2013). Hij gaf die in een groot interview met Marcel ten Hooven in *De Groene Amsterdammer*, dat als een politiek testament kan worden beschouwd.

‘Toen in Duitsland in de jaren twintig die alles ontwrichtende hyperinflatie voorbij was, volgde er gedurende een jaar of vijf, zes een periode van bloei. Berlijn was weer een centrum van cultuur, tot 1933. Toen kwam de wereld-crisis, de terugval, en dat is altijd het kritieke punt in revolutionaire tijden. Een tijdlang gaat het goed en is het licht aan het einde van de tunnel zichtbaar, tot het plotseling donker wordt. Dan krijg je het revolutionaire momentum. Dat deed zich in 1933 voor, een jaar nadat de NSDAP van Hitler in één klap de grootste partij was geworden. In essentie ligt dat gevaar in elke democratie op de loer. Het fascisme is het bastaardkind van de democratie. Ik zal Wilders niet ontzeggen dat hij democraat is. Hij is geen Hitler, zeker niet, maar het verschijnsel waarop Wilders gedijt is hetzelfde. Mensen klampen zich vast aan de schijnzekerheid die hij biedt, omdat het licht aan het eind van de tunnel plotsklaps niet meer zichtbaar is’ (Ten Hooven 2012).

Dit is zo’n citaat waarbij je zowel moet letten op wat de spreker niet zegt als op wat hij wel zegt. Nee, Heldring voegt zich niet in het koor van de gemakzuchtige amateurs die menen met een vage verwijzing naar de bruine jaren dertig van de vorige eeuw het verschijnsel Wilders adequaat te hebben geduid. Maar Heldring onthoudt zich evenmin van elke vergelijking met die tijd. Er is een parallel. Zoals toen een financieel-economische en een politieke crisis op elkaar ingrepen en een ‘revolutionair momentum’ schiepen, dat wil zeggen: de ruimte creëerden in de toenmalige democratie waarbinnen Hitler kon inbreken, zo zou ook nu de onmacht van de traditionele politieke partijen – geconfronteerd met een economische crisis – een leegte kunnen scheppen waarin dan wel niet een fascistische partij, maar dan toch een populistische partij (of: partijen) een groot deel van de macht naar zich toe kunnen trekken. Dat moet ons niet verbazen. Moderniteit en democratie baren hun eigen bastaardkinderen.

De conclusie dringt zich op, als we deze gegevens overzien, dat de onvrede met de moderniteit – toegespitst op de zoektocht naar het eigene en gemeenschap in een tijd van globalisering en vervreemding – al zeer oude papieren heeft, en van tijd tot tijd naar buiten barst. Dat komt misschien wel omdat in die onvrede zich een legitieme vraag aandient naar de essentie van de moderne samenleving, zakelijk, technocratisch, bureaucratisch en ‘vervreemdend’ als die is of wordt ervaren. Het is dus zaak die onvrede te peilen, ook in zijn meest vulgaire vormen, en die niet kosmopolitisch weg te lachen of agressief te bejegenen, maar er politiek en sociaal een bedding voor te vinden. Alleen dan, zo laat zich concluderen, zal de stabiliteit van de samenleving en de participatie van de vele ontevreden en weer toenemen.

Noten

- 1 Tegelijkertijd kan men zich afvragen hoe nieuw het ‘populisme’ (in ieder geval als methode) is wanneer men bijvoorbeeld bedenkt dat de stichting van de eerste politieke partij in Nederland, de ARP (1879), door de populistische actie van het volkspetitionnement werd voorbereid, waarmee een duidelijke poging werd gedaan de kloof tussen volk en politieke elite bloot te leggen. Zie Jan de Bruijn, “‘Weg met zóó onzedelijke constitutie!’ Abraham Kuyper, volkspetitionnement en spoorwegstaking”, in: Jan de Bruijn (2011). *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (p. 33-50). Hilversum: Verloren.
- 2 Dit essay is afgesloten op 25 maart 2014.
- 3 Zo zei toenmalig D66-leider Boris Dittrich in een interview met *De Volkskrant* van 7 augustus 2004: ‘Ik heb het gevoel dat het veranderingsgezinde elan dat Pim Fortuyn ons in 2002 heeft gebracht, wegebt. Er ontstaat een sfeer van zo dat hebben we gehad, terug naar business as usual.’
- 4 Voor een keuze, zie Bas Heijne (2011), *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 5 Het woord is reeds in 1809 gemunt door de conservatieve politiek filosoof Adam Müller in zijn *Die Elemente der Staatskunst*: zie Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen*, p. 100-101 en p. 110-111.

- 6 A. Vinet, *Essais de philosophie morale et de morale religieuse, suivis de quelques essais de critique littéraire* (Parijs, 1837), p. 16: 'Esclaves aujourd'hui, rebelles demain'.
- 7 Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika* (1835-1840), II.iv.6.
- 8 Wat die klassieke traditie betreft, zie Polybius, *Historiai* VI.2-VI.10 (= Polybius (2007). *Wereldgeschiedenis*, vert. Wolther Kassies, deel I (p. 519-529). Amsterdam: Athenaeum. Zie verder J. de Romily (2006). *Problèmes de la démocratie grecque*. Parijs: Hermann.

Literatuur

- Bruijn, J. de (2001). "Weg met zóó onzedelijke constitutie!" Abraham Kuyper, volkspetitionnement en spoorwegstaking. In: J. de Bruijn, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (p. 33-50). Hilversum: Verloren.
- Burke, E. (2001). *Reflections on the Revolution in France* (red. J.C.D. Clark, oorspronkelijke uitgave 1790). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Groen van Prinsterer, G. (1867). *La nationalité religieuse, en rapport avec la Hollande et l'Alliance Évangélique*. Amsterdam: Hóveker.
- Heijne, B. (2011). *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Huizinga, J. (1935). *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- Lock, F.P. (1998-2006). *Edmund Burke, vol II*. Oxford: Oxford University Press.
- Manent, P. (2001). *Cours familier de philosophie politique*. Parijs: Fayard.
- Marx, C. en F. Engels (1848). *Het Communistisch Manifest*. <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1848/manifest/>
- Meier, W. (2000). Corrections to Leo Strauss, 'German Nihilism'. In: *Interpretation*, vol. 28 (Fall 2000), nr. 1, p. 33-34.
- Ortega y Gasset, J. (1933). *De opstand der horden*. (Oorspronkelijke Spaanstalige uitgave 1930.) 's-Gravenhage: H.P. Leopold's Uitgeverij.
- Pellikaan, H. en S. van der Lubben (red.) (2006). *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*. Utrecht: Spectrum.
- Pré, R. du (2004). 'De lessen van Fortuyn lijken weg te ebben.' Interview met Boris Dittrich. In: *De Volkskrant*, 7 augustus 2004.

- Raedts, P. (2011). *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Strauss, L. (1999). *German Nihilism*. D. Janssens en D. Tanguay (red.)
In: *Interpretation*, vol. 26, nr. 3 (Spring 1999), p. 352-378.
- Ten Hooven, M. (2012). De eeuw van Jérôme Heldring (1917-2013). 'Ik moest iets afstoten'. In: *De Groene Amsterdammer*, 23 mei 2012.
- Tocqueville, A. de (2011). *Over de democratie in Amerika*. (Oorspronkelijke Franstalige druk 1835-1840.) Rotterdam: Lemniscaat.
- Woud, A. van der (2006). *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Het verdelende verdriet van Nederland

Hans Goslinga

Sinds het begin van deze eeuw treurt een deel van de natie om het verlies van Nederland als open, tolerant en gastvrij land, terwijl een ander deel treurt om het verlies van het land uit de tijd dat we nog 'op onszelf' waren.

Trek niet te snel de conclusie dat dit sentiment aan weerskanten voortkomt uit valse voorstellingen. In politieke zin bestaan deze beelden en hebben ze een lading. Er zijn feiten tegenin te brengen, maar die feiten hebben niet voorkomen dat de beeldenstrijd het politieke bestel, dat in de twintigste eeuw een stevige basis was voor onze parlementaire democratie, aan het kraken heeft gebracht. Het functioneert nog, zo goed en zo kwaad als het kan, dankzij het behendige kunst- en vliegwerk van politici als de liberaal Rutte en de flexibiliteit van staatkundige regels, maar een impasse is de laatste jaren steeds dichtbij en de onrust op het politieke toneel vrijwel permanent.

De crisisverschijnselen in de democratie blijven niet beperkt tot Nederland. In de Verenigde Staten, de oudste moderne democratie, heeft de toenemende politieke verdeeldheid de laatste jaren tot bestuurlijke verlamming en zelfs vormen van obstructie geleid. De politieke filosoof Francis Fukuyama muntte de term 'vetocratie' (Fukuyama 2011) voor deze toestand van doorgeslagen polarisatie, die het president Obama vooralsnog onmogelijk maakt de elf tot twaalf miljoen immigranten zonder documenten en hun kinderen een weg naar volwaardig burgerschap te bieden.

Onmacht

Een democratie die niet slagvaardig is in het aanpakken van de grote maatschappelijke vraagstukken loopt gevaar, zoals de geschiedenis heeft laten zien. In de jaren dertig van de vorige eeuw profiteerden het nazisme en fascisme van de onmacht van parlementaire democratieën. De staatsvorm

was in die fase nog jong en had zich nog niet bewezen. Dat is een verschil met de huidige tijd. In de westerse wereld hebben democratieën sinds de Tweede Wereldoorlog vrijheid, vrede en welvaart gebracht en bescherming geboden aan minderheden die in het verleden blootstonden aan discriminatie en vervolging.

Met enige decennia vertraging leken deze prestaties de vervulling van de belofte waarmee de Amerikaanse president Woodrow Wilson zich in 1917 in de Eerste Wereldoorlog had gemengd: *Making the world safe for democracy*. De staatsvorm als politiek ideaal is nu wijder verspreid dan ooit. Na het einde van de Koude Oorlog verdrievoudigde het aantal democratieën zich tot ongeveer 120.

Zegeningen

Toch lijken de prestaties en zegeningen niet algemeen op waarde te worden geschat. De volkspartijen, die in de vorige eeuw in hun staatsdragende rol bijdroegen aan de opbouw van de sociale welvaartstaat, zijn een groot deel van hun vaste aanhang kwijtgeraakt; partijen die het onbehagen en het wantrouwen een politieke stem geven, de SP en de PVV, hebben na het Belle Époque van de jaren negentig aan populariteit gewonnen. Het kabinet-Rutte II, dat in 2012 aantrad, is het zesde in tien jaar – een frequentie die nog niet zo lang geleden werd aangeduid met de term ‘Italiaanse toestanden’.

De modus van geven en nemen, die de continuïteit van het bestuur waarborgde, werkt door het ontbreken van stabiele meerderheden niet meer als voorheen. Het midden van het spectrum is niet langer de plek waar compromissen worden gesloten, maar door een sterk wantrouwen getransformeerd in een politieke ‘plaats delict’. De Amerikanen spreken zelfs van de ‘*missing middle*’ (Salam 2012). In Nederland hebben de leiders van de huidige coalitiepartijen VVD en PvdA het midden op een creatieve, zij het nogal geforceerde manier overbrugd door een uitruil van standpunten.

De kernvraag is waar het wantrouwen vandaan is gekomen, de vervolgvraag of de democratie tegen de vertrouwenscrisis bestand is.

Verrot hout kraakt niet meer

Een van de grootste veranderingen in de afgelopen halve eeuw is dat Nederland meer deel van de wereld is geworden en de wereld meer deel van Nederland. Dat is een werkelijkheid die niet iedereen voetstoots aanvaardt. De integratie van de natiestaat in de Europese Unie is een betwiste zaak, evenals de inzet van militairen in verre streken ter bescherming van de internationale rechtsorde; de immigratie van mensen uit landen buiten de westerse sfeer, vooral de islamitische wereld en Oost-Europa, roept heftige weerstanden op; de snelheid en ondoorzichtigheid van het internationale kapitaalverkeer vervreemding en onzekerheid.

Grenzen zijn in veel opzichten betrekkelijk geworden, de internetrevolutie heeft die betrekkelijkheid nog versterkt. Deze veranderingen staan niet op zichzelf. Er heeft zich een samenloop voorgedaan met ingrijpende sociaal-culturele processen als de ontzuiling, de ontkerkelijking en de individualisering, die in de jaren zestig op gang kwamen.

Zo verbazingwekkend is het dus niet dat het bestel onder deze schuivende panelen kraakt. Daarmee is niet meteen gezegd dat het einde nabij is – het kraken van oude parketvloeren is volgens de christendemocraat Piet Hein Donner, bewoner van een Haags herenhuis, zelfs geruststellend en een bewijs van vitaliteit. ‘Verrot hout kraakt niet meer’ (Donner 2011).

Misgreep

Kraken heeft het bestel van begin af aan gedaan. De historicus Johan Huizinga constateerde al in 1935 dat het partijenbestel zichzelf had overleefd. In zijn essay *Nederland's geestesmerk* over onze volksaard schreef hij: ‘Wij leven onder het zware dek van een volstrekt verouderd partijstelsel, dat door de misgreep van het evenredig kiesrecht is gefossiliseerd’ (Huizinga 1935). Het stelsel was toen nog helemaal niet oud. Het kabinet-Cort van der Linden voerde het in 1917 in ter vervanging van het districtenstelsel, te zamen met het algemeen kiesrecht voor mannen – het actief vrouwenkiesrecht volgde in 1919. Het is opmerkelijk dat Huizinga zo snel al meende dat het stelsel ‘feitelijk niet meer werkte’. Hij leidde dat af uit ‘de steeds weer blijkende onmogelijkheid van parlementaire kabinetten’. Vermoedelijk speelde in zijn oordeel weerzin tegen de partijdemocratie een voornamere rol.

Net als de partijloze liberaal Cort van der Linden zelf meende Huizinga dat het partijenbestel niet werkelijk de politieke wil van alle staatsburgers uitdrukt. 'Wanneer men de massa uitnodigt zich te groeperen naar ideeën en inzichten, dan is het resultaat dat zij zich groepeeren naar belangen, of belangetjes, of leusjes'. Van der Linden zei bij zijn aantreden als premier in 1913 dat partijen de pest waren voor het democratisch proces. In zijn ogen waren ze zelfs een ontkenning van de democratie, waarvan in zijn ogen het rechtsbewustzijn van de bevolking de kern was (Den Hertog 2008: 295). Het was zaak dat bewustzijn, tot uitdrukking komend in de volkswil, zo goed mogelijk te interpreteren, vanuit een houding van 'onafhankelijke onbaatzuchtigheid'. Na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1913 had hij daarom, zei hij, de kiezers 'niet alleen geteld, maar ook gewogen' (Den Hertog 2008: 300).

Deze vroege kritiek zou de bezorgdheid over de gevolgen van een exploderend of imploderend partijenbestel, mocht het zo ver komen, enigszins kunnen relativeren; zo ideaal is het kennelijk niet. Daar staat tegenover dat er geen aantoonbaar beter alternatief is en een moderne democratie zonder partijen zich nog nergens ter wereld heeft bewezen. In landen met tweepartijstelsels of met vormen van directe democratie, zoals referenda en de rechtstreekse verkiezing van bestuurders, gaat het niet apert beter dan in ons coalitieland.

Verfijnd

In weerwil van de bezwaren van Huizinga en Cort heeft het bestel sinds 1918 redelijk goed gefunctioneerd, in de zin dat het een basis verschaftte voor '*government by the consent of the governed*', zoals de stichters van de Verenigde Staten van Amerika het wezen van de democratische regeringsvorm uitdrukten in de Onafhankelijkheidsverklaring van 1776. Misschien was het door de tamelijk verfijnde representatie zelfs wel de perfecte uitdrukking van het verzuilde Nederland, waarin burgers hun identiteit in de eerste plaats ontleenden aan hun denominatie. Systeemvijandige partijen als de communistische CPN, de nationaalsocialistische NSB en de in beginsel theocratische SGP hebben nooit veel aanhang gekregen. De journalist J. L. Heldring meende dat het mede aan de verzuiling was te danken dat het nationaalsocialisme hier in de jaren dertig in omvang beperkt bleef (Goslinga en Ten Hooven).

In een democratie moet een zeker onbehagen op de koop toe worden genomen. Dat is onvermijdelijk in een systeem dat naar zijn aard functioneert op basis van compromissen of, zoals in een tweepartijensysteem, draait om de verovering van de kiezers in het midden, die beslissend zijn; niemand krijgt volledig zijn zin. Abraham Kuyper, de politieke leider van de Anti-Revolutionaire Partij, de eerste politieke partij in Nederland, zei dat onvrede 'in het stelsel is ingevleescht'.

De parlementaire democratie stelt hoge eisen aan zowel de gekozenen als aan de burgers, maar het valt voor beide kanten niet mee. De sociaaldemocraat Jacques de Kadt, denker, schrijver en politicus, omschreef de democratie als 'een ingewikkeld systeem van evenwichten en remmen, dat zo langzaam en moeilijk werkt en zoveel ongemakkelijke pose eist' (De Kadt 1991). Politici die compromissen sluiten zitten al snel in de verdediging, omdat ze niet doen wat ze in de verkiezingsstrijd beloofden. De kiezers zouden daar, met het oog op de verscheidenheid van opvattingen, meer begrip voor behoren te hebben.

Engelen

John F. Kennedy zong in de jaren vijftig in zijn boek *Profiles of courage* de lof van het compromis, dat 'voorkomt dat de ene groep kiezers de groep aan het andere einde van het politieke spectrum vermorzelt'. Kiezers zowel als gekozenen moesten beseffen, schreef hij, dat er weinig of geen kwesties zijn 'waarin het recht en het gelijk en alle engelen zich geheel aan één kant bevinden'. Kennedy zocht zijn voorbeelden van politieke moed dan ook in de subtiële kunst van het verzoenen, het in evenwicht brengen van de krachten in de publieke opinie. Hij hield die kunst voor essentieel om het land verenigd te houden en de overheid in staat te stellen te functioneren.

Democratie is derhalve meer dan een systeem om maatschappelijke conflicten vreedzaam op te lossen. Als het goed is, is de staatsvorm overeenkomstig de visie van de Franse filosoof Alexis de Tocqueville ook de uitdrukking van de publieke geest van een samenleving. Die geest bepaalt hoe vorm wordt gegeven aan de *res publica*, de publieke zaak. Dat is al lastig genoeg in een samenleving waarin iedereen voor de wet gelijk is; het lijkt lastiger dan ooit nu deze vormgeving een bredere context heeft gekregen dan de begrensde sfeer van de natiestaat. Ook al stroomt de Rijn nog altijd bij Lobith het land binnen, we zijn niet langer 'op onszelf'.

De wereld klopt aan de deur van Europa

Dat ontkennen, de klok een halve eeuw terugdraaien, staat gelijk aan het voeren van een achterhoedegevecht. Een van de megatrends in de wereld is de toenemende migratie als onderdeel van de globalisering. Het aantal migranten is in de afgelopen halve eeuw bijna verdrievoudigd tot 200 miljoen. De verwachting van de Internationale Organisatie voor Migratie van de VN is dat dit aantal nog zal groeien tot meer dan 400 miljoen omstreeks het midden van deze eeuw.

De migratiestromen vertonen twee opvallende kenmerken: ze bewegen zich van het platteland naar de stad en van zuid naar noord. 'De derde wereld klopt aan de poorten van Europa', constateerde de Italiaanse schrijver Umberto Eco in 2012, kijkend naar de migratie vanuit Afrika en het Midden-Oosten naar onze streken (Eco 2012).

Op het Amerikaanse continent doet zich hetzelfde verschijnsel voor. De Hispanics, immigranten afkomstig uit Latijns-Amerika, zijn aan het begin van het lopende decennium de zwarte bevolking in de Verenigde Staten in omvang gepasseerd. Het blanke bevolkingsdeel is geslonken tot net iets meer dan zestig procent. Het Censusbureau van de Amerikaanse regering verwacht dat de blanke inwoners vanaf 2043 niet langer een meerderheid zullen vormen. Nu al zijn de niet-blanke kinderen onder de vijf jaar in de meerderheid (US Census Bureau 2013).

New York

Sinds 2011 woont meer dan de helft van de wereldbevolking in steden. Naar verwachting zal dat in 2030 zestig procent zijn. Umberto Eco voorspelde dat elke stad in Europa er de komende jaren naar samenstelling van de bevolking zal gaan uitzien als het multi-etnische en multiculturele New York. Voor veel steden, in ons land Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, is dat al een realiteit. In Den Haag, dat zich afficheert als de internationale stad van recht en vrede, zullen in 2020 net zo veel oorspronkelijke als niet-oorspronkelijke Nederlanders wonen (Gemeente Den Haag 2012).

Deze ontwikkelingen oefenen vanzelfsprekend invloed uit op het zelfbeeld van Amerikanen en Europeanen en zet de wijze waarop zij kijken naar de geschiedenis en hun bestemming in de wereld op losse schroeven.

De controverses over Zwarte Piet in Nederland en over Columbus in de Verenigde Staten laten zien dat in tradities en geschiedschrijving andere gezichtspunten om erkenning vragen. Alleen vanuit het perspectief van Europeanen en Europese emigranten was de Genuese zeevaarder Columbus de ontdekker van Amerika; vanuit het perspectief van de inlandse bevolking was hij een indringer, die vuurwapens en dodelijke bacillen meebracht. Bovendien, hoe kun je een continent ontdekken waar al mensen woonden?

Weerstand

De weerstand die andere gezichtspunten oproepen, lijkt eerder voort te komen uit een onbewust etnocentrisme dan uit bewust racisme. Wie denkt er nog aan oude machtsverhoudingen bij diep verankerde topografische termen als het Nabije Oosten, het Midden-Oosten en het Verre Oosten? De termen herinneren aan de tijd dat Europese landen de wereld beheersten. Die periode strekte zich uit over ruim vier eeuwen en heeft diepe sporen getrokken in de kijk op andere rassen, volkeren en culturen. Tijdens een bezoek aan een Afrikaans land vertelde een Nederlandse diplomatenvrouw me dat ze goed kon opschieten met haar zwarte hulp. 'Ik praat elke ochtend een uur met haar,' zei ze. Ze corrigeerde zichzelf vrijwel meteen: 'Ik moet natuurlijk zeggen: praten wij een uur met elkaar.' Het gevoel een superieure beschaving te vertegenwoordigen heeft zich zo in de genen van de Europeanen verankerd dat het een haast alledaagse vanzelfsprekendheid vertoont, die kan verklaren waarom het pleidooi van de Antilliaanse Nederlander Quincy Gario om Zwarte Piet als verbeelding van racisme af te schaffen zo veel heftige reacties uitlokte.

De periode na de Tweede Wereldoorlog heeft lang in het teken gestaan van het ideologische conflict tussen het kapitalisme en het communisme. Maar misschien nog wel ingrijpender op een dieper gevoelsniveau was de dekolonisatie, die Europa, Nederland niet uitgezonderd, op zichzelf heeft teruggeworpen. Het koninkrijk verloor achtereenvolgens Nederlands-Indië (1949), Nieuw-Guinea (1962) en Suriname (1975). Meer nog dan het verlies van territorium markeerde dit proces het einde van de langdurige Europese hegemonie in de wereld. De multipolaire wereld vraagt om een nieuw bewustzijn. We zijn niet alleen niet langer 'op onszelf', we zijn ook niet

langer het geopolitieke epicentrum van de wereld. Bovendien is Europa, mede door de dekolonisatie, van een emigratiecontinent een immigratiecontinent geworden.

Het monster Trotteldrom

Deze omwenteling in de geest voltrekt zich niet voetstoots. Veranderingen roepen altijd weerstanden op en deze weerstanden zijn op hun beurt een voedingsbodem voor machtsvorming. Europa en de Verenigde Staten zijn sinds de eeuwwisseling het toneel van de polarisatie en politieke strijd die van deze wisselwerking het gevolg is. Er zijn overeenkomsten tussen de opkomst van de Tea Party in de Verenigde Staten en het rijzende populisme in Europa. De voornaamste is dat zij beide de politieke uitdrukking zijn van het gevoel van bedreiging en verlies van het eigene en heersende elites daarvan de schuld geven.

De conservatieve liberaal Frits Bolkestein nam in 2011 in een ingezonden artikel in de *Wall Street Journal* dat deel van de westerse elite op de korrel dat in zijn ogen het geloof in de eigen beschaving heeft verloren en daartegen zelfs haat koestert. Hij schreef die houding toe aan de christelijke schuldcultuur ('al wie zich zelf verhoogt, zal vernederd worden') en aan het moordende geweld van oorlogen en vervolgingen op het oude continent in de eerste helft van de twintigste eeuw. De aantasting van de culturele zekerheden die daarvan het gevolg is geweest, opende volgens hem de deur naar de multiculturele samenleving, 'die ons gelast niet te oordelen over wat anders is' (Bolkestein 2011).

Een tweede relevante overeenkomst tussen populistten in Amerika en Europa is dat zij zich beroepen op de democratische idealen van volksheerschappij en individuele vrijheid, zij het in de meest letterlijke en de meest absolute zin. De Amerikaanse historicus Greg Grandin, gespecialiseerd in de slavernijgeschiedenis, signaleerde begin 2014 in *The New York Times* 'een nieuw soort racisme, niet gebaseerd op theologische of filosofische doctrines, maar veeleer voortkomend uit een emotionele behoefte de eigen absolute vrijheid af te meten aan de absolute onvrijheid van een ander' (Grandin 2014).

Deze waarneming kan de heftigheid verklaren van het verzet in westerse samenlevingen tegen hoofddoekjes in de publieke ruimte. De vrijheid

van de samenleving alleen is niet genoeg, de individuele vrijheid moet als het ware steeds worden beklemtoond. Hoe kan dat beter door de hoofddoek van islamitische vrouwen te kwalificeren als een bewijs van onderwerping? Hetzelfde geldt voor de vrijheid van meningsuiting, waar die wordt opgerekt tot het, onder meer door het toenmalige vvd-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali bepleite, 'recht op belediging' (Hirsi Ali 2006). De nationalist Thierry Baudet ging in 2012 nog een stap verder met zijn pleidooi voor het recht op haat zaaien (Baudet 2012).

Deugd van de gematigdheid

Deze tendens staat, zacht gezegd, op gespannen voet met de opvatting van Montesquieu, de grondlegger van de moderne democratie, dat deze staatsvorm niet kan zonder de politieke deugd van de gematigdheid. Dat houdt in zijn visie in dat de normen waaraan een samenleving behoort te voldoen, nooit mogen worden opgelegd vanuit het grote gelijk van wie dan ook, ook niet dat van de smaakmakende of dominante meerderheid. Sterker, in een democratie horen meerderheid en minderheid inwisselbaar te zijn. De Britse filosoof Isaiah Berlin drukte het nog sterker uit: vrijheid heeft weinig te verwachten van een heerschappij van de meerderheid. 'De democratie is als zodanig niet logisch aan vrijheid gekoppeld en heeft historisch gezien soms verzuimd haar in bescherming te nemen' (Berlin 1958/2010).

Een verabsolutering van het democratische beginsel en bepaalde burgerlijke vrijheden kan in extremis een breuk tussen democratie en rechtsstaat tot gevolg hebben. In zijn Rechtsstaatlezing 2013 introduceerde oud-minister van justitie Ernst Hirsch Ballin de term 'neo-democraten' voor degenen die deze radicale denkrichting aanhangen. Hij waarschuwde dat democratie en rechtsstaat 'niet los verkrijgbaar zijn'.

De gedachte dat democratisch gekozen politici een zwaarder gewicht toekomt dan de voor het leven benoemde leden van de rechterlijke macht wint hier nu ook veld buiten de populistische pvv. Zij is terug te vinden in het initiatiefwetsvoorstel van het Tweede-Kamerlid Joost Taverne (vvd) om de rechterlijke toetsing van wetten aan de verdragen inzake mensenrechten af te schaffen. Deze hang naar een ongetemperde democratie, waarin tegenspraak al snel als hindermacht wordt beschouwd, was eerder herkenbaar in de bruuske wijze waarop de politieke leiders van vvd, cda en pvv in

de kabinetsformatie van 2010 staatshoofd en onderkoning terzijde poogden te schuiven. Een vvd-bestuurder verzond na een als vertragend ervaren interventie van informateur Tjeenk Willink het volgende twitterbericht: 'De ondemocratisch benoemde Tjeenk Willink trotseert de wens van de democratisch gekozen meerderheid van de Kamer'.

Hirsch Ballin concludeerde dat 'de veronderstelde wil van het volk door sommige volksvertegenwoordigers zozeer tot maat van alle dingen wordt gemaakt, dat tegenwerpingen op grond van mensenrechtenverdragen worden beschouwd als ongewenste hinder' (Hirsch Ballin 2013). Die tendens doet denken aan *Het monster Trotteldrom*, het verhaal van Marten Toonder in de Bommel-serie waarin de bevolking van een eilandje zelf het vernietigende monster blijkt te zijn dat zij vreest (Toonder 1972).

Tussen houvast en verandering

De geschiedenis laat zien dat elke natie twee zielen in de borst draagt: een die streeft naar verandering en een die verlangt naar houvast. Nu eens heeft in het publieke debat de ene ziel de overhand, dan weer de andere. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zette hervormingsgezind Nederland de toon; in deze jaren overheerst als reactie een geest van behoudzucht. Deze dominantie komt niet voort uit macht, maar uit hartstochten. Hoewel zij destijds anders veronderstelde, had de progressieve beweging geen politieke meerderheid achter zich en zelfs geen reëel uitzicht daarop. Maar haar invloed was zo groot dat veel van de narigheid die de natie sedertdien heeft getroffen aan 'links' wordt toegeschreven, te beginnen met de kogel die drie weken voor de Kamerverkiezingen in mei 2002 Pim Fortuyn velde.

Appellerend aan de behoefte aan materiële, culturele en fysieke veiligheid heeft het populisme nu de wind in de zeilen. Ondanks een minderheidspositie slaagt het erin het publieke en politieke debat met krachtige metaforen en bijtende retoriek naar zijn hand te zetten.

De reële machtsverhoudingen bepalen de koers van de natie, maar in het politieke bedrijf als schouwtoneel is er al een jaar of tien een pessimistisch soort verbeelding aan de macht. In die verbeelding komt een Europa naar voren dat wordt bedreigd door een 'tsunami aan islamisering' en een 'bureaucratisch monster in Brussel'.

Het zijn metaforen die inspelen op oeroude angsten. Om de feiten te laten spreken, is een Tom Poes nodig die met open blik en nuchter gemoed naar de herkomst van het monster Trotteldrom op zoek gaat. Enkele van die ontnuchterende feiten: het aantal moslims in de EU bedraagt ongeveer 16 miljoen op een bevolking van ruim 500 miljoen. In Brussel werken ongeveer 50.000 ambtenaren voor de EU, slechts drie keer zo veel als pakweg in Rotterdam. Het budget dat de Europese Commissie ter beschikking heeft, bedraagt nauwelijks meer dan 1% van de nationale welvaart van alle 28 lidstaten tezamen.

De vraag is of de feiten, hoe koppig ook, veel uitrichten tegen het mythische goed-kwaadschema, dat populistten hanteren. In zijn boek *De fatale staat* wijst de bestuurskundige Paul Frissen op de ongrijpbaarheid van de populistische retoriek. De kritiek dat zij louter symboolpolitiek bedrijven en met hun radicale oplossingen irreële verwachtingen wekken, ketst volledig af. 'Daar trekt een populist zich niets van aan', zei hij in 2012 in een vraaggesprek met *Trouw*. 'Onredelijkheid, in de dubbele betekenis van irrationeel en onmatig, is zijn handelsmerk en hij beschouwt de emotie, de beleving als een authentieke bron van waarheid.'

Door het succes van deze retoriek dreigt het politieke debat over Europa te worden teruggebracht tot een tegenstelling tussen de goede natiestaat en een monsterlijke superstaat. Geert Wilders schreef al in 2005 in zijn zogenoemde 'onafhankelijkheidsverklaring' over 'de uitverkoop van nationale belangen en de eigen Nederlandse identiteit' aan 'een kaste van Brusselse bureaucraten'. Deze retoriek doet denken aan de tegenstand die de liberale staatsman Thorbecke in de negentiende eeuw ondervond bij zijn streven van Nederland een eenheidsstaat te maken.

De verschillende lokale accijnzen en tollens belemmerden in de ogen van Thorbecke de 'productieve kracht van de natie' en stonden de handel in de weg. Meer bestuurlijke stroomlijning was dringend gewenst, maar stuitte op emotionele weerstanden. Met dit centralisme, verklaarde de antirevolutionair Groen van Prinsterer in de Tweede Kamer, werd 'de aloude nationale vrijheid' om zeep geholpen. Thorbecke speelde met zijn streven 'centrale autocraten' in de kaart.

Sentimenten

Het proces van eenwording van de natie vertoont een grote, misschien wel logische analogie met het proces van Europese integratie, al is het nog onduidelijk wat het bestuurlijk eindpunt zal zijn en wanneer dat zal zijn bereikt. De staatsvorming op Europees niveau, hoe relatief ook nog, roept dezelfde heftige botsing op tussen wat rationeel is geboden en wat aan sentimenten en politiek opportunisme in de weg staat.

Ook als louter de nationale belangen vooropstaan, is de vraag waar die belangen het beste zijn geborgd: in een afzonderlijke natiestaat of in de Europese Unie? Huizinga meende midden jaren dertig, kijkend naar wat zich achter de 'grens tussen Delfzijl en Vaals' afspeelde, dat 'onze kracht en de reden van ons bestaan liggen in onze westelijkheid'. Wij horen, schreef hij in *Nederland's geestesmerk*, aan de Atlantische kant. 'Ons zwaartepunt ligt op en over zee. Ons gezelschap is dat der westelijke volken, van het grote volk in de eerste plaats, dat de moderne staatsorde schiep, en nog de vrijheid handhaaft' (Huizinga 1935).

Hij stelde dus de vrijheid centraal en waarschuwde zijn lezers daarover niet lichtvaardig te denken. 'De meeste staten van Europa hebben hun vorming te danken aan een beginsel van heerschappij. Er zijn er maar enkele die aan een strijd om vrijheid hun bestaan en hun wezen danken. Een ervan is Nederland. Vrijheid, hoe eng verstaan ook, is de gist van onze natie geweest.'

Voor een land dat destijds zijn neutraliteit angstvallig bewaakte, was dat een verrassende kijk. Huizinga zag toen al de waarde van grotere internationale verbanden om de democratie te borgen. Het nationaal belang hoeft daar niet haaks op te staan: samen zijn we tot meer in staat dan 'op onszelf'. Achteraf is het wel opmerkelijk dat Huizinga de koloniale, door heerschappij veroverde, delen van het koninkrijk niet in zijn vrijheidsperspectief betrok.

Een wereld zonder staten

Voorlopige conclusie: de vertrouwenscrisis waarin wij verkeren is grotendeels een crisis van de verbeelding. Tegenover de spookbeelden van het populisme zetten de traditionele politici weinig perspectieven die tegen-

wicht bieden. Uit ideologische verlegenheid volstaan zij met redderen, zoals het kabinet-Rutte II met zijn reeks maatschappelijke en politieke akkoorden laat zien. Maar misschien schuilt het perspectief juist wel in die noodgedwongen stappen.

De National Intelligence Council, de raad van de verzamelde inlichtingendiensten van de Amerikaanse regering, schetst in zijn vijfjaarlijkse rapport *Global Trends 2030* (National Intelligence Council 2012) als een van de mogelijke scenario's voor de nabije toekomst een wereld waarin de rol van de natiestaat afneemt ten gunste van andere spelers: grote steden, multinationale ondernemingen, academische instituten, onafhankelijke organisaties en burgerinitiatieven. Grotere landen die sterk hechten aan eigen soevereiniteit en onafhankelijkheid zullen het in deze wereld moeilijker hebben dan kleinere landen, die door hun grotere beweeglijkheid gemakkelijker in staat zijn in complexe netwerken te opereren en macht te delen.

In dit scenario verdwijnt de natiestaat niet volledig, maar wordt zij een van de vele spelers die, afhankelijk van het probleem, in tijdelijke coalities samenwerken. Het Energieakkoord dat het tweede kabinet-Rutte in 2013 sloot met veertig belanghebbende partijen, van Greenpeace tot Shell, kan als een voorbeeld van zo'n samenwerking worden gezien. Nederland heeft dankzij het poldermodel, dat in de jaren vijftig van de vorige eeuw al operatief was als het overleg- of harmoniemodel, reeds veel ervaring met zulke vormen van samenwerking - misschien ligt een nieuwe gidsrol in het verschiet.

Uitdagingen

Het rapport van de Amerikanen is vaag over hoe de democratie in deze dynamische '*non-state world*' vorm krijgt. Het spreekt van een publieke consensus tussen elites en middenklasse over de grote uitdagingen - zoals de klimaatproblemen, armoede, corruptie, oorlogen - maar hoe die consensus tot stand komt is niet uitgewerkt.

Cort van der Linden suggereerde een eeuw terug als alternatief voor het partijenstelsel organisatie van het politieke proces rondom belangrijke vraagstukken. Een dergelijke vorm van participatie en breed publiek debat zou de kans op dominantie van partijbelangen en machtsbehoud wegnemen. De gedachte lijkt wat te gemakkelijk voorbij te zien aan de machtsfactor, het streven naar macht en aanzien, maar zij is de moeite van het overdenken

waard nu de rol van partijen als emancipatievehikels van bevolkingsgroepen is uitgespeeld en hun vermogen tot binding van burgers is afgenomen.

Het zegt iets over de naar binnen gekeerde houding in het Nederland van het begin van de eenentwintigste eeuw dat het Amerikaanse rapport hier nauwelijks aandacht heeft gekregen. Waar er in de progressieve hoogtijdagen soms te veel was aan internationale oriëntatie en gevoel van maakbaarheid van de wereld, is er nu vaak te weinig. Het kabinet-Den Uyl verhieft als eerste 'het streven naar een rechtvaardige orde' tot regeringsbeleid. Het vormde de basis voor de rol van gidsland die Nederland zichzelf toedacht in de wereld.

Tegenstanders smaalden over 'de politiek van het opgeheven vingertje' waarmee ons land een veel te grote broek aantrok, maar internationaal maakte het optreden wel indruk. De Duitse socioloog Ernest Zahn schreef dat in de transnationale veranderingen in Europa de eigenschappen waarop Nederlanders zich beroemen onmisbaar zijn. 'Praktisch, zakelijk denken en de morele bereidheid zich iets aan te trekken van de wereld om ons heen, zich te verzetten tegen wat dwaas, onwaar en niet menswaardig is en in zo'n geval dwars te liggen' (Zahn 1991). Aan deze politiek dankten drie ministers uit het kabinet-Den Uyl – Max van der Stoep, Jan Pronk en Peter Kooijmans – naderhand hoge internationale posities inzake de mensenrechten.

In de Verenigde Staten spottte de filosoof Rorty (1991) met het internationale engagement uit die dagen: *'We have become so open-minded that our brains have fallen out.'*

Ongeremde individuele vrijheid, collectieve identiteit

Pim Fortuyn ontstak in 2001 het vuur van de tegenbeweging met zijn waarneming dat de samenleving zich verweesd voelde. Hij formuleerde in de zomer van 2001, nog voor de aanslagen op het World Trade Centre in New York en het Pentagon in Washington, ook de inzet van het politieke debat met de oproep, nota bene in een blad van het CDA, de koude oorlog aan de islam te verklaren. De islamitische immigranten brachten in zijn ogen 'een achterlijke cultuur' mee, die een bedreiging vormde van de moderne westerse levensstijl.

Fortuyn speelde zowel in op de behoefte aan een gemeenschappelijke identiteit en geborgenheid als op het verlangen naar een zo groot mogelijke

individuele vrijheid. Die vrijheid achtte hij van zwaarder gewicht dan het non-discriminatiegebod, artikel 1 van de Grondwet.

Ten tijde van de Koude Oorlog werd de vrijheid hier als het ware gedefinieerd door de onvrijheid aan de andere kant van het IJzeren Gordijn - wij behoorden tot 'het vrije Westen'. Na de ineenstorting van het communisme met zijn autocratische regimes was het klaarblijkelijk noodzakelijk het begrip vrijheid nieuwe inhoud te geven. De constitutionele vrijheidsrechten, die lang onbesproken en onbetwist bezit waren, kwamen ineens ter discussie te staan. Fortuyn legde misschien wel de kiem voor de verabsolutering van de vrijheid van meningsuiting met zijn motto 'Ik zeg wat ik denk'.

Vanwege de grote betekenis die het populisme verbindt aan een individuele vrijheid die vrijwel ongeremd is, moeten de wortels van deze beweging eerder worden gezocht in de revolutie van de jaren zestig met de lokroep 'Alles moet kunnen' dan, zoals sommigen hebben gedaan, in antidemocratische stromingen in de jaren dertig.

Eigen identiteit

Het populisme staat voor een wonderlijke combinatie van maximale individuele vrijheid en een collectieve identiteit binnen een afgeschermd verzorgingsstaat. Niet alleen Fortuyn gaf daartoe aanzetten, ook Bolkestein, al ver voordat hij in de *Wall Street Journal* zijn bokkigheid toonde over het verlies van geloof in de eigen beschaving. In 2003 schreef hij in een kort essay over politiek en religie dat de ontplooiing van het individu hoger moest worden aangeslagen dan de tolerantie tegenover andere culturen. 'Als een religie of cultuur strijdig is met de individuele zelfbeschikking, bijvoorbeeld van de vrouw, dan houdt de tolerantie op.' Hij ging nog een stap verder: 'De onderdrukking van cultuur of religie is dan de bevrijding van het individu' (Bolkestein 2003).

Begin jaren negentig, toen hij net als vvd-leider was aangetreden, keerde hij zich tegen het minderhedenbeleid dat als uitgangspunt had 'integratie met behoud van eigen identiteit'. Volgens Bolkestein was de westerse cultuur superieur aan de islamitische, dus wie hier wilde wonen moest zich aanpassen. Dit pleidooi voor assimilatie betekende een breuk in de nationale consensus over de multiculturele samenleving.

Net als later Fortuyn onderkende Bolkestein de zwakte in deze benadering. 'Ik heb de vijand gezien, wij zijn het zelf,' schreef hij, doelend op het ontbreken van 'een bezielend verband' in de westerse cultuur. De Amsterdamse liberaal wantrouwde religie als middel om de samenleving bij elkaar te houden, ook het christendom, maar hij was zich sterk bewust van de behoefte aan een verbindende identiteit. Gewoon jezelf kunnen zijn, zoals zijn voorganger Ed Nijpels had gepredikt in de jaren tachtig, was niet voldoende.

Bolkestein zag een nieuwe samenbindende factor in een vorm van 'patriottisme' (Bolkestein 1995); PvdA-leider Bos suggereerde in 2009 een 'beschaafd nationalisme'. (Trouw 2009). Over de inhoud van deze begrippen bleven ze beiden vaag, maar de politieke betekenis was helder: uit ideologische verlegenheid bogen ze mee met het opkomende populisme. De samenleving was dan wel, tot vreugde van de liberale en andere seculiere partijen, ontzuild en ontkerkelijk, maar het bleef stil op de vraag: wie zijn wij nu eigenlijk?

Een daad van creatieve genialiteit

Door de naar binnen gekeerde blik en de onzekerheid lijkt het politieke bewustzijn achter te lopen bij de veranderde realiteiten in de wereld en dringen alleen nog de angstbeelden gemakkelijk door. Hirsch Ballin muntte de term 'mentaal isolationisme' (Hirsch Ballin 2011) voor deze staat der Nederlanders; de Amerikaanse socioloog Putnam gebruikte voor deze houding, die hij ook onder zijn landgenoten aantrof, het beeld van een schildpad die zijn kop in zijn beschermende schild terugtrekt zodra hij onraad vermoedt.

Nederland is al meer dan een halve eeuw deel van de Europese gemeenschap, maar dit is vooral een staatkundig feit; er is geen Europese droom die, zoals de American Dream, drijfveer is voor het najagen van geluk. De uitreiking van de Nobelprijs voor de Vrede aan de Europese Unie in 2012 beroerde nauwelijks het gemoed van de Europeanen, tot verbijstering van de journalist Roger Cohen, columnist van The New York Times, die dwalend over de onafzienbare militaire begraafplaatsen in Europa de aandrift had te schreeuwen: 'Remember!' (Cohen 2011).

Cohen omschreef de oprichting van de Europese instituties, te beginnen met de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in 1951, als 'een daad van creatieve genialiteit'. In zijn column herinnerde hij aan het woord van de Franse politicus Jean Monnet, een van de stichters van de Europese gemeenschap, dat 'niets mogelijk is zonder mensen, maar dat niets stand houdt zonder instituties'. Nederland behoorde tot de zes Europese landen die, als eerste stap op weg naar duurzame vrede op het oude continent, de brandstoffen van de oorlog onder gezamenlijke controle brachten. Sindsdien is de bestuurlijke, economische en juridische verwevenheid gaandeweg toegenomen en is het aantal lidstaten uitgebreid tot 28.

Onverschilligheid

Vanaf het begin overheerste hier onverschilligheid over de samenwerking. De Tweede Kamer trok in het najaar van 1957 voor het debat over de toetreding tot de Europese Gemeenschap vier dagen uit, maar moest het stellen zonder volle tribunes, zonder fotografen en zonder radio en televisie. De liberale *NRC* schreef na afloop verwonderd: 'Het voltrok zich allemaal even gewoon, alsof het een niet al te ingrijpend wetsontwerp betrof' (Brouwer en Van der Heiden 2004). Minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns zei in het debat dat Nederland nu een weg betrad 'waarop teruggaan niet mogelijk is'. Regering en parlement waren zich van het historisch gewicht van het besluit bewust; in de samenleving ontbrak dat bewustzijn.

Het is te gemakkelijk die lauwheid geheel en al toe te schrijven aan de volgzzaamheid van de burgers ten tijde van de verzuiling. In de jaren vijftig moesten de Nederlanders Europa ook fysiek nog ontdekken. Mijn vader pochte in die dagen dat hij als jongen op het drielandenpunt op de Vaalserberg had gestaan; hij was zo toch maar mooi in Duitsland en België geweest! De buitenlandse ervaring van mijn moeder beperkte zich tot een treinreis vlak na de oorlog naar Denemarken als begeleidster van bleekneusjes die moesten aansterken. Dat veranderde snel door de stijgende welvaart.

Ernest Zahn, die in de jaren zestig en zeventig doceerde aan de Universiteit van Amsterdam, schreef in 1994 een artikel over Nederland in de *Neue Zürcher Zeitung* onder de kop: 'Europa – geen buitenland voor de Nederlanders'. Ruim negen miljoen keer per jaar passeerden Nederlanders de grenzen om in een Europees land vakantie te houden of de tweede

woning op te zoeken. In het stuk constateerde Zahn dat de Europese integratie hier nimmer een politieke of partijpolitieke twistappel was geweest. Het aandeel van de burgers die de integratie verenigbaar achtten met de nationale identiteit was het hoogste van alle (op dat moment vijftien) lidstaten.

Kentering

Toen Zahn zijn waarnemingen noteerde, was er al een kentering gaande. Aangevuurd door Bolkestein, die wilde volstaan met een Europese vrijhandelszone en zich faliekant tegen de federatiegedachte keerde, groeide de eurosceptis. Zijn partijgenoot Zalm, minister van financiën in de paarse kabinetten-Kok, drukte het sentiment dat daarachter school kernachtig uit met zijn uitspraak eind jaren negentig: 'We gaan ons goeie geld niet in de Hofvijver smijten. Onze goeie gulden zal door ons echt niet zomaar worden verkwanseld' (Trouw 1997).

De eurosceptis, die vanaf die tijd groeide, heeft wel in toenemend tempo bijgedragen aan een Europees bewustzijn, al is dat vermoedelijk meer negatief dan positief geladen. Als de Unie de krediet- en schulden crisis te boven komt, zal er winst zijn geboekt, omdat politiek begint met bewustzijn. Misschien is dat een te optimistische veronderstelling. Heldring heeft met zijn realistische internationale blik nimmer in de Europese integratie geloofd, 'omdat natiestaten taai zijn en zelfs nog taaier dan in de negentiende eeuw doordat de welvaart er bij is gekomen en het verzorgingsstaten zijn geworden'.

In de nationaliserende angst voor welvaartsverlies zag Heldring een van de grootste struikelblokken voor de Europese integratie. Maar de vraag is of die angst gegrond is en zo ja, of het bij de globalisering van kapitaal en arbeid niet realistisch is met een lager niveau van welvaart genoegen te nemen. Zou er ook niet veel zijn gewonnen als de natie eenvoudig wordt voorgesteld als 'een vrije associatie van burgers, die vanuit eigen behoefte en kritisch inzicht een gemeenschap willen vormen met elkaar'? (Foqué 2011). Voor het geven van antwoorden op die vragen is in de eerste plaats geloof in eigen kracht nodig – angst is een slechte raadgever.

Gevraagd: leiderschap

De onzekerheid over de eigen identiteit en, in het verlengde daarvan, de bestemming van Nederland in de wereld, is zonder twijfel de hoofdoorzaak van het verlies van vertrouwen. Dat heeft repercussies gehad op het politieke bestel, dat lang kon steunen op de drie hoofdstromingen, de christendemocratie, het liberalisme en de sociaaldemocratie. Het wegvallen van oude zekerheden en de behoefte aan nieuw houvast hebben de partijen die deze stromingen vertegenwoordigen van hun stuk gebracht, de vertrouwde afwisseling van centrumlinkse en centrumrechtse kabinetten doorbroken en ruimte geschapen voor nieuwe politieke machtsvorming. De immigratie, vooral de komst van de islam naar deze streken, heeft in dit proces als splijtstof en katalysator gewerkt.

In het ontzuilde en ontkerkelijkt Nederland, dat net dominee en meneer pastoor het land had uitgewerkt, was de beduchtheid voor de imam misschien wel begrijpelijk. De ontzuiling die vanaf de jaren zestig op gang kwam, werd als bevrijding uit benauwende banden ervaren. Daardoor is hier, anders dan in Amerika waar religie als een positieve kracht wordt gezien, een tegenstelling ontstaan tussen vrijheidsbeleving en godsdienst. Religie wordt als een hindernis voor individuele ontplooiing gezien en als een bedreiging van de nieuwe verworven gelijkheidsnormen, de gelijkberechtiging van vrouwen aan mannen en van homo's aan hetero's.

Spanning

De veronderstelde behoefte aan een algemeen bezielend verband heeft sterke spanning opgeroepen met een van de meest wezenlijke uitgangspunten van de democratische rechtsstaat, de verscheidenheid aan opvattingen. De Britse schrijver E.M. Forster had voor dat kenmerk van de democratie één hoeraatje over; het andere gold de ruimte voor kritiek op de macht. Voor een derde hoeraatje zag hij geen reden. *Two cheers for democracy, not three*, luidde de titel van zijn beroemde essay uit 1951. Forster was zuinig met het tellen van de zegeningen, maar het zijn wel zegeningen en de zuinigheid is niet helemaal onterecht. De democratie is allerm minst volmaakt. Nog altijd geldt de uitspraak van Winston Churchill dat het de slechtste staatsvorm is 'op alle andere na die zijn beproefd'. Tegelijk is de democratie, als politieke

uitdrukking van een beschaafde gemeenschap, een waarde in zichzelf, zoals Herman Tjeenk Willink het in 2007 in een van zijn filippica's tegen de 'staatkundige verrommeling' formuleerde.

Het strategische doel van de regerende coalitie is herstel van de politieke stabiliteit. Tot nu toe is dat dankzij de duivelskunsten van Rutte en de zijnen gelukt, maar of dit tot een nieuwe vertrouwensrelatie tussen burgers en bestuur zal leiden is onzeker, zolang de traditionele partijen zich niet uit hun bevangenheid bevrijden en de moed hebben nieuwe perspectieven te scheppen. Het heeft zin om na te denken over nieuwe vormen, zoals het mobiliseren van burgers en organisaties bij grote en kleine maatschappelijke vraagstukken.

Je kunt een eind komen met een politiek uit de oude trukendoos, die Rutte pendelend tussen Den Haag en Brussel toepast: iets doen door de schijn te wekken dat je het voorkomt, of iets voorkomen door de schijn te wekken dat je het doet. Maar de geschiedenis heeft meer dan eens laten zien dat daar, naar het woord van Abraham Lincoln, grenzen aan zijn: je kunt sommige mensen altijd voor de gek houden en alle mensen soms, maar je kunt niet alle mensen altijd voor de gek houden.

Het meest aangewezen middel in de democratie om de brug tussen bestuur en burgers te slaan is het publieke debat. De opdracht aan de politici is in wezen eenvoudig: zij moeten leiderschap tonen door met een heldere inzet richting aan dat debat te geven. Alleen zo kunnen zij in een kleiner wordende wereld tegenwicht bieden aan mythes en spookbeelden en houvast geven nu zo veel om verandering woelt. Van burgers mag worden gevraagd het compromis als 'moeilijk te dragen last van de beschaving' te herwaarderden (De Kadt 1939). Die last is immers bij uitstek het middel om conflicten op vreedzame wijze te beslechten.

Op een dieper gevoelsniveau is vermoedelijk meer nodig om het gedeelde maar verdelende verdriet van Nederland weg te nemen. Naar aanleiding van diens cultuurpessimistische boek *In de schaduwen van morgen* schreef de dichter Martinus Nijhoff in 1936 in een open brief aan Huizinga: 'Niemand ziet helder. Wij leven in het donker van voor dag en dauw.' Die cursieve woorden waren het opschrift van acht sonnetten over de morgenschemering, die hij aan de historicus opdroeg. De bekendste daarvan eindigt met een oproep aan God, die als een lofrede op het debat kan worden verstaan: 'Twist met ons, twist met ons, twist niet met mate.'

Literatuur

- Baudet, T. (2012). Je moet kunnen beledigen of spotten. In: *NRC Handelsblad*, 30 november 2012.
- Berlin, I. (2010). *Twee opvattingen van vrijheid* (eerste Engelstalige druk 1958). Amsterdam: Boom.
- Bolkestein, F. (1995). Rede bij het vvd-congres in Ede, mei 1995.
- Bolkestein, F. (2003). *John Rawls, filosoof in de avondschemer van de 20ste eeuw*. John Rawlslezing, 21 november 2003, Utrecht, bewerkt tot essay voor de Belgische denktank Liberales.
- Bolkestein, F. (2011). How Europe Lost Faith in it's Own Civilization. In: *The Wall Street Journal*, 4 juni 2011.
- Brouwer, J.W. en P. van der Heiden (red.) (2004). *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie. 1956-1959*. Deel 6 in de reeks Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Den Haag: Sdu.
- Cohen, R. (2011). The beauty of institutions. In: *The New York Times*, 24 november 2011.
- Donner, P.H. (2011). Toespraak voor Montesquieulezing, 25 augustus 2011.
- Eco, U. (2012). Rede bij de uitreiking van de Vrede van Nijmegen Penning, 7 mei 2012.
- Foqué, R. (2011). *De democratische rechtsstaat: een onrustig bezit?* Rechtsstaatlezing. Utrecht: FORUM.
- Forster, E.M. (1962). *Two cheers for democracy, not three* (eerste druk 1951). Mariner Books.
- Fukuyama, F. (2011). Oh for a democratic dictatorship and not a vetocracy. In: *Financial Times*, 22 november 2011.
- Gemeente Den Haag (2012). *Bevolkingsprognose Den Haag 2012-2020*. Onderzoeksrapport januari 2012. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Goslinga, H. en M. ten Hooven (2011). De vraag is of de democratie blijvend is. Interview met J.L. Heldring. In: Baalen, C. van, H. Goslinga, A. van Kessel, J. van Merriënboer, J. Ramakers en J. Turpijn (red.) (2011), *Waar visie ontbreekt, komt het volk om*. *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011*. Nijmegen: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.
- Grandin, G. (2014). Obama, Melville and the Tea Party. In: *The New York Times Sunday Review*, 18 januari 2014.

- Hertog, J.P. den (2008). *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd: een politieke biografie*. Meppel: Boom.
- Hirsch Ballin, E. (2011). Thorbeckelezing 2011, Den Haag.
- Hirsch Ballin, E.M.H. (2013). *De Grondwet in politiek en samenleving*. Rechtsstaatlezing 2013. Den Haag: Boom/Lemma.
- Hirsi Ali, A. (2006). *The right to offend*. Rede in Berlijn, 9 februari 2006.
- Huizinga, J. (1935). *Nederland's geestesmerk*. Oorspronkelijk verschenen in het Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan (1784-1934).
- Kadt, J. de (1939). *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeversmaatschappij.
- Kadt, J. de (1991). *De deftigheid in het gedrang. Een keuze uit zijn verspreide geschriften*. Amsterdam: Van Oorschot.
- National Intelligence Council (2012). *Global Trends 2030. Alternative Worlds*. Washington DC: National Intelligence Council.
- Nijhoff, M. (1964). *Verzamelde gedichten*. Den Haag: Bert Bakker/Daamen.
- Rorty, R. (1991). *Objectivity, relativism and truth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salam, R. (2012). The Missing Middle in American Politics. In: *Foreign Affairs*, vol. 91, nr. 2.
- Tjeenk Willink, H. (2007). Toespraak bij het 45-jarig bestaan van Nieuwspoor, 17 november 2007.
- Toonder, M. (1972). *Praw! der hemeldonderweder*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Trouw (1997). Minister Zalm 'zal goeie gulden niet verkwanselen'. In: *Trouw*, 17 februari 1997.
- Trouw (2009). Bos wil toe naar beschaafde vorm van nationalisme. In: *Trouw*, 26 januari 2009.
- us Census Bureau (2013). Periodiek rapport over bevolkingssamenstelling, 13 juni 2013.
- Zahn, E. (1991). *Regenten, rebellen, reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders*. Amsterdam: Contact.
- Zahn, E. (1994). Europa – kein Ausland für die Niederländer. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 2/3 april 1994.

De koopman en de kalasjnikov

Gewapende conflicten en het Nederlandse belang

Willemijn Verkoren

Deelname aan internationale vredesmissies is vandaag de dag de belangrijkste taak van de Nederlandse krijgsmacht. Dit roept de vraag op welke belangen deze missies dienen. Bij de verantwoording van Nederlandse vredesoperaties door de regering valt op dat het directe Nederlandse economische en politieke belang steeds sterker wordt benadrukt. Zo moet de Nederlandse aanwezigheid in Mali niet alleen voorkomen dat Nederland te maken krijgt met de gevolgen van instabiliteit in de Magreb in de vorm van migratie, criminaliteit en terrorisme, maar moet de aanwezigheid ook de toegang tot grondstoffen als goud en uranium voor het Nederlandse bedrijfsleven veiligstellen (TK 2013/2014). Minder nadruk krijgt de doelstelling om bij te dragen aan vrede en veiligheid voor de bevolking ter plaatse.

Vaak wordt ervan uitgegaan dat het Nederlandse belang en dat van burgers in conflictgebieden in elkaars verlengde liggen. Dit essay zal echter laten zien dat dit niet per se het geval is. De net genoemde toegang tot grondstoffen is een goed voorbeeld, want grondstoffenhandel dient het internationale bedrijfsleven en een nauwe nationale elite ter plaatse, maar komt meestal niet ten goede aan de lokale bevolking als geheel. Integendeel: vaak vergroot de export van grondstoffen ongelijkheid binnen de betreffende landen en houdt het conflicten gaande. Andere terreinen waarop zo'n spanningsveld tussen de verschillende belangen zich manifesteert zijn onder meer de voor Nederland lucratieve wapenhandel en het ondersteunen van corrupte overheden in het kader van stabiliteitsbevordering en terrorismebestrijding. Deze zaken dienen het Nederlands belang, maar creëren tegelijk conflictpotentie in toch al door instabiliteit geplaagde gebieden.

De spanning tussen de belangen vermindert echter wanneer we een perspectief op de langere termijn innemen. Op de lange termijn is het

wegnemen van de voedingsbodem voor conflicten immers ook in het Nederlandse belang, zelfs als het op de korte termijn pijn doet in onze portemonnee. Nederland zou op allerlei manieren profiteren van de mondiale stabiliteit.

Voor het duurzaam tegengaan en voorkomen van oorlog is echter meer nodig dan vredesmissies alleen. Zulke missies zijn eigenlijk symptoombestrijding. Conflicten zijn ingebed in een mondiaal systeem, dat ongelijk is. Het meeste geweld wordt vandaag de dag weliswaar in 'binnenlandse' oorlogen gepleegd,¹ maar de oorzaken van deze 'lokale' conflicten beperken zich in het geheel niet tot de landsgrenzen. Ook Nederlandse beleidsmakers, bedrijven, kiezers en consumenten kunnen bedoeld of onbedoeld bijdragen aan conflicten elders.

Dit essay vraagt aandacht voor deze grensoverschrijdende conflict-oorzaken en pleit ervoor om deze centraler te stellen in het beleid. Als we mondiale stabiliteit dichterbij willen brengen, daarmee het Nederlandse langetermijnbelang verenigend met de belangen van burgers in conflictgebieden, dan is het nodig om een verscheidenheid aan beleidsterreinen langs de 'vredeslat' te leggen.

Het essay zal allereerst ingaan op de inbedding van gewelddadige conflicten in het mondiale systeem, waarbij in het bijzonder aandacht wordt besteed aan de zogenaamde 'grondstoffenvloek'. Vervolgens zal de rol van Nederland hierin worden belicht, waarbij het korte- en het langetermijnbelang uit elkaar worden gehaald. Het essay sluit af met een beschouwing over de rol van burgers en burgerbewegingen in relatie tot deze complexe problematiek. Onder burgers lijkt het begin van een verschuiving zichtbaar van symptoombestrijding via het geven van (nood)hulp naar aandacht voor onze eigen bescheiden rol in het doen voortduren van conflicten. Oude thema's als eerlijke handel krijgen hierbij een nieuwe lading.

De grens tussen hier en daar²

Het concept 'fragiele staten' is momenteel in de mode als verklaring voor conflicten. 'Fragiele staten' zijn slecht in staat om basisdiensten op het gebied van gezondheid en onderwijs veilig te stellen. De overheid is in grote delen van het land nauwelijks vertegenwoordigd en het geweldsmonopolie van de staat is een fictie (TK 2008/2009).

‘Fragiele staten’ staat hier tussen aanhalingstekens, omdat de term weliswaar gangbaar is in de internationale beleidswereld, maar als wetenschappelijke analyse omstreden. Het neemt de westerse staat als model voor de hele wereld en leidt de aandacht af van de cruciale rol die informele instituties, van stammen tot patronagenetwerken, in veel landen spelen. Daarenboven legt het label ‘fragiele staat’ de verantwoordelijkheid voor geweld en instabiliteit neer bij de nationale overheid van het betreffende land, die te zwak of te onwillig is om aan de noden van de bevolking tegemoet te komen. ‘Zij’ (de lokale machthebbers) hebben gefaald en ‘wij’ (de rijke landen) komen helpen. Wij doen dit uit morele goedheid en ook, zoals steeds vaker wordt benadrukt, uit welbegrepen eigen belang. Instabiliteit in de periferie raakt immers uiteindelijk ook de rijke wereld, via migratiestromen, handelsschokken of zelfs terroristische aanslagen.

Hierbij wordt echter over het hoofd gezien dat rijke landen zélf een rol spelen in het veroorzaken en continueren van geweld en conflicten in arme landen. Met de opkomst van het begrip ‘fragiele staat’ (en eerder al begrippen als ‘slecht bestuur’) is een wereldsysteem perspectief verloren gegaan. In de jaren zeventig waren in de studie van de internationale betrekkingen en de ontwikkelingsstudies de *dependency theory* en de wereldsysteemtheorie nog dominant. Deze theorieën benadrukten de samenhang tussen de welvaart van het ‘centrum’ en de armoede in de ‘periferie’. Het welvaartsniveau van rijke landen was mogelijk door lagere consumptie in andere delen van de wereld, die in de mondiale arbeidsdeling de rol van grondstoffen-exporteurs hadden (zie bv. Gunder Frank 1978; Wallerstein 2004). Dit type denken is vandaag de dag naar de marge verdwenen. In het denken over ontwikkeling en vrede is het vervangen door een conceptuele scheiding tussen ‘hier’ en ‘daar’. Het doel is tegenwoordig niet om het mondiale systeem te hervormen, maar om ‘onderontwikkelde’ landen te helpen zich te ‘ontwikkelen’.

Deze verschuiving heeft ook een depolitisering van het begrip ontwikkeling betekend. Het is steeds meer een technische kwestie geworden, niet een zaak van rechtvaardigheid (Ferguson 1994; Duffield 2001). Ook op een toch bij uitstek politiek terrein als vredesopbouw zie je iets dergelijks optreden; met de opkomst van de fragielestaatanalyse zijn vredesmissies zich steeds meer gaan richten op institutie-opbouw, hetgeen als een technisch proces wordt benaderd dat min of meer vaste modellen volgt. De politieke dimensie van vredesopbouw, en het belang van voortdurende

onderhandelingen tussen elkaar bestrijdende partijen, is daarbij enigszins ondergesneeuwd geraakt. In sommige landen, zoals Afghanistan, is zelfs 'staatsopbouw' geprobeerd zonder dat hier een vredesakkoord aan ten grondslag lag.

Niet alleen de politieke, maar ook de transnationale dimensie van hedendaagse conflicten is onderbelicht. Echter, het wereldsysteem perspectief is nog altijd relevant (Hoogvelt 2002). Mondiale processen en ongelijkheden gaan hand in hand met conflicten in 'de periferie' (Clapham 2002; Cramer 2006). Zoals hieronder zal worden uiteengezet zijn juist 'fragiele' landen bij uitstek verbonden met globalisering.

Mondiale dimensies van 'lokaal' conflict

De zogenaamde 'New Wars'-literatuur, die de verwarrende en op het oog chaotische oorlogen van na de Koude Oorlog probeert te duiden, legt de vele manieren bloot waarop deze oorlogen verweven zijn met mondiale processen in een tijdperk van globalisering. Enigszins kort door de bocht kan worden gesteld dat globalisering hand in hand is gegaan met de verspreiding van neoliberaal beleid. Dit beleid is in ontwikkelingslanden gepromoot via leningen met daaraan gekoppelde maatregelen ter inperking van de rol van de overheid. Onbedoeld heeft dit beleid overwegend negatieve gevolgen gehad voor de betreffende landen. Het heeft de ongelijkheid binnen de landen vergroot, de vaak toch al zwakke overheid verder verzwakt en corruptie aangewakkerd (Mittelman 2010). Het openen van markten in landen waar de overheids capaciteit tot regulering ontbreekt heeft op veel plekken geresulteerd in een cowboykapitalisme waarin buitenlandse ondernemingen en overheden hulpbronnen en landdelen goedkoop opkopen. Dat is veelal ten koste gegaan van de lokale bevolking.

In de 'New Wars'-literatuur is dan ook veel aandacht voor de manier waarop neoliberale interventies door de Wereldbank en het IMF in de jaren tachtig en negentig de capaciteit van overheden om het geweldsmonopolie te handhaven hebben verzwakt en conflicten hebben aangewakkerd (Keen 2005; Devetak 2008). Een voorbeeld is Sierra Leone, waar de opgelegde privatisering van de diamanthandel ertoe leidde dat de inkomsten hieruit niet langer in de ontwikkeling van het land geïnvesteerd werden, maar terecht kwamen op de Zwitserse bankrekeningen van de familie van de president.

Het gevolg was dat publieke diensten als onderwijs en infrastructuur volledig in elkaar stortten. Universitaire studenten die de kwaliteit van het onderwijs achteruit zagen hollen waren een belangrijke factor in het ontstaan van het conflict (Reno 2003). In Joegoslavië werden de politieke moeilijkheden die gepaard gingen met de transitie van socialisme naar een democratische markteconomie volgens sommigen verergerd door de overheidsbezuinigingen die onder westerse druk werden doorgevoerd (Kaldor 1999). Spanningen tussen etnische groepen namen hierdoor toe, zoals ook gebeurde in Rwanda, waar de Tutsi's overwegend overheidsfuncties bekleedden en de Hutu's vooral in de private sector te vinden waren. Toen de overheid werd ingekrompen, veranderden de machtsverhoudingen tussen beide groepen plotseling (Storey 1999).

Hoewel de internationale financiële instellingen sindsdien de scherpe kantjes enigszins van hun neoliberale beleid hebben afgevlind, blijft het openen van markten voor internationale handel centraal staan. Dit begint al tijdens vredesmissies. De materiële wederopbouw wordt vaak uitbesteed aan buitenlandse bedrijven (denk aan de enorme contracten die Amerikaanse bedrijven in Irak binnenhaalden), hetgeen de lokale bedrijvigheid en werkgelegenheid niet ten goede komt. Dat is ook problematisch omdat werkgelegenheid in deze fase van groot belang is: werkloze jonge mannen vormen een risicofactor als geen andere voor hernieuwd geweld. Bij gebrek aan economische kansen laten zij zich rekruteren door gewapende groepen of raken zij betrokken bij criminaliteit.

Criminaliteit is een ander belangrijk thema in de 'New Wars'-literatuur, die laat zien hoe in conflictregio's complete schaduweconomieën zijn ontstaan, vooral in grensgebieden waar de overheid weinig controle uitoefent. Criminele activiteiten zoals de smokkel in drugs, mensen en wapens, voeden oorlogvoering en instabiliteit, en bestaan tegelijkertijd bij de gratie daarvan. Deze schaduwkant van de globalisering laat andermaal de verwevenheid van 'lokale' instabiliteit met mondiale processen zien (Adviesraad Internationale Vraagstukken 2013).

Juist in door conflict geplaagde landen zijn sterke regulering en gericht economisch beleid nodig om een gecriminaliseerde of oorlogseconomie tot een productieve en legale economie om te vormen (zie bv. Del Castillo 2008; Pugh et al. 2008). Echter, een actief investerings- en werkgelegenheidsbeleid, zoals de Rwandese regering met veel succes maar tegen de zin van

donoren heeft geïmplementeerd (Bossema 2012), is door de sterke afhankelijkheid van donorgeld meestal niet van de grond te krijgen.

Het gebrek aan economische kansen hangt ook samen met het feit dat het voor 'fragiele staten' bijzonder moeilijk is om een plek in de mondiale arbeidsdeling te veroveren anders dan die van grondstoffenexporteur. Voor het ontwikkelen van andere bedrijfstakken zijn vaak (tijdelijke) tariefbarrières vereist, die in het huidige wereldhandelssysteem aan arme landen niet worden toegestaan. De meeste 'fragiele staten' zijn voor hun inkomsten dan ook in hoge mate afhankelijk van de export van grondstoffen. Helaas, want de beschikking over grondstoffen is een belangrijke factor in veel hedendaagse oorlogen.

De grondstoffenvloek

Landen die economisch afhankelijk zijn van grondstoffenexport kennen veel vaker oorlog dan andere landen (Collier en Hoeffler 2004). Olie speelt daarbij een bijzondere rol; denk aan Angola, Equatoriaal-Guinea, Irak, Libië, Nigeria, Soedan of Tsjaad. Diamanten (Angola, Liberia, Sierra Leone), koper, kobalt, goud, coltan (alle in de Democratische Republiek Congo), uranium (Niger, Mali) en tropisch hout (Cambodja, Liberia) zijn andere grondstoffen waarvan de aanwezigheid weliswaar niet de enige oorzaak is van conflicten, maar die wel een belangrijke factor vormen in het ontstaan en voortduren ervan. De Verenigde Naties gaan ervan uit dat 40% van de burgeroorlogen in de afgelopen 60 jaar samenhang met natuurlijke hulpbronnen en dat sinds de jaren negentig ten minste achttien conflicten aangejaagd werden door de exploitatie van grondstoffen (United Nations Interagency Framework Team for Preventive Action 2010: 7).

Er zijn verschillende redenen voor deze connectie tussen grondstoffen en geweld. Het bekendst is de verklaring van Collier en Hoeffler (2004) die zich richt op de financiering van rebellie met inkomsten uit grondstoffenhandel. Wanneer de winning van grondstoffen zich aan de overheidscontrole onttrekt, zijn het veelal krijgsheren en rebellenbewegingen die zich de grondstoffen toe-eigenen. Vaak houden zij slechts een deel van het land bezet, maar kunnen ze zich door deze inkomsten lange tijd handhaven (Ballentine en Sherman 2003). De rol van 'bloed'-diamanten in het conflict in Sierra Leone is het meest bekend. Ook worden veel mijnen in de

Democratische Republiek Congo (DRC) gecontroleerd door gewapende groepen die de gedolven mineralen verkopen aan internationale ondernemingen. Congolese grondstoffen als coltan en tin worden onder meer gebruikt voor de productie van consumentenelektronica, zoals laptops en mobiele telefoons.

Maar ook wanneer het de overheid is die de grondstoffen in handen heeft, levert grondstoffenrijkdom problemen op. Zo bestaat er een onfortuinlijke samenhang tussen economische afhankelijkheid van grondstoffen en een gebrek aan democratie. Omdat de overheid haar inkomsten uit grondstoffenexporten haalt en daardoor financieel niet afhankelijk is van de belastingbetalende burger, hoeft zij aan de bevolking ook geen verantwoording af te leggen. Ook heeft zo'n regering weinig economische redenen om veel te besteden aan onderwijs en gezondheidszorg, want haar inkomsten hangen niet af van het ontwikkelingspeil en het welzijn van de bevolking. Overigens heeft ontwikkelingshulp, paradoxaal genoeg, een vergelijkbaar effect. Ook hier gaat het om inkomsten waarvoor niet gewerkt hoeft te worden en waarover geen verantwoording hoeft te worden afgelegd aan de bevolking. (Dauderstädt en Schildberg 2006; Verkoren en Kamphuis 2013).

Grondstoffenafhankelijkheid draagt ook bij aan ongelijkheid binnen een land, onder meer omdat grondstoffen vaak in bepaalde regio's geconcentreerd zijn, wat tot conflicten leidt tussen grondstoffenrijke regio's en de centrale overheid (Le Billon 2001), maar vooral omdat de inkomsten eruit worden gemonopoliseerd door de regering en de daaromheen bestaande elite. Bij gebrek aan democratische legitimiteit zoeken regeringen in grondstoffenlanden andere manieren om hun bevolking in het gareel houden. De grondstoffenrijkdom wordt ofwel geïnvesteerd in het veiligheidsapparaat, waarbij repressie de strategie is om aan de macht te blijven, ofwel aangewend voor het 'afkopen' van de achterban door hen banen of andere voordelen te bieden. Zo worden omvangrijke patronagenetwerken onderhouden. Hoewel deze netwerken een belangrijke stabiliserende rol kunnen spelen en als veiligheidsnet dienen voor velen, worden ze gekenmerkt door intransparantie, corruptie en ongelijkheid. Patronagestructuren zijn vaak gebaseerd op familie-, stam- of etnische verbanden en zijn niet in gelijke mate voor iedereen toegankelijk (zie bv. North et al. 2009; Bates 2008).

Ten slotte brengt de grootschalige export van grondstoffen veel problemen voor de lokale bevolking met zich mee in de vorm van onteigeningen,

milieuvervuiling en toestroom van migranten. Die problemen worden niet altijd gecompenseerd door positieve effecten, zoals meer werkgelegenheid of een betere infrastructuur. De ontginning van minerale grondstoffen leidt vaak tot conflicten over landrechten. Vaak is zeer omstreden hoe deze rechten verdeeld zijn, wie bepaalde rechten kan toekennen en wie eenmaal toegekende rechten kan beschermen. Conflicten om landbouwgrond en grondstoffen zullen in de nabije toekomst vermoedelijk nog verder toenemen. De stijgende vraag naar voedsel en grondstoffen leidt tot grootschalig *land grabbing*. Niet alleen ondernemingen uit China en andere Aziatische landen verwerven grote stukken land, ook Westerse ondernemingen, inclusief Nederlandse pensioenfondsen, kopen hele streken op, vaak voor speculatieve doeleinden. De inkomsten uit de verkoop van landrechten komen echter zelden ten goede aan de mensen die in de betrokken gebieden wonen (zie bv. Borras et al. 2011).

Het is, kortom, een bekend patroon in landen die economisch afhankelijk zijn van grondstoffenexport dat slechts een kleine elite hiervan profiteert – naast de afnemers in rijke landen natuurlijk. Ook patronage, corruptie en een gebrek aan transparantie zijn zaken die geassocieerd worden met grondstoffenexploitatie. De gebrekkige legitimiteit van de regering en de vaak schrijnende ongelijkheid creëren een voedingsbodem voor conflict. Zeker als je bedenkt dat een regeringspost in zulke omstandigheden de beste garantie is om toegang te krijgen tot rijkdom. De controle over grondstoffeninkomsten wordt op deze manier inzet van conflicten. Als we hier dan nog bij optellen dat grondstoffenhandel krijgsheren en rebellenbewegingen in stand houdt, dan valt te begrijpen waarom in de wetenschappelijke literatuur wordt gesproken van een ‘grondstoffenvloek’.

Veel overheden in grondstoffenrijke gebieden stellen zich dan ook tot doel om de economie te diversifiëren en minder afhankelijk te maken van de export van grondstoffen. Zoals hierboven al gezegd is dit echter lastig in de huidige mondiale handelsconstellatie.

Botsende belangen?

Zoals de uiteenzetting over grondstoffen laat zien, kunnen de economische agenda's van rijke landen zoals Nederland het bewerkstelligen van vrede bemoeilijken. Geïndustrialiseerde landen zijn er als afnemer van grond-

stoffen bij gebaat dat ontwikkelingslanden deze blijven exporteren en hebben minder belangstelling voor het ondersteunen van regeringen bij het ontwikkelen van andere sectoren. Hiermee ligt het belang van Nederland en dat van 'fragiele staten' niet in elkaars verlengde.

Een ander voorbeeld van zo'n belangentegenstelling is de wapen-doorvoer door Schiphol en de Rotterdamse haven en wapenexport door Nederlandse bedrijven zelf. Nederland staat al jaren in de top-10 van wapenexporterende landen. Die export wordt zelfs vergemakkelijkt door exportkredietverzekeringen aan Nederlandse bedrijven die exporteren naar ontwikkelingslanden (waaronder Irak en Nigeria), en die vaak voor militaire exporten worden gebruikt. Het herverzekeren van deze polissen bij de Nederlandse overheid maakt wapenexport naar arme landen tot een risico-arme en daarmee aantrekkelijke tak van sport.

Niet alleen op economisch, maar ook op veiligheidsterrein bestaan er tegenstellingen. Beleid ter bevordering van de eigen veiligheid ligt niet altijd in het verlengde van beleid ter versterking van de *human security* van de lokale bevolking. Zo is het de vraag of het jagen op terroristen in Noord-Mali wel geheel te rijmen is met de doelstelling om verzoening tussen verschillende bevolkingsgroepen te bewerkstelligen. Er is immers geen strategie geformuleerd om de voedingsbodem weg te nemen waarin deze groepen konden opkomen. Deze voedingsbodem is het gevolg van onder meer de jarenlange economische achterstelling van het noorden, corruptie van de nationale overheid en het gebrek aan toegang tot grondstoffeninkomsten voor de meeste burgers. Op vergelijkbare wijze doet het voor-nemen van de Mali-missie om criminaliteit te bestrijden geen recht aan de economische afhankelijkheid van veel noorderlingen van smokkel en andere illegale activiteiten.

In het kader van de 'oorlog tegen het terrorisme' ligt de nadruk van vredesinterventies meestal op het versterken van de nationale overheid in de ontvangende landen, ook wanneer er vragen bestaan over de legitimiteit van die overheid. Wanneer overheden deze steun gebruiken om hun eigen bevolking te onderdrukken, dan is in elk geval op de korte termijn een duidelijke spanning zichtbaar tussen het bevorderen van het veiligheidsbelang van de westerse bondgenoten en de veiligheid van de bevolking ter plaatse. Het gebruik van drones door de VS in landen als Jemen en Pakistan is hiervan een ander voorbeeld, want dronesaanvallen leiden tot grote aantallen burgerslachtoffers.

Zo lijken we regelmatig voor de keuze te staan tussen het vergroten van de eigen welvaart binnen onze landsgrenzen en het bevorderen van vrede en welvaart in instabiele gebieden. Het is echter de vraag of deze tegenstelling niet slechts een kwestie is van perspectief. Het ondersteunen van een corrupte overheid die stoelt op patronage en ongelijkheid biedt wellicht op de korte termijn stabiliteit, maar neemt de voedingsbodem voor conflict niet weg. Wat drone-aanvallen betreft betwijfelen steeds meer mensen of het uitschakelen van (potentiële) terroristen wel opweegt tegen de groeiende anti-westerse stemming onder de lokale bevolking, die permanent in angst leeft onder de zoemende vliegtuigjes. Als deze stemming tot nieuwe rekruten van Al Qaida leidt, dan is dit uiteindelijk ook niet in het belang van de Amerikanen en hun bondgenoten.

Als we kiezen voor een langetermijnperspectief, zien we de belangen- tegenstellingen op veel terreinen dan ook vervagen. Een wereld waarin schrijnende ongelijkheid en geweld blijven voortbestaan, levert ook ons vanwege de sterke mondiale vervlechting uiteindelijk veel problemen op. Instabiliteit ver weg manifesteert zich bij ons in de vorm van vluchtelingenstromen, hoge olieprijs en mogelijk zelfs terroristische aanslagen, voor zover die kunnen worden toegeschreven aan gevoelens van onrecht over de ongelijkheid in de wereld. Zo bezien is er wel degelijk een gedeeld belang om stabiliteit in conflictgebieden te bevorderen. Hiervoor zijn echter duidelijke keuzes nodig, die soms kunnen indruisen tegen kortetermijnbelangen in Nederland en andere ontwikkelde landen.

Gevolgen voor het Nederlandse beleid

Het in dit essay geschetste mondiale perspectief heeft gevolgen voor het vinden van manieren om geweld en oorlog tegen te gaan. Militaire interventie bestrijdt slechts de symptomen van een mondiaal systeem dat lokaal conflicten genereert. Meer structurele maatregelen om geweld en conflicten tegen te gaan zouden geënt moeten zijn op een herwaardering van het mondiale-systeem perspectief. In plaats van vooral ver weg te gaan helpen, zou de aandacht ook gericht moeten worden op systeemhervormingen dichterbij huis (zie Verkoren en Van Houtum 2011). De mondiale arbeidsdeling die, in combinatie met neoliberaal beleid, arme landen veroordeelt tot een rol als grondstoffenproducent, verdient heroverweging. Hetzelfde geldt

voor het ongelijke mondiale handelssysteem, dat ontwikkelingslanden zelfs in deze beperkte rol benadeelt.

Op het terrein van grondstoffenhandel bestaan allerlei internationale initiatieven om tegen te gaan dat bedrijven een bijdrage leveren aan oorlog en instabiliteit. Zo hebben onder meer de Verenigde Naties en de OECDE richtlijnen ontwikkeld, die echter niet bindend zijn. De Amerikaanse Dodd-Frank Act gaat tot nog toe het verst; deze wet verplicht bedrijven die op de Amerikaanse beurs genoteerd zijn om te rapporteren waar ze hun conflictgevoelige materialen als coltan, tin en goud vandaan halen. Indien de mineralen uit de DRC of zijn buurlanden komen, moet ook worden gerapporteerd of deze conflictvrij zijn. Initiatieven om tot een Europese variant op de Dodd-Frank-wet te komen zijn tot dusver niet geslaagd. Hier is een rol weggelegd voor Nederland, dat eerder het initiatief nam tot een internationale richtlijn voor de handel in tin. Hoewel aan dat tin-initiatief nog de nodige haken en ogen zitten, is het van belang om te blijven experimenteren en ageren voor een grotere transparantie ten aanzien van commerciële transacties die mogelijk bijdragen aan gewapend conflict (Adviesraad Internationale Vraagstukken 2013).

Hoe belangrijk deze initiatieven ook zijn, het is goed om te beseffen dat ze enkel aandacht besteden aan één aspect van de 'grondstoffenvloek', namelijk de handel in mineralen door krijgsheren en rebellengroepen ter financiering van hun strijd. Dat grondstoffeninkomsten ook door overheden grootschalig misbruikt worden (of in elk geval aangewend voor de instandhouding van ongelijke patronagestructuren) en dat er een correlatie bestaat tussen grondstoffenafhankelijkheid en een gebrek aan democratie, wordt hiermee niet aangepakt. De enige oplossing hiervoor lijkt diversificatie van de economie te zijn, wat echter lastig is in het huidige internationale handelsklimaat, omdat hiervoor vaak een actieve rol van de overheid in de economie vereist is. In ontwikkelingslanden en postconflict-gebieden wordt door donoren, waaronder Nederland, nog altijd een strikt neoliberaal vrijemarktbeleid gepromoot.

Ook het nieuwe Nederlandse ontwikkelingsbeleid, dat handel centraal stelt, besteedt geen expliciete aandacht aan de systeemfouten van het handelskapitalisme die juist met de recente economische crisis wereldwijd de laatste jaren zo pijnlijk duidelijk zijn geworden. Nationaal zegt het kabinet juist meer interventiemiddelen en marktcorrectie-instrumenten te willen hebben, om de gevolgen van kortzichtige handelspraktijken te verhelpen

en eerlijke handel en goede arbeidsomstandigheden te garanderen. Maar in het ontwikkelingsbeleid wordt de vrije markt wel als oplossing gezien. Terwijl, zoals hiervoor beschreven, juist de arme landen waar donoren dit neoliberale beleid hebben opgelegd te kampen hebben gekregen met grote problemen.

Ook op beleidsterreinen die op het eerste gezicht weinig te maken hebben met conflicten ver weg, zijn verbeteringen mogelijk. Legalisering van drugsgebruik in de 'rijke' wereld zou bijvoorbeeld een belangrijke inkomstenbron van oorlogvoerende partijen wegnemen. Op het terrein van migratiebeleid – momenteel vooral gericht op het buiten de deur houden van niet-westerse immigranten – is een wereld te winnen als de belangrijke rol van diasporagroepen bij ontwikkelingen en conflicten in hun thuisland in ogenschouw wordt genomen.

Wapenhandel is bij uitstek een terrein waarop de botsende belangen zichtbaar zijn. Het is, ook op de lange termijn, moeilijk een wereld voor te stellen waarin er geen wapenhandel bestaat. Wapens zijn immers een exponent van het 'veiligheidsdilemma': als de tegenstander wapens heeft, kun je ze maar beter ook zelf hebben. Ook voor vredesmissies geldt dit. Maar dit dilemma leidt ook tot een ongewenste wapenwedloop, waarvan alleen de wapenindustrie en -handel profiteren. Deze sector, die belang heeft bij instabiliteit en bij de militarisering van mondiale betrekkingen, heeft een sterke invloed op beleidsmakers. Dit zien we het sterkste in de VS, maar is ook elders het geval (Mehta 2012). Ook al is een wereld zonder wapens dan misschien een utopie, er is nog altijd een wereld te winnen wanneer de economische afhankelijkheid van veel landen van de wapensector wordt teruggebracht en de export van wapens naar dubieuze regimes en rebellengroepen een halt wordt toegeroepen, hoe winstgevend deze ook mag zijn. Overheden zouden op zoek kunnen gaan naar economische alternatieven voor de wapenindustrie, zonder dat de daarbij behorende werkgelegenheid verloren gaat – bijvoorbeeld door de betrokken bedrijven te heroriënteren op duurzame energieproductie (Mehta 2012). Al is het maar omdat anders met de ene hand wordt ondergraven wat de andere hand probeert te bevorderen via ontwikkelingshulp en vredesmissies.

Beleid op allerhande terreinen zou dus standaard langs een 'vredesmeetlat' moeten worden gelegd. Nederland kan dit niet alleen. Het is zaak om dit op de agenda te zetten in fora als de EU, de G20, de VN, het IMF en de Wereldbank. In een aantal van deze organisaties bestaan al initiatieven in

deze richting, zoals de 'ontwikkelingsmeetlat' die wordt voorgestaan door de oecd onder het kopje 'beleidscoherentie'. Beleidscoherentie betekent dat een land zou moeten zorgen dat beleid op bijvoorbeeld het terrein van handel niet in tegenspraak is met ontwikkelingsdoeleinden. Recentelijk heeft Nederland hiertoe grote stappen gezet, onder meer door buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking samen te brengen onder één minister en het ontwikkelingsbeleid stevig te verbinden aan internationale handel. Zoals hiervoor al betoogd gaat dit nieuwe beleid vooralsnog echter voorbij aan de spanningen die op de korte termijn kunnen bestaan tussen de belangen van Nederlandse bedrijven en die van burgers in ontwikkelingslanden. Ook gaat dit beleid nog onvoldoende in op de problematiek van oorlog en instabiliteit.

Helaas is het in een politiek systeem waarin de tijdshorizon wordt bepaald door verkiezingen die elke vier jaar plaatsvinden, niet gemakkelijk om beleidsmakers ertoe te bewegen een langetermijnperspectief in te nemen. Er gaat een grote druk uit van kortetermijnbelangen, van de economische belangen van bedrijven tot de angst van veel burgers voor immigratie. Critici zullen dan ook tegenwerpen dat een mondiale vredesagenda veel te utopisch is. Omdat rijke en machtige landen mondiale rechtvaardigheid nu eenmaal niet boven aan hun lijstje hebben staan en het eigenbelang laten prevaleren. Hier is een rol weggelegd voor burgers, in hun rol van kiezer en consument, en burgerbewegingen.

De rol van burgers

Burgers en burgerbewegingen kunnen het discours proberen te veranderen, door aandacht te vragen voor de verbondenheid tussen 'daar' en 'hier' en door de medeverantwoordelijkheid van eenieder voor een lijden dat ogenschijnlijk ver van ons bed plaatsvindt, te onderstrepen. Beargumenteerd kan worden dat het wegnemen van de voedingsbodem voor oorlog niet alleen in ons eigen langetermijnbelang is, maar ook nog eens moreel juist. Morele waarden, of die worden geïnspireerd door religieuze tradities of door de mensenrechten, benadrukken immers de menselijkheid en gelijkwaardigheid van iedereen, of ze nu in Aleppo of in Appelscha wonen.

Inderdaad zien we onder burgers langzaam maar zeker een groeiend besef ontstaan van de eigen verantwoordelijkheid als consument en kiezer ten aanzien van armoede en conflict elders ter wereld. Initiatieven als Fair Politics en Fairphone helpen burgers om de keten te doorgronden die hen met deze problematiek verbindt. Fairphone bijvoorbeeld biedt mobiele bellers een alternatief voor de reguliere smartphone, die draait op 'conflict-grondstoffen' uit de DRC. Het bedrijf neemt zijn grondstoffen af uit gecertificeerde mijnen, daarmee geen rechtstreekse bijdrage leverend aan de financiering van Congolese krijgsheren. Hoewel Fairphone een Nederlands initiatief is, heeft het een internationaal klantenbestand en beschouwt het zichzelf als transnationale burgerbeweging (Olsthoorn 2014). Zo krijgen burgers het idee dat ze meer kunnen doen dan symptoombestrijding door bijvoorbeeld het doen van noodhulpdonaties. Er is echter nog een wereld te winnen in de bewustwording over de verbindingen tussen 'hier' en 'daar' en de rol van Nederlandse burgers en politiek daarin.

Hierin ligt ook een taak voor de Nederlandse NGO-sector. Traditionele NGO's moeten zich hierbij heruitvinden. Zij hebben moeite de aansluiting te vinden bij nieuwe burgerbewegingen (zie ook Clingendael 2012). Uit gewoonte en vanwege hun institutioneel eigenbelang keken zij lange tijd veel te weinig voorbij de traditionele kaders van de ontwikkelingshulp. Veel NGO's zijn over de jaren heen sterk geïnstitutionaliseerd en ook gedepolitiseerd, onder meer vanwege hun gegroeide afhankelijkheid van overheidsfinanciering. Nu deze financiering terugloopt bestaat er voor hen een uitgelezen kans om zich anders te profileren. Zo experimenteren NGO's met manieren om Nederlandse burgers rechtstreeks in contact te brengen met activisten in conflict- en ontwikkelingslanden. Ook besteden zij meer dan voorheen aandacht aan het belichten van de negatieve rol van bedrijven en overheidsbeleid bij conflicten elders. Op het terrein van bijvoorbeeld de kleding- en voedselindustrie gebeurt dit al langer, maar ook ten aanzien van gewapend conflict zien we initiatieven ontstaan, zoals de campagne tegen het leveren van brandstof door Shell aan het Syrische bewind in 2012.

Wapenhandel is een terrein dat vaak buiten het publieke blikveld blijft. Wetenschappers en NGO's zouden zich sterker kunnen inzetten om de werking van het wereldwijde wapenhandelsysteem in kaart te brengen en publiek te maken. NGO's zouden zich meer activistisch kunnen opstellen tegenover westerse (ook Nederlandse) bedrijven en overheden om hun rol hierin aan de kaak te stellen.

Conclusie

Gewapende conflicten lijken soms een ver-van-ons-bed-show. Voor zover men zich een Nederlandse betrokkenheid kan voorstellen, is die er vooral in de vorm van militairen, diplomaten en NGO's die de helpende hand gaan bieden. Echter, Nederlanders spelen ook een rol in het veroorzaken en doen voortduren van conflicten, of dat nu als afnemer van conflictgrondstoffen is, als wapenproducent en wapendoorvoerhaven, of als pleitbezorger van neoliberaal beleid voor 'fragiele staten'. Hoe lokaal de oorlogen van vandaag ook lijken, ze zijn ingebed in mondiale structuren waarvan ook Nederland deel uitmaakt. Wat betekent dit voor het Nederlandse belang ten aanzien van conflictgebieden? Op de korte termijn betekent het, dat Nederlandse belangen soms in tegenspraak kunnen zijn met die van burgers in door oorlog getroffen landen. Op de langere termijn echter is Nederland zozeer gebaat bij mondiale stabiliteit dat het zinvol is om hierop in te zetten, zelfs als het op de korte termijn tegen onze belangen lijkt in te gaan. Hiervoor is nodig dat allerlei beleidsterreinen, van handel tot ontwikkelingssamenwerking tot migratie, langs de 'vredesmeetlat' worden gelegd. Vanwege de sterke belangentegenstellingen op de korte termijn en de korte tijdshorizon van ons politieke systeem is dit een grote uitdaging. Maar zonder een dergelijk integraal vredesbevorderend beleid blijft het bij symptoombestrijding in de vorm van vredesmissies. Het ontwakende bewustzijn onder Nederlandse burgers over onze verbondenheid met instabiliteit elders in de wereld zal hopelijk niet alleen leiden tot bewuster consumentengedrag, maar ook tot het uitoefenen van druk op de overheid en het bedrijfsleven om hier werk van te maken. Want conflicten zijn dichterbij ons bed dan we denken.

Noten

- 1 Twee voorbeelden: in de Democratische Republiek Congo (DRC) vielen tussen 1996 en 2008 drie tot vier miljoen doden, en het conflict tussen Noord- en Zuid-Soedan veroorzaakte twee miljoen doden voordat Zuid-Soedan onafhankelijk werd.
- 2 Deze en de volgende twee paragrafen maken dankbaar gebruik van een eerder verschenen essay van de auteur in samenwerking met prof. Gerd Junne (Verkoren en Junne 2012).

Literatuur

- Adviesraad Internationale Vraagstukken (2013). *Criminaliteit, corruptie en instabiliteit. Een verkennend advies*. Den Haag: Adviesraad Internationale Vraagstukken, Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Ballentine, K. en J. Sherman (2003). *The Political Economy of Armed Conflict. Beyond Greed and Grievance*. Boulder: Lynne Rienner.
- Bates, R.H. (2008). *When Things Fell Apart. State Failure in Late Century Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Borras, S., R. Hall, I. Scoones, B. White en W. Wolford (2011). Towards a better understanding of global land grabbing. An editorial introduction. In: *Journal of Peasant Studies*, vol. 38, nr. 2, p. 209-216.
- Bossema, W. (2012). Het nieuwe Rwanda: Taboe op 'Hutu's' en 'Tutsi's'. In: *de Volkskrant*, 26 mei 2012.
- Castillo, G. del (2008). *Rebuilding War-Torn States: The Challenge of Post-Conflict Economic Reconstruction*. New York: Oxford University Press.
- Clapham, C. (2002). The Challenge to the State in a Globalized World. In: *Development and Change*, vol. 33, nr. 5, p. 775-795.
- Clingendael (2012). *Clingendael Strategic Monitor 2013*. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Collier, P. (2007). *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, P. en A. Hoeffler (2004). Greed and grievance in civil war. In: *Oxford Economic Papers*, nr. 56, p. 563-595.
- Cramer, C. (2006). *Civil War Is Not A Stupid Thing. Accounting for Violence in Developing Countries*. London: Hurst.
- Dauderstädt, M. en A. Schildberg (red.) (2006). *Dead Ends of Transition. Rentier Economies and Protectorates*. Frankfurt/Main: Campus.
- Devetak, R. (2008). Globalization's shadow. An introduction to the globalization of political violence. In: R. Devetak en R. Hughes (red.), *The Globalization of Political Violence: Globalization's Shadow*. London/New York: Routledge.
- Duffield, M. (2001). *Global Governance and the New Wars. The Merging of Development and Security*. London/New York: Zed Books.
- Ferguson, J. (1994). *The Anti-politics Machine. Development, Depoliticization and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Gunder Frank, A. (1978). *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. Monthly Review Press.
- Hoogvelt, A. (2002). Globalisation, Imperialism and Exclusion. The Case of Sub-Saharan Africa. In: T. Zack-Williams, D. Frost en A. Thompson (red.), *Africa in Crisis. New Challenges and Possibilities*. London: Pluto Press.
- Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Oxford: Polity Press.
- Keen, D. (2005) Liberalization and conflict. In: *International Political Science Review*, vol. 26, nr. 1, p. 73-89.
- Le Billon, Ph. (2001). The political ecology of war: natural resources and armed conflicts. In: *Political Geography*, vol. 20, nr. 5, p. 561-584.
- Mehta, V. (2012). *The Economics of Killing. How the West Fuels War and Poverty in the Developing World*. London: Pluto Press.
- Mittelman, J.H. (2010). *Hyperconflict: Globalization and Insecurity*. Stanford: Stanford University Press.
- North, D.C., J.J. Wallis en B.R. Weingast (2009). *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Olsthoorn, L. (2014). Customers pushing for peace. In: *The Broker online*, <http://www.thebrokeronline.eu/%20en/Blogs/Power-dynamics-and-natural-resources/Consumers-pushing-for-peace>.
- Pugh, M., N. Cooper en M. Turner (red.) (2008). *Whose Peace? Critical Perspectives on the Political Economy of Peacebuilding*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Reno, W. (2003). Political Networks in a Failing State. The Roots and Future of Violent Conflict in Sierra Leone. In: *Internationale Politik und Gesellschaft* 2, http://www.fes.de/ipg/IPG2__2003/ARTRENO.HTM.
- Storey, A. (1999). Economics and Ethnic Conflict: Structural Adjustment in Rwanda. In: *Development Policy Review*, vol. 17, nr. 1, p. 43-63.
- TK (2008/2009). *Veiligheid en ontwikkeling in fragiele staten. Strategie voor de Nederlandse inzet 2008-2011*. Brief van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking en de minister van Buitenlandse Zaken. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31787, nr. 1.
- TK (2013/2014). *Nederlandse deelname aan vredesmissies*. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken, van Defensie, voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en van Veiligheid en Justitie

van 1 november 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 29521, nr. 213.

- United Nations Interagency Framework Team for Preventive Action (2010). *Extractive Industries and Conflict. Guidance Note for Practitioners*. New York: UNDP Bureau for Crisis Prevention and Recovery.
- Verkoren, W. en H. van Houtum (2011). Liever gelijk behandeld dan geholpen. In: J. Hazenberg, F. Tabarki en R. van Tilburg (red.), *Dappere nieuwe wereld. 21 jonge denkers over de toekomst van Nederland*. Amsterdam: Van Gennip.
- Verkoren, W. en G. Junne (2012). Rechtvaardigheid en geweld: hoe conflicten zijn ingebed in het mondiale systeem. In: H. van Houtum en J. van Vught (red.), *Eerlijke nieuwe wereld. Voorbij de grenzen van de natiestaat*. Zoetermeer: Klement.
- Verkoren, W. en B. Kamphuis (2013). State-building in a rentier state. How development policies fail to promote democracy in Afghanistan. In: *Development and Change*, vol. 44, nr. 3, p. 501-526.
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis. An Introduction*. Durham: Duke University Press.

De gasbel is leeg, hoera!

Daan Eijwoudt

‘Het is raar dat je zegt: we moeten onze eigen cultuur beschermen door een andere cultuur weg te duwen. Stel, er komt een vogel aanvliegen en die gaat zitten op een tak. Vervolgens breekt de tak af, dus jaag je de vogel weg. Maar de tak breekt niet af door de vogel, maar doordat de wortels niet worden gevoed.’

Vrij naar Herman Finkers in Liever dan Geluk, gesprek met Paul Witteman (VARA, 29 december 2013).

De Nederlandse gasbel

De gasbel raakt leeg en al veel langer dan er in de media over bericht wordt. De gasbel ligt dan ook niet in Groningen, zoals algemeen gedacht wordt, maar het is een gedachteconstructie die Nederland decennia lang in de watten gelegd heeft. Het was een sprookje, het opium waar iedereen naar hartenlust gebruik van maakte toen we samen op weg waren naar het paradijs. Dat paradijs had geen religieuze lading; het was een paradijs dat voor de dood bereikt werd, en ook nog eens door iedereen. Het paradijs was er voor studenten die zich konden ontplooien in een tijd voordat langstudeerder een vies woord werd. Het was een paradijs voor de zieken omdat eigen risico's nog niet bestonden en een plaatsje in een verpleeghuis gegarandeerd was. Het was een paradijs voor iedereen, en als er nog zorgen waren, dan werden die in de toekomst vast wel opgelost. We werden rijker en hoger opgeleid, de vervuiling nam af en het werd in alle opzichten veiliger. Nederland was ons paradijs.

De puinhoop en de schuldvraag

Maar toch, het begon te wringen. De lijfspreuk van Paul Schnabel ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ geeft aan dat de ‘gasbel’ leger

is geworden: de betovering is verbroken. Dit werd politiek zichtbaar aan het begin van deze eeuw toen Pim Fortuyn de kabinetten van Wim Kok wegzette als de veroorzakers van een totale puinhoop in de Nederlandse samenleving. Paars was ideologische keuzes uit de weg gegaan en had zorg en onderwijs totaal verwaarloosd. Fortuyn was niet de oorzaak van de verbitterde sfeer in Nederland. Er was behoefte aan een nieuw verhaal, want niet ver onder de oppervlakte sluimerde sterke onvrede over de consensusvorming en het ontkennen van bepaalde problemen.

Het leek allemaal de schuld te zijn van 'Het Buitenland': het buitenland waar bedrijven naartoe verhuisden en de banen met zich mee naartoe namen, het buitenland genaamd Europa waar beslist werd over ons land, en natuurlijk het buitenland dat naar binnen kwam: grote groepen migranten die een nieuw leven in Nederland begonnen. Dat juist het buitenland het Grote Nieuwe Probleem geworden was, leek voor velen nog de grootste schok: was Nederland niet juist zo succesvol door de internationaal bekende tolerantie, door de open grenzen, door de internationale haven van Rotterdam? Het Nederlandse volk, een van de reislustigste ter wereld, besloot dat het wel goed ging, maar dat we nu over ons hoogtepunt heen waren. De luiken gingen dicht.

Het realisme en de kracht van Nederland

Gelukkig is dit geen somber verhaal over lege gasbellen en een grijze toekomst. Al anderhalf decennium gaan populaire politici tekeer tegen Herman Finkers' *Vreemde Vogels* die de takken aan de struik zouden laten kraken. Er is een tegenbeweging waarin de nadruk meer ligt op de eigen verantwoordelijkheid en samen problemen oplossen. Nederlandse jongeren dragen niet, zoals hun Britse leeftijdsgenoten decennia geleden, een lijfspreuk als '*no future*' genaaid op hun tas. Duurzaamheid is een nieuw toverwoord, maar wordt niet met dezelfde naïviteit uitgesproken als de marxistische systeemverandering waarop studenten in de jaren zestig inzetten. Het is een generatie waarin creatief wordt nagedacht over wat we wél kunnen en wat we wél willen. Een generatie die digitale applicaties ontwikkelt om te delen in welke bar kraanwater geschonken wordt en om carpoolen gemakkelijker te maken. Het is een generatie waarin autobezit niet langer een absolute must lijkt te zijn. Het realisme overheerst.

Nederland is meer dan een regering in Den Haag. Het is meer dan een land met bijna 17 miljoen inwoners met een totaal gezamenlijk inkomen van honderden miljarden. Het is een land dat bestaat uit burgers die leven in hun eigen sociale netwerken als buurt, werk en familie. Juist die kleine schaal is essentieel: het is de schaal waarop zaken samen kunnen worden georganiseerd. Omdat juist op deze schaal goed duidelijk wordt waar behoefte aan is, komen er fantastische initiatieven uit voort, of nu gedacht wordt aan energievoorziening in de buurt of het lokaal produceren van voedsel. Juist op de lokale schaal vinden mensen elkaar en kunnen hun acties effect hebben. Het is zo veel gemakkelijker een buurt te veranderen dan een heel land.

De oplossing in Europa

Het Buitenland heeft lange tijd de schuld gekregen van alle mogelijk denkbare problemen. Waar verontruste burgers gelijk in hebben, is dat 'Nederland' minder zelf kan bepalen. Maar dit is een goede ontwikkeling. Dat er in Brussel door landen samen besluiten worden genomen, staat gelukkig niet gelijk aan de uitverkoop van de Nederlandse cultuur. We leven in een wereld met veranderende uitdagingen. De ontwikkelingen op Europese schaal zijn vergelijkbaar met ontwikkelingen op het allerlaagste niveau, omdat ze alternatieven vormen voor de nationale organisatie. Niet langer kan de rijksoverheid migratie beteugelen. Tegen internationale misdaad is Nederland niet alleen opgewassen en ook milieuproblematiek gaat over landgrenzen heen. Adam Smith had aan het einde van de achttiende eeuw al in de gaten dat iedere persoon en elke organisatie handelde uit eigenbelang. Wanneer men zich dit realiseert, is samenwerking niet het afgeven van bevoegdheden, maar het vinden van gezamenlijke oplossingen, die beredeneerd zijn vanuit een welbegrepen eigen belang.

Dit lijkt voor veel mensen een ver-van-mijn-bed-show, want discussies over internationalisering beperken zich vaak tot een paar uitwisselingsstudenten en de vestigingslocaties van multinationals. Internationalisering is echter meer dan een paar kenniscentra her en der in het land. Internationalisering begint bij uitstek aan de grens, een gegeven dat vaak vergeten wordt in Den Haag, dat ver van zijn burens afstaat. Het Europese ideaal is het slechten van de grenzen, maar als we kijken naar de randen

van het land, zijn die nog volop aanwezig. Grenzen zouden zijn verdwenen omdat we zonder douanebeambte richting Route du Soleil kunnen zoeven of zonder enige moeite benzine bij de pomphouder over de grens kunnen halen. Door grenzen uit te gummen en vervolgens te doen alsof ze niet bestaan, worden grenzen niet echt geslecht. Of het nu gaat om belastingen, sociale voorzieningen of natuurbeleid, iedereen kan zien dat de grens naar België of Duitsland is overgestoken.

Wij en de burens: samen sterk

Internationalisering zou juist moeten betekenen dat iedereen het beste kan leren van zijn burens, en juist daar kan de nationale overheid helpen faciliteren. Op de 160 kilometer lange grens die Nederland tussen Maastricht en Roosendaal van België scheidt, is geen spoorverbinding te vinden die ons met onze zuiderburens verbindt. Richting Duitsland is de situatie nauwelijks beter. Infrastructuur is bij uitstek iets dat nationaal geregeld wordt. Grensregio's staan zo met de ruggen naar elkaar toe en zijn daardoor de periferie in het land, in plaats van dat ze kunnen profiteren van de creativiteit die kan ontstaan door de interactie met andere culturen over de grens. Vergelijk het kleine aantal Nederlandse studenten aan de Technische Universiteit van Aken (die twee kilometer van de Nederlandse grens ligt) met de vele Nederlandse studenten in Eindhoven en het potentieel van meer concrete interactie en samenwerking wordt duidelijk. Met het ontsluiten van deze grensgebieden profiteren mensen aan beide zijden van de grens en komt het beste van twee culturen naar boven.

Boven alles dient samenwerking centraal te staan, of dat nu tussen burens, grensregio's of landen is. We kunnen veel van elkaar leren, juist door de culturele verscheidenheid. Uiteindelijk kan het niet de hsl Amsterdam-Parijs zijn, maar zijn het juist kleine integratieprojecten in grensgebieden die zowel de nationale economie als het lokale vertrouwen laten groeien. Het Nederlandse belang is boven alles de optelsom van alle kleine particuliere belangen. Het blijven volgen van dat welbegrepen eigen belang is redeneren vanaf het laagste belang en samenwerken waar het moet. Dat maakt het land sterker.

We zijn af van de gasbel en dat is een goede ontwikkeling. De naïviteit is verdwenen, de realiteitszin is sterker dan ooit. En belangrijker nog, in de

plaats van de gasbel is het besef van eigen verantwoordelijkheid gekomen. Een verantwoordelijkheid die gevoeld wordt op alle denkbare niveaus. Als iedereen zijn welbegrepen eigen belang volgt, hoeven we niet bang te zijn voor de toekomst.

Over de auteurs

Abdelkader Benali

Abdelkader Benali werd geboren in Marokko en verhuisde op vierjarige leeftijd naar Nederland. In 1996 debuteerde hij met *Bruiloft aan Zee* (uitgeverij Vassalucci). In 2003 kwam zijn roman *De Langverwachte* uit (uitgeverij Vassalucci), en zijn laatste roman is *Bad Boy*, uitgekomen in 2013 (uitgeverij Arbeiderspers). Abdelkader Benali werkt momenteel aan zijn nieuwe roman, *De neus van Max Kader*.

Arend Jan Boekestijn

Arend Jan Boekestijn is als universitair docent geschiedenis van de internationale betrekkingen verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij was van 2006-2009 lid van de Tweede kamer voor de vvd. Hij is de auteur van twee boeken: *De prijs van een slecht geweten* (uitgeverij Aspekt, 2010) en *Mijmeren Overzee* (uitgeverij Eburon, 2011) en vele artikelen over Europa en de wereld. Ook schrijft hij een buitenlandcolumn voor *Elsevier*.

René Cuperus

René Cuperus is directeur Internationale Relaties van de Wiardi Beckman Stichting, de denktank van de Partij van de Arbeid. Hij is columnist van de *Volkskrant*. Cuperus schrijft tevens een blog voor *Social Europe Journal* (www.social-europe.eu), een E-journal dat gelieerd is aan de *London School of Economics (LSE)* en rapporteert over de politiek-maatschappelijke situatie in Nederland in *State of the Left* van de Britse denktank *Policy Network*.

Daan Eijwoudt – winnaar studentenessaywedstrijd

Daan Eijwoudt is student Europese Politiek en Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Maastricht.

Hans Goslinga

Hans Goslinga is politiek columnist van dagblad *Trouw*. Hij begon zijn journalistieke loopbaan in 1969 bij het ANP in Suriname. De Nederlandse politiek volgt hij sinds 1973, vanaf 1978 bij *Trouw*. Van 1993 tot 2010 was hij politiek commentator van deze krant. De laatste jaren heeft hij zich

verdiept in de invloed van de globalisering, vooral de immigratie, op de westerse democratische rechtsstaat. Hij schreef onder meer het essay *De angst voor het vreemde bedreigt onze vrijheid* (Forum, 2011).

Sara Kinsbergen

Sara Kinsbergen is onderzoekster aan het *Centre for International Development Issues Nijmegen* (CIDIN), Radboud Universiteit Nijmegen. Ze promoveerde begin 2014 op een onderzoek naar particuliere initiatieven op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. Momenteel zet zij dit onderzoek voort.

Virginie Mamadouh

Virginie Mamadouh is universitair hoofddocent Politieke en Culturele Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek naar meertaligheid in Europa zet zij momenteel voort in een project over de geografie van stedelijke meertaligheid in het kader van het Europees onderzoeksprogramma *Mobility and Inclusion in Multilingual Europe* (MIME).

Lau Schulpen

Lau Schulpen is senior onderzoeker en docent aan het *Centre for International Development Issues Nijmegen* (CIDIN), Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn interesse gaat specifiek uit naar de rol van maatschappelijke organisaties – en specifiek ook van actoren binnen het filanterale kanaal – binnen internationale samenwerking.

Martin Sommer

Martin Sommer studeerde oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkt sinds jaar en dag bij *de Volkskrant*, in zijn huidige functie als politiek verslaggever en columnist.

Bart Jan Spruyt

Bart Jan Spruyt is historicus. Hij promoveerde in 1996, was politiek redacteur en directeur van de Edmund Burke Stichting (1994-2005). Hij is nu werkzaam als universitair docent kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit (Hersteld Hervormd Seminarie) en als leraar geschiedenis en maatschappijleer in het middelbaar onderwijs (Guido de Bres, Rotterdam). Hij publiceerde o.a. *Lof van het conservatisme* (uitgeverij Balans, 2005) en *Als je eenmaal hebt lief gehad* (uitgeverij Boekencentrum, 2009).

Willemijn Verkoren

Willemijn Verkoren is universitair hoofddocent en directeur van het Centrum voor Internationaal Conflict – Analyse & Management (CICAM) van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij is tevens lid van de Commissie Vrede en Veiligheid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV).

Rob de Wijk

Rob de Wijk is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden en directeur van het Haags Centrum voor Strategische Studies (HCSS).

Jaap de Wilde

Jaap de Wilde is hoogleraar internationale betrekkingen en veiligheidsstudies bij de Afdeling Internationale Betrekkingen & Internationale Organisatie (IBIO) van de Rijksuniversiteit Groningen.

Overzicht van uitgebrachte publicaties

Adviezen

Vijfde raadsperiode 2013-2016

- 55 De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid. (2014)
- 54 Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein. (2013)
- 53 Rondje voor de publieke zaak. Pleidooi voor de solidaire ervaring. (2013)
- 52 Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht. (2013)

Vierde raadsperiode 2009-2012

- 51 Ontzorgen en normaliseren. Naar een sterke eerstelijns jeugd- en gezinszorg. (2012)
- 50 Tegenkracht organiseren. Lessen uit de kredietcrisis. (2011)
- 49 De nieuwe regels van het spel. Internet en publiek debat. (2011)
- 48 Migratiepolitiek voor een open samenleving. (2011)
- 47 Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief. (2011)
- 46 Polariseren binnen onze grenzen. (2009)
- 45 De wijk nemen. Een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en overheid. (2009)

In samenwerking met de RVZ. Investeren rondom kinderen. (2009)

Derde raadsperiode 2005-2008

- 44 De ontkokering voorbij. Slim organiseren voor meer regelruimte. (2008)
- 43 Tussen flaneren en schofferen. Een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren. (2008)
- 42 Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid. (2007)

- 41 Straf en zorg: een paar apart. Passende interventies bij delictplegers met psychische en psychiatrische problemen. (2007)
- 40 Inhoud stuurt de beweging. Drie scenario's voor het lokale debat over de wmo. (2006)
- 39 Ontsnappen aan medialogica. Tbs in de maatschappelijke beeldvorming. (2006)
- 38 Verschil maken. Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat. (2005)
- 37 Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden. (2005)
- 36 Lokalisering van maatschappelijke ondersteuning. Voorwaarden voor een succesvolle wmo. (2005)

In samenwerking met de rvz. Versterking voor gezinnen. (2008)

Tweede Raadsperiode 2001-2004

- 35 Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland. (2005)
- 34 Ouderen tellen mee. Advies aan de Themacommissie Ouderenbeleid van de Tweede Kamer. (2004)
- 33 Mogen ouderen ook meedoen. (2004)
- 32 Toegang tot recht. (2004)
- 31 Sociale veiligheid organiseren. Naar herkenbaarheid in de publieke ruimte. (2004)
- 30 Verschil in de verzorgingsstaat. Over schaarste in de publieke sector. (2004)
- 29 Humane genetica en samenleving. Bouwstenen voor een ander debat. (2004)
- 28 Europa als sociale ruimte. Open coördinatie van sociaal beleid in de Europese Unie. (2004)
- 27 Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid. (2003)
- 26 Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. (2003)
- 25 De handicap van de samenleving. Over mogelijkheden en beperkingen van community care. (2002)
- 24 Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. (2002)
- 23 Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen- en waardendebat. (2002)

- 22 Werken aan balans. Een remedie tegen burn-out. (2002)
- 21 Educatief centrum voor ouder en kind. Advies over voor- en vroeg-schoolse opvang. (2002)
- 20 Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen. (2002)
- 19 Van uitzondering naar regel. Maatwerk in het grotestedenbeleid. (2001)
- 18 Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht. (2001)
- 17 Instituten in lijn met het moderne individu. De Sociale Agenda 2002-2006. (2001)
- 16 Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. (2001)

In samenwerking met ACVZ. Inburgering. Educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. (2003)

In samenwerking met ROB. Etniciteit, binding en burgerschap. (2001)

In samenwerking met de Onderwijsraad. Samen naar de taalschool. (2001)

Eerste raadsperiode 1997-2000

- 15 Ver weg en dichtbij. Over hoe ICT de samenleving kan verbeteren. (2000)
- 14 Van discriminatie naar diversiteit. Kanttekeningen bij de Meerjarennota Emancipatiebeleid 'Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid'. (2000)
- 13 Wonen in de 21e eeuw. (2000)
- 12 Alert op vrijwilligers. (2000)
- 11 Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur. (2000)
- 10 Aansprekend burgerschap. De relatie tussen de organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. (2000)
- 9 Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit. (1999)
- 8 Arbeid en zorg. Reactie op de kabinetsnota 'Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. (1999)
- 7 Integratie in perspectief. Advies over integratie van bijzondere groepen en van personen uit etnische groeperingen in het bijzonder. (1998)
- 6 Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot waarden en normen. (1998)

- 5 Uitsluitend vrijwillig!? Maatschappelijk actief in het vrijwilligerswerk. (1997)
- 4 Kwaliteit in de buurt. (1997)
- 3 Werkeloos toezien. Activering van langdurig werklozen. (1997)
- 2 Stedelijke vernieuwing. (1997)
- 1 Vereenzaming in de samenleving. (1997)

In samenwerking met de rvz. Gezond zonder zorg. (2000)

In samenwerking met de rvz. Verslavingszorg herijkt. (1999)

In samenwerking met de rvz. Zorgarbeid in de toekomst. (1999)

In samenwerking met de Onderwijsraad. Voorschools en buitenschools. (1998)

Briefadviezen

Kijk eens wat vaker in de spiegel. Essay van de RMO t.b.v. de Commissie behoorlijk bestuur. (2013)

Tussen ratio en symboliek. Een reflectie op adolescentenstrafrecht. (2012)

Tussen afkomst en toekomst. Etnische categorisering door de overheid. (2012)

Bevrijdend kader voor de jeugdzorg. (2011)

Terug naar de basis. Over legitimiteit van maatschappelijke dienstverlening. (2010)

De toekomst van de bestuurlijke inrichting. (2010)

Sociaal bezuinigen. (2010)

Briefadvies wmo. (2009)

Onderzoeken

Dat is onze zaak. Over eigenaarschap in het publieke domein. A.J. Kruijer en W. van der Zwaard. (2014)

De praktijk als gids. Verkenning van sleutelvariabelen voor vernieuwing van de Wmo. (2013)

Swingen met lokale kracht. Overheden en de netwerksamenleving. N. de Boer, A. van Diepen en L. Meijs. (2013)

Klaar voor de start. Overwegingen bij de startkwalificatie. S.Harchaoui, R. Janssens, J. van der Meer. (2013)

De ingenieur en de buurman. Communicatie rondom de aanleg van de Noord/Zuidlijn. T. Baetens. (2012)

Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland. N. de Boer en J. van der Lans. (2011)

De weg omhoog. Een analyse van het vertoog over sociale mobiliteit in regeringsbeleid. M. van der Steen, R. Peeters en M. Pen. (2010)

Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland. J. Tolsma en M.H.J. Wolbers. (2010)

Je voelt het gewoon. Een onderzoek naar schoolkeuze en segregatie in Amsterdam-Noord. D. Zeldenrijk. (2010)

Indicatiestelling: omstreden toegang tot zorg. J. van der Meer (2010)

Uit de koker van. Praktijken van verkokering en ontkokering. RMO/VOM (red.) (2010)

Stem geven aan verankering. RMO (2009)

Beperkt maar niet begrensd. RMO (red.) (2009) Webpublicatie.

Bericht van de werkvloer. J. van der Meer. (2009) Webpublicatie.

Polarisatie. Bedreigend en verrijkend. RMO (red.) (2009)

Verkenning participatie: Arbeid, vrijwillige inzet en mantelzorg in perspectief. RMO (red.) (2008)

Levensvraagstukken. De sociale context van ongewenste zwangerschappen en van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. (2008)

30 Plannen voor een beter Nederland. De sociale agenda. K. van Beek en Y. Zonderop (red.) (2006)

Opbrengsten van sociale investeringen. I. Doorten en R. Rouw (red.) (2006)

Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing? R. Ossewaarde. (2006)

Democratie voorbij de instituties. Vooronderzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2006)

Horizontale verantwoording bij ZBO's en agentschappen. T. Schillemans. (2005)

Tussen zorgen en begrenzen. Over de aanpak van delictplegers met psychi(atri)sche problemen. D. Graas en R. Janssens. (2005)

Gezin anno nu. M. Distelbrink, N. Lucassen en E. Hooghiemstra. (2005)

- Tussen vangnet en trampoline. Over de inzet van publieke middelen voor participatie en zekerheid. H. Adriaansens, K. van Beek en R. Janssens. (2005)
- Preventiebeleid. Een verkennende achtergrondstudie. R. Torenvlied en A. Akkerman. (2005) Over insluiting en vermijding. Twee essays over segregatie en integratie. J. Uitermark en J.W. Duyvendak; P. Scheffer. (2004)
- “Nee, ik voel me nooit onveilig”. Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens. H. Elffers en W. de Jong. (2004)
- Ouderen en maatschappelijke inzet. K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart. (2004)
- Financiële prikkels voor werknemers bij uittreding. I. Groot en A. Heyma. (2004)
- Sociale veiligheid vergroten door gelegenhedsbeperking: wat werkt en wat niet? K. Wittebrood en M. van Beem. (2004)
- Inburgering. Educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. (2003)

Publicaties van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling zijn te downloaden via www.adviesorgaan-rmo.nl

Nederland is onderdeel van de wereld en de wereld is onderdeel van Nederland. Er is in toenemende mate sprake van vervlechting en afhankelijkheid tussen nationale en internationale vraagstukken.

In de essaybundel *Nationaal belang in meervoud* agendeert de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) de gevolgen van internationalisering voor de stabiliteit van de Nederlandse samenleving. Diverse auteurs gaan in op de vraag naar de invulling van het nationaal belang in internationaal perspectief. Hoe wordt het evenwicht tussen nationale en internationale oriëntatie bewaakt, en hoe wordt recht gedaan aan de veelzijdigheid aan maatschappelijke belangen en opvattingen?

De RMO is de adviesraad van de regering en het parlement op het terrein van participatie van burgers en stabiliteit van de samenleving. De RMO werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken.

ISBN 978 90 77758 48 9

NUR 740

www.adviesorgaan-rmo.nl

rmo